
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

अथश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः नमोभगवतेवासुदेवाय तृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनम् ईशेक्षयागुणक्षोभात्सर्गोब्रह्मांडसंभवः १ तत्रतुप्रथमेऽध्याये
बंधून्हित्वागतायुषः निर्गतस्योद्धवेनादौसंवादःक्षत्तुरुच्यते २ अथतृतीयस्कंधव्याख्या भगवद्ब्रह्मसंप्रोक्तंसंक्षिप्तंवर्णितंपुरा प्राहभागवतंशेषप्रो
क्तंविस्तरतःपुनः ३ द्वेधाहिश्रीमद्भागवतसंप्रदायप्रवृत्तिः एकतःसंक्षेपतः श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण अन्यतस्तुविस्तरतः शेषसनत्कुमारसांख्याय
नादिद्वारेणतत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेनसंक्षेपतः चतुःश्लोक्याश्रीभागवतंनिरूपितम् तदेवब्रह्मनारदसंवादेनदशलक्षणतयाकिंचिद्विस्तरेणो
क्तम् तदेवशेषोक्तमतिविस्तरतोवक्तुंतृतीयाद्यारंभः तत्रतृतीयेप्रथमंक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमश्चतुर्भिरध्यायैःततोष्टभिःसविसर्गःसर्गप्रपंचः ततोविसर्गप्र
स्तावेनसप्तभिर्वराहावतारः ततएकेनविसर्गसमाहारः तत्प्रसंगेनचतुर्भिःकपिलावतारः ततोनवभिःकपिलाख्यानमितित्रयस्त्रिंशताऽध्यायैःतृतीयस्कं
धप्रवृत्तिः तत्रद्वितीयांतेपरिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृण्वितिप्रतिज्ञातमर्थंविस्तरेणनिरूपयितुमि-

श्रीगणेशायनमः श्रीशुकउवाच एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किल क्षत्त्रावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत् १ य-
द्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखिलेश्वरः पौरवेंद्रगृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम् २ राजोवाच कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणास
संगमः कदावासहसंवाद एतद्वर्णयनःप्रभो ३ नह्यल्पार्थोदयस्तस्यविदुरस्यामलात्मनः तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः
४ सूतउवाच सएवमृषिवर्योऽयंपृष्टोराज्ञापरीक्षिता प्रत्याहतंसुबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति ५ श्रीशुकउवाच
यदातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्यलाक्षाभवनेददाह ६ यदासभायांकुरुदे
वदेव्याःकेशाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यम् नवारयामासनृपःस्नुषायाःस्वास्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि ७ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःस
त्यावलंबस्यवनागतस्य नयाचतोऽदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ८

तिहासंप्रस्तौतिभगवान्शुकः एवमिति द्वाभ्याम् ऋद्धिमत्सर्व
संपद्भिःसंपूर्णम् १ किंच अतिश्लाघ्यंत्यागानर्हमित्याह यद्वेतिप्रसिद्धंगृहंवःपांडवानांमंत्रकृत्दौत्यकर्तासीत् अयंश्रीकृष्णःबुद्धिसन्निधानादयमितिनिर्देशःपौरवेंद्रोदुर्यो
धनःतस्यगृहंहित्वाअनाहूतएवविदुरगृहंप्रविवेशतत्रहेतुःआत्मसात्कृतमात्मीयत्वेनगृहीतम् २ कुत्रसंगमआसबभूव ३ वरीयसिश्रेष्ठेअल्पस्यार्थस्योदयोयस्मा-
त् तथाभूतोनभवतिसाधुवादेनसतामनुमोदनेनउपबृंहितःसंवर्धितः यद्वा साधोर्मैत्रेयस्यवादेनउत्तरेणश्लाघितइत्यर्थः ४ ५ त्यागानर्हस्यापिगृहस्यत्यागेहेतुत्वेनकौ-
रवापराधानाह यदेत्येकादशभिः एतेषांचतदासक्षत्ताअयादित्येकादशोक्तियासंबंधः यविष्ठस्यकनिष्ठस्यपांडोःविबंधून्पितृहीनान् ६ कुरुदेवस्ययुधिष्ठिरस्य-
देव्याःद्रौपद्याःआत्मनःस्नुषायाःस्वीयैरस्रैरश्रुभिःस्वकुचकुंकुमानिरिपुस्त्रीणांवातद्भर्तृवधेनहरंत्याः ७ सत्यावलंबस्यसत्याश्रयस्यवनात्प्रत्यागतस्यसमये
नपूर्वकृतेनदायंअंशंयाचमानस्ययत्यदानअदात्तन्नददौतमोमोहंजुषाणःपुत्रंसेवमानःअविवेकंवा ८ ९ ९ ९ ९

यानिवचनानिपुंसांभीष्मादीनाममृतायनानिअमृतस्राविणिराजाधृतराष्ट्रः दुर्योधनोवा उरुबहुनमेने क्षतोनष्टःपुण्यलेशोयस्यसः नस्रुखकीर्तिधर्मादिहेतुःकिंतुराज्यप्राप्तिमात्रहेतुः पुण्यलेशएवासीत् तस्यापिनष्टत्वात् अनादृतवानित्यर्थः ९ इदानींविदुरस्यैवकृतंपराभवंदर्शयति षड्भिः यदापूर्वजेनधृतराष्ट्रेणमंत्राय-चोपहूतोऽतद्गृहंप्रविष्टोमंत्रंपृष्टःसन् अथअनंतरंतदाहकिंमंत्रिणोऽद्यापियद्वैदुरिकंविदुरवाक्यमितिप्रसिद्धंब्रुवंति १० तदेवाह अजातशत्रोरितित्रिभिः तवआगः अपराधंसहमानस्यदायंप्रतियच्छदेहियत्रापराधेअनुजैःसहवर्तमानो वृकोदररूपोऽहिःक्रोधेनश्वसन्वर्ततेतेयद्यस्मात्त्वमलमत्यर्थंबिभेषि ११ ननुममता दृशाःपुत्राःबहवःसंतीतिगर्वमाकृथाइत्याह पार्थास्तुमुकुंदआत्मीयत्वेनगृहीतवान् सचदेवः तत्रापिभगवान्नतुप्राकृतः किंच सहक्षितिदेवैर्देवैश्चेंद्रादिभिर्वर्तमानः यतोऽसौतत्रैवविप्राःदेवाश्चेत्यर्थः स्वपुर्यामेवसुखमास्तेनत्वन्यत्रगतः किंच यदुदेवानांदेवःपूज्यः यतोऽसौतत्रैवयदुप्रवीराइत्यर्थः किंच नृदेवेषुमंडलेश्वरेषुदीव्यंतिप्रकाशंतइतिनृदेवदेवाराजानःविनिर्जिताअशेषानृदेवायेनयतोऽसौतत्रैवसर्वेराजानःअतःपार्थानांदायंदेहीति १२ दुर्योधनस्तन्नमन्यतइ-

यदाचपार्थप्रहितःसभायांजगद्गुरुर्यांनिजगादकृष्णः नतानिपुंसाममृतायनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः ९ यदोपहूतोभवनंप्रविष्टो मंत्रायपृष्टःकिलपूर्वजेन अथाहतन्मंत्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति १० अजातशत्रोःप्रतियच्छदायंतितिक्षतोदुर्विषहंत्वदागः सहानुजोयत्रवृकोदराहिःश्वसन्रुषायत्त्वमलंबिभेषि ११ पार्थांस्तुदेवोभगवान्मुकुंदोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः आस्तेस्वपुर्यांयदुदेवदेवोविनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ सएषदोषःपुरुषद्विडास्तेगृहान्प्रविष्टोयमपत्यमत्या पुष्णासिकृष्णाद्विमुखोगतश्रीस्त्यजाश्वशैवंकुलकौशलाय १३ इत्यूचिवांस्तत्रसुयोधनेनप्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतःसत्स्पृहणीयशीलःक्षत्तासकर्णानुजसौबलेन १४ कएनमत्रोपजुहावजिह्मंदास्याःसुतंयद्बलिनैवपुष्टः तस्मिन्प्रतीपःपरकृत्यआस्तेनिर्वास्यतामाशुपुराच्छ्वसानः १५ सइत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुःपुरोमर्मसुताडितोऽपि स्वयंधनुर्द्वारिनिधायमायांगतव्यथोऽयादुरुमानयानः १६

तिचेदतआह सएषमूर्तोदोषएवंगृहान्प्रविष्टआस्तेदोषत्वेहेतुःपुरुषद्विट्श्रीकृष्णद्वेष्टाकोऽसौयंत्वमपत्यमत्यापुष्णासिनत्वपत्यमसौनपततस्मादितिह्यपत्यंमाहुःगताश्रीर्यस्मात्सत्वमित्याक्रोशतिअतएनम् अशैवंममंगलआशुत्यजकथंपुत्रस्त्याज्यस्तत्राह कुलस्यकौशलायत्यजेदेकंकुलस्यार्थेइतिहिन्यायः १३ इत्यूचिवान् एवमुक्तवान् असौक्षत्ताविदुरःसतांस्पृहणीयशीलंयस्यसः कर्णदुःशासनशकुनिसहितेन दुर्योधनेन असत्कृतःतिरस्कृतः १४ तिरस्कारमाह कइतिदासीसुतोह्यत्राह्वानानर्हः जिह्मश्चकुटिलः जिह्मतामाह यस्यबलिनाअन्नेनपुष्टस्तस्मिन्नेवप्रतीपः प्रतिकूलःपरेषांकार्येवर्तते अतःपुरान्निर्वास्यतांश्वसानःश्वसन्जीवनमात्रशेषइत्यर्थः प्रागंतरेश्मशानवदमंगलः १५ अत्युल्बणैःकर्णयोर्बाणवत्प्रविशद्भिःपरुषवाक्यैर्मर्मसुताडितोऽपिगतव्यथः तत्रहेतुः मायासुरुबहुमानयन् अहोमायायामाहात्म्यमिति तामेवतत्रहेतुंमन्यमानः तन्निःसारणात्पूर्वंस्वयमेवअयात् निर्जगाम किंकृत्वा एतेनूनंमरिष्यंतिकिंधनुषेति तस्यद्वारिधनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिःसंगत्यअस्माभिर्योत्स्यतीतिमाशंकीतिधनुर्निधानम् १६ छ छ छ छ

ततोनिर्गतस्यतीर्थाटनप्रकारमाह सइत्यष्टभिः सगजाव्हयान्निर्गतःसन् तीर्थपादीयस्यतस्यहरेःप दानिक्षेत्राणिपुण्यचिकीर्षयाअन्वाक्रमत् प्रत्यपद्यतकौरवा-
णांपुण्येनलब्धइतितेषांभाग्यमेवतेनरूपेणगतमितिसूचितम् उर्व्यांसहस्रमूर्तिर्ब्रह्मरुद्राद्यनेकमूर्तिःसन् तीर्थपात् यानियानिअधिष्ठायस्थितःतानितानिजगा
मेत्यर्थः १७ पुण्यानियान्युपवनादीनितेषुकुंजंलतादिगूढस्थानम् अपंकानितोयानियेषांतेषुसरित्सुसरस्सुच तीर्थेषुआयतनेषुच क्षेत्रेषुकीदृशेषु अनंतस्य
लिंगैर्मूर्तिभिःसम्यगलंकृतेषुअनन्यःएकाकी १८ किंच गांपर्यटन् व्रतानि चेरेअचरत् मेध्यापवित्रा विविक्ताअसंकीर्णा वृत्तिर्जीविकायस्यसदाप्लुतः प्रतितीर्थ
स्नातःअधःशयनंयस्यअवधूतःअसंस्कृतदेहःअवधूतवेषोवल्कलादिधारी अतएवस्वैरलक्षितः १९ एकस्यैवचक्रंसैन्यंयस्यांएकमेवराजचिन्हंश्वेतातप
त्रंयस्यांताम् अजितेनश्रीकृष्णेनसहायेन २० तत्रप्रभासेपरस्परस्पर्धयानिमित्तभूतयासुहृदांकौरवाणांविनष्टिंविनाशम् अशृणोत् परस्परनाशेदृष्टांतः

सनिर्गतःकौरवपुण्यलब्धोगजाव्हयात्तीर्थपदःपदानि अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यांस्वधिष्ठितोयानिसहस्रमूर्तिः १७ पुरेषुपुण्यो-
पवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषुसरित्सरस्सु अनंतलिंगैःसमलंकृतेषुचचारतीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गांपर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिःसदाप्लुतो
ऽधःशयनोऽवधूतः अलक्षितःस्वैरवधूतवेषोव्रतानिचेरेहरितोषणानि १९ इत्थंव्रजन्भारतमेववर्षंकालेनयावद्गतवान्प्रभासम् तावच्छ
शासक्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेनपार्थः २० तत्राथशुश्रावसुहृद्विनष्टिंवनंयथावेणुजवन्हिसंश्रयम् संस्पर्धयादग्धमथानुशोचन्-
सरस्वतींप्रत्यगियायतूष्णीम् २१ तस्यांत्रितस्योशनसोमनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्यवायोः तीर्थंसुदासस्यगवांगुहस्ययच्छ्राद्धदेवस्यस-
आसिषेवे २२ अन्यानिचेहद्विजदेवदेवैःकृतानिनानायतनानिविष्णोः प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणियद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति २३ ततस्त्व
तिव्रज्यसुराष्ट्रमृद्धंसौवीरमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च कालेनतावद्यमुनामुपेत्यतत्रोद्धवंभागवतंददर्श २४ सवासुदेवानुचरंप्रशांतंबृहस्पतेः
प्राक्तनयंप्रतीतम् आलिंग्यगाढंप्रणयेनभद्रंस्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् २५ कच्चित्पुराणौपुरुषौस्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येहकिलावतीर्णौ-
आसातउर्व्याःकुशलंविधायकृतक्षणौकुशलंशूरगेहे २६

वेणुजवन्हिंसंश्रयतेयद्वनंतद्यथादग्धंभवतितथा प्रत्यक्उदङ्माभिमुखम् २१ त्रितादीनामेकादश
तीर्थानितत्तन्नाम्नाप्रसिद्धानिआसेवितवान् २२ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्देवैश्चकृतानि अंगमंगंप्रतिवर्त्ततइतिप्रत्यंगानिआयुधानितेषुमुख्यंचक्रंतेनांकितानि मूर्धन्य
हेमकुंभेषुचिन्हितानिमंदिराणियेषुतानिनानाविधानिविष्णोरायतनानिक्षेत्राणितीर्थानिचआसिषेवे येषांचक्रांकितमंदिरवतांदर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणंभव
ति २३ अतिव्रज्यातिक्रम्ययावदुद्धवःप्राप्तस्तावत्स्वयमपियमुनामुपेत्य २४ सविदुरःप्राक्तनयंपूर्वंशिष्यंनीतिशास्त्रे पाठांतरेप्राक्तनयोनीतिशास्त्रंयेनतम् प्रतीतम्
प्रख्यातंस्वानांज्ञातीनांभद्रम् अपृच्छत् प्रश्नेहेतुः भगवतःप्रजानापोष्याणाम् २५ प्रथमंतावत् रामकृष्णयोःकुशलंपृच्छति कच्चिदितिप्रश्ने स्वनाभोभवःस्वनाभ्यः पाद्मो
ब्रह्मातस्यानुवृत्त्याप्रार्थनयाइहावतीर्णौकुशलमासाते वर्त्तेते कृतक्षणौदत्तावसरौ सर्वेषांकृतोत्सवाविनिवा तयोर्नित्यकुशलत्वेऽपिउक्तविशेषणविशिष्टौशूरसेनस्यगृहे
कच्चिदासातेइतिप्रश्नः २६

यदूनांकुशलंपृच्छतिनवभिः भामःपूज्यः शौरिर्वसुदेवः यद्वा भामोभगिनीभर्त्ता कुंतीवसुदेवस्यभगिनी अतोदेवकीपांडोर्भगिनीतिलोकव्यवहारः वरान्अर्थीन्वदा-
न्यःअत्युदारः वराणांतत्पतीनांतर्पणेनसंतर्पणेनसह २७ वरूथाधिपतिःसेनानीः आदिसर्गेपूर्वजन्मनि स्मरणंकामसंतंअभिलेभे पुत्रंलब्धवती २८ सात्वतादीनामधि
पःउग्रसेनः शतपत्रनेत्रःश्रीकृष्णः नृपासनाशांराज्याभिलाषंपरिहृत्यत्राणभयेनदूरात्स्थितमित्यर्थः २९ हेसौम्य हरेःसुतस्तेनसदृक्षःसदृशःसाधुसुखमास्ते गुहंस्वामि
कार्तिकेयम् अग्रेपूर्वजन्मनियोभवान्यागर्भेधृतःतम् ३० युयुधानःसात्यकिःक्षेमंकुशलमास्ते फाल्गुनादर्जुनात्लब्धंधनुषोरहस्यंयेन तदीयामधोक्षजसंबंधिनीम्
३१ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधोविद्वान् अतोभगवंतंप्रपन्नः अनुसृतः अतएवानमीवोनिष्पापः भक्तोलिंगंयोऽचेष्टतव्यलुठत् प्रेम्णाविभिन्नंविदीर्णंधैर्यंयस्यसः सर्वलि-
क्षेममास्ते ३२ देवकनामायोभोजस्तस्यपुत्र्यादेवक्याविष्णुःप्रजापुत्रोयस्याःतस्यादेवमातुरदितेरिवकच्चित्शिवम् यज्ञवितानरूपमर्थंत्रयीयथाप्रकाशकतयाबिभर्त्तितथ
यादधार ३३ सात्वतानामुपासकानांकामान्दोग्धिपूरयतीतिकामदुघः भगवत्त्वेहेतुःयंशब्दस्यशास्त्रस्ययोनिंकारणमामनंतिवेदाः कुतः मनोमयंमनसःप्रवर्त्तकम् तत्कु

कच्चित्कुरूणांपरमःसुहृन्नोभामःसआस्तेसुखमंगशौरिः योवैस्वसॄणांपितृवद्ददातिवरान्वदान्योवरतर्पणेन २७ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां
प्रद्युम्नआस्तेसुखमंगवीरः यंरुक्मिणीभगवतोऽभिलेभेआराध्यविप्रान्स्मरमादिसर्गे २८ कच्चित्सुखंसात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधि
पःसआस्ते यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रोनृपासनाशांपरिहृत्यदूरात् २९ कच्चिद्धरेःसौम्यसुतःसदृक्षआस्तेऽग्रणीरथिनांसाधुसांबः असूत
यंजांबवतीव्रतादयादेवंगुहंयोंऽबिकयाधृतोऽग्रे ३० क्षेमंसकच्चिद्युयुधानआस्तेयःफाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेंऽजसाधोक्षजसेवयैव
गतिंतदीयांयतिभिर्दुरापाम् ३१ कच्चिद्बुधःस्वस्त्यनमीवआस्तेश्वफल्कपुत्रोभगवत्प्रपन्नः यःकृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टतप्रेमविभिन्न
धैर्यः ३२ कच्चिच्छिवंदेवकभोजपुत्र्याविष्णुप्रजायाइवदेवमातुः यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयीययायज्ञवितानमर्थम् ३३ अपिस्विदास्तेभ
गवान्सुखंवोयःसात्वतांकामदुघोऽनिरुद्धः यमामनंतिस्महशब्दयोनिंमनोमयंसत्वतुरीयतत्वम् ३४ अपिस्विदन्येचनिजात्मदैवमनन्यवृ
त्त्यासमनुव्रताये हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयःस्वस्तिचरंतिसौम्य ३५ अपिस्वदोर्भ्यांविजयाच्युताभ्यांधर्मेणधर्मःपरिपातिसेतुम् दुर्यो
धनोऽतप्यतयत्सभायांसाम्राज्यलक्ष्म्याविजयानुवृत्त्या ३६ तःसत्वस्यांतःकरणस्यचतुर्विधस्यतुरीयंतत्त्वंचतुर्थमधिदैवम् चित्ताहंकारबुद्धिमनसामं
तःकरणभेदानांक्रमेणवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाद्यधिष्ठातारःमनसश्चशब्दयोनित्वंप्रसिद्धम् मनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितितथा अन्योऽतरआत्मामनो-
मयइतिप्रस्तुत्यतस्ययजुरेवशिरःऋग्दक्षिणःपक्षःसामोत्तरःपक्षइत्यादिश्रुतेः तथाचशिक्षायाम् आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षया मनःकायाग्निमाहं
तिसप्रेरयतिमारुतम् मारुतस्तूरसिचरन्मंद्रंजनयतिस्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित्किंस्वित् अन्येचस्वस्तिचरंति निजस्यदेहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोदेवंश्रीकृष्णम
नन्यवृत्त्याएकांतभक्तिभावेनयेसम्यगनुव्रताः अनुसृताःहृदीकश्चसत्यभामायाआत्मजाश्चचारुदेष्णश्चगदश्चादिर्येषांतेऽपि ३५ इदानींकुरून्पृच्छतिषड्भिः अपि
किंस्वदोर्भ्यांस्वबाहुवत्वर्तमानाभ्यांविजयाच्युताभ्यामर्जुनकृष्णाभ्यांधर्ममार्गेण धर्मोयुधिष्ठिरःसेतुंधर्ममर्यादांपरिपाति यस्यसभायांविजयानुवृत्त्याजयपरंपरया
अर्जुनस्यसेवयेतिवा एवंभूतंयस्यैश्वर्यमित्यर्थः ३६ ७

कृतागःसु कृतापराधेषु स्वकर्तृकमघं दीर्घतमं बहुकालानुचिंतितमहिवदसमर्षी भीमः किंव्यमुंचन्नो वा गदायाविचित्रं विविधं मार्गं चरतः ३७ रथयूथपानां मध्ये य शोधाः कीर्तिधारी यद्वा स्वीयानां तेषां कीर्तिप्रदः उपरताः अरयो यस्मात् यस्य शरकूटेन बाणसमूहेन गूढः आच्छन्नः ३८ उतस्वित् किंस्वित् यमौ नकुलसहदेवौ रे-मातेक्रीडाते इत्यर्थः माद्याः सुतावपि पृथायास्तनयौ पृथायाः पुत्रैर्वृतौ सुपर्णौ विवरेमाते किं कृत्वा परात् दुर्योधनात् स्वरिक्थं स्वीयराज्यमुद्दाय आच्छिद्य वज्रिव क्त्रादिंद्रस्य मुखात् स्वरिक्थममृतं गरुड इवेति यद्वा सुपर्णौ विवेति यदि द्वौ गरुडौ अमृतमानयेतां तर्हि तद्वत् अक्षिणी वृत्ति माणी वा दिग्गणत्वात् संधिः ३९ पृथा याः किंनु कुशलं पृच्छेयम् यतस्तस्याः पांडुना विना प्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहो इति ध्रियते जीवति न चात्याश्चर्यम् यतो ऽर्भकार्थे ध्रियते न भोगार्थं तथा ऽ पित्वाश्चर्यमेवेत्याह तेन तथाभूतेन विना तदेवाह यस्त्विति धनुरेव द्वितीयं सहायो यस्य ४० पृथा अर्भकार्थे जीवतीति युक्तमेवेत्याह हे सौम्य त्वं धृतराष्ट्रं जीवंत मनुशोचामि तस्मिन्नधः पतंतम् तत्र हेतुः परेताय मृताय भ्रात्रे पांडवे तत्सुत्र द्रोहेण यो विदुद्रुहे द्रोहं कृतवान् किंच जीवतो ऽपि भ्रातुर्ममापकृतवानित्याह येन स्वरू-

किंवा कृतागेष्वघमत्यमर्षी भीमो ऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुंचत् यस्यांघ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ३७ कच्चिद्यशोधा रथ यूथपानां गांडीवधन्वोपरतारिरास्ते अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्म भिरक्षिणीव रेमात उद्दाय मृधे स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ३९ अहो पृथा ऽपि ध्रियते ऽर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विना ऽपि तेन यस्त्वेक वीरो ऽधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ४० सौम्यानुशोचे तमधः पतंतं भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या अ-हं स्वपुत्रान्समनुव्रतेन ४१ सो ऽहं हरेर्मर्त्यविडंबनेन दृशो नृणां चालयतो विधातुः नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन्गतविस्म यो ऽत्र ४२ नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशो ऽप्युपैक्षताघं भगवान्कुरूणाम् ४३ अजस्य ज न्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसाम् नन्वन्यथा को ऽर्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतंत्रम् ४४

त्म्नाता अहं स्वपुर्याः सकाशान्निर्यापितः विवासितः ४१ अहो खलु विस्मयो जानतो ऽपि तस्यैवं दुश्चेष्टितम् यतस्त्वं साधुरपि दुःखं प्रापितो ऽसीत्यत आह सो ऽहं हरेः प्र सादात्तस्य पदवीं माहात्म्यं पश्यन् गतविस्मयः अत्र भूतले नान्योपलक्ष्यः गूढः सन् सुखं विचरामि कथंभूतस्य मर्त्यविडंबनेन ऐश्वर्याच्छादकेन मानुष्यानुकरणेन नृणा दृशश्चित्तवृत्तीः चालयतः भ्रामयतः ४२ ननु हरेः किमेवं लीलया येन स्वभक्तानां वनवासादिक्लेशा भवंति स्वस्य च दोषो यवंधनोद्यमादि पराभवः तद्वरं तेषाम परा धानंतरमेव हननं नापराधोपेक्षेत्यत आह नूनं निश्चितं त्रिभिर्मदैरुत्पथानां सुहृत्तानां वधाद्धेतोः प्रपन्नानामार्त्तिजिहीर्षया ईशः अघसमय एव हंतुं समर्थो ऽपि कु रूणामघमुपैक्षत तदानीमेव तेषां वधे सर्वदुष्टराजवधो न स्यादित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः एते मदा मदांधानां त एव हि सतां दमाः इति त्रयो मदाः ४३ सर्वदुर्वृत्तवधाद्यर्थमेव भगवतो जन्म कर्माणि नान्यथेति के मुत्यन्यायेनाह अजस्यापि जन्म अकर्तुरपि कर्माणि पुंसां ग्रहणाय कर्मसु प्रवृत्तये अन्यथा न चेदेवं तर्हि भगवतो जन्मादिकथा तावदास्ताम् को वा ऽन्यो ऽपि गुणानां परो गुणातीतो देहयोगं कर्मविस्तारं वा ऽर्हतीति ४४ ७ ७ ७

तस्मादेवंभूताचिंत्यमायाविनोदस्य कथां कथयेत्याह तस्यप्रपन्नायेऽखिललोकपालाः तेषामन्येषांचस्वीयेऽनुशासनेस्थितानामर्थायप्रयोजनाय यदुषुजातस्य तीर्थं संसारतारिणी कीर्तिर्यस्येति ४५ इतितृतीयेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेकृष्णविश्लेषादनुशोचन्नयोद्धवः क्षत्त्रेबालचरित्राणिकृष्णस्याव र्णयत्श्वसन् १ तदेवंप्रियवार्तांपृष्टस्योद्धवस्य श्रीकृष्णविरहोत्कंठयावेशेन प्रतिवचनासामर्थ्यमाह षड्भिः इतीति स्मारित ईश्वरोयस्य १ एतदेवकेमुत्सन्या येनप्रपंचयति यइतिद्वाभ्याम् यः पंचवर्षोऽपिबाललीलयेतिकृष्णंकंचित्सरिकल्प्य कल्पितैरेवसाधनैः परिचर्यांकुर्वन् प्रातर्भोजनार्थंप्रार्थितोऽपितद्भोजनं नैच्छत् २ जरसंवृद्धत्वंगतः प्राप्तः ३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधयासाधुनिर्वृतः तस्यामेवतीव्रेणविवशत्वापादकेन भक्तियोगेन भृशंनिमग्नश्च ४ पुलकैरुद्भिन्नानिउज्जृंभि तानिसर्वाण्यंगानियस्य मीलंत्यादृशोऽश्रुचः अश्रूणिमुंचन् तेनविदुरेणपूर्णार्थः कृतार्थोलक्षितः यतोभगवतियःस्नेहः तस्यप्रसरः पूरः तस्मिन्संप्लुतोनिमग्नः ५ भगवानेवलोकः तस्मान्नृलोकंदेहानुसंधानमुत्स्मयन् यदुकुलसंहारादिभगवच्चातुर्यस्मरणेनविस्मयंप्राप्नुवन् ६ श्रीकृष्णविरहेणसंतप्यमानः प्रत्याह श्रीकृष्णए

तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे अर्थायजातस्ययदुषजस्य वार्त्तांसखेकीर्तयतीर्थकीर्तेः ४५ इतिश्रीभागवतेम हापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादे प्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच इतिभागवतः पृष्टः क्षत्त्रावार्तांप्रियाश्रयाम् प्रतिवक्तुंन चोत्सेहओत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यः पंचहायनोमात्राप्रातराशाययाचितः तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया २ सकथंसेवयात स्यकालेनजरसंगतः पृष्टोवार्त्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृशम् तीव्रेणभक्तियोगेननिमग्नः सा धुनिर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशाशुचः पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतः विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ६ उद्धवउवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह किंनुनः कुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृ हेष्वहम् ७ दुर्भगोबतलोकोऽयंयदवोनितरामपि येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपम् ८ इंगितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्चसात्वताः सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ९ देवस्यमाययास्पृष्टायेचान्यदसदाश्रिताः भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ १०

वद्युमणिः सूर्यः तस्यनिम्लोचेऽस्तमयेसति अजगरेणकालमहासर्पेण गीर्णेषुनिगिलितेषुनोगृहेषु तत्पृष्टानांबंधूनांकिंनुकुशलंब्रूयाम् ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगोभाग्यहीनः येसहवसंतोऽपिश्रीहरिरयमितिनविदुः यथाक्षीरसमुद्रेजातमुडुपंतदातत्रत्यामीनाः केवलंकमनीयः कश्चिज्जलचरइत्येवविदुः नतु अमृतमयइतितद्वत् यद्वा जलेप्रतिबिंबितंचंद्रंयथेति ८ भाग्यहीनत्वादेवनविदुः नतुज्ञानसामग्र्यभावादित्याह इंगितंचित्तस्थंजानंतीतितथा पुरुअतिशयेनप्रौढानिपुणाः एकस्मिन्नेवस्थानेआरमंतीतितथा एवंभूताअपिभूतानामावासंईश्वरंसंतंसात्वतामृषभंसात्वतश्रेष्ठममन्यत ९ येयादवादेवमा ययास्पृष्टाव्याप्ताः यादवोऽयमस्मद्बंधुरितिवदंति येचशिशुपालादयोऽसदेवान्यद्वैरमाश्रिताः निंदंति तेषांवाक्यैरात्मनिहरौउप्तात्मनोनिक्षिप्तचित्त स्यमादृशस्यबुद्धिर्नभ्राम्यते मोहंनप्राप्यते अन्येतुमूढाएवेत्यर्थः १० छ छ छ छ छ छ

कोऽसौहरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येति नतप्ततपोयैःअतोऽवितृप्तादृशोयेषांतेषांस्वबिंबंश्रीमूर्त्तिमेतावंतंकालंदर्शयित्वायोऽतर्हितवान् लोकस्यलोचनमादाय आच्छिद्यतादृशस्यान्यस्यविलोकनीयस्याभावात् ११ तदेवबिंबंवर्णयतित्रिभिः यन्मर्त्यलीलासुऔपयिकंयोग्यम् स्वस्यापिविस्मयजनकम् यत्तः सौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशयस्यपरमंपदंपराकाष्ठा भूषणानाम्भूषणान्यंगानियस्मिन् १२ दृशांस्वस्त्ययनंपरमानंदकरम् त्रिभुवनस्थोलोकःप्राणिमात्रम् अद्यइदानीमिहाबिंबेअर्वाक्सृतोअर्वाचीनसंसारनिर्माणेमनुष्यनिर्माणेवायत्कौशलंनैपुण्यंतत्कार्त्स्न्येनगतमुपक्षीणंनातःपरंतस्यकौशलमस्तीत्येवंमेनेतन्मूर्त्तेर्विधातुःसृज्यत्वाभावेऽपिलोकदृष्टिरियमुक्ता १३ अनुरागेणप्लुतोव्याप्तःहासःरासोविनोदश्चलीलावलोकश्चतैःसच्छन्नहासाद्यनंतरंप्रतिलब्धोमानोयाभिः तादृग्भिःसहानुप्रवृत्तागच्छंतंतमेवानुगताधियोयासांताःकृत्यशेषोयासांताःअसमापितकृत्याएवतस्थुः १४ एवंभूतबिंबप्रदर्शनेकारणमाह स्वी-यान्येवशांतान्यशांतानिचरूपाणि तत्रशांतरूपेषुइतरैरशांतैर्दैत्यादिभिःपीड्यमानेषुअनुकंपितःकृतानुकंपःआत्मायस्यअजोपिजातःआविर्भूतःमहा

प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृणाम् आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकंस्वयोगमायाबलंदर्शयता गृहीतम् विस्मापनंस्वस्यचसौभगर्द्धेःपरंपदंभूषणभूषणांगम् १२ यद्धर्मसूनोर्बतराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः कार्त्स्न्येन चाद्येहगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत १३ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः व्रजस्त्रियोदृग्भिरनुप्रवृत्त धियोऽवतस्थुःकिलकृत्यशेषाः १४ स्वशांतरूपेष्वितरैःस्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा परावरेशोमहदंशयुक्तोह्यजोऽपिजातोभगवा न्यथाऽग्निः १५ मांखेदयत्येतदजस्यजन्मविडंबनंयद्वसुदेवगेहे व्रजेचवासोऽरिभयादिवस्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः १६ दुनोति चेतःस्मरतोममैतद्यदाहपादावभिवंद्यपित्रोः तातांबकंसादुरुशंकितानांप्रसीदतन्नोऽकृतनिष्कृतीनाम् १७ कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणु विस्मर्तुमीशीतपुमान्विजिघ्रन् योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमेर्भारंकृतांतेनतिरश्चकार १८ दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूयेचैद्यस्यकृष्णंद्विषतोऽपि सिद्धिः यांयोगिनःसंस्पृहयतिसम्यक्योगेनकस्तद्विरहंसहेत १९

भूतरूपेणनित्यसिद्धएवाग्निर्यथाकाष्ठेष्वाविर्भवतितद्वत् अजस्यजन्मानि हेतुःमहान्महत्तत्त्वमंशःकार्यलेशोयस्याव्यक्तस्यतन्महदंशंतद्युक्तइति १५ ननुकृतोऽसौपरावराणामीशःपारतंत्र्यमतीतिस्तत्राहद्वाभ्याम् मामप्येतद्दुर्वितर्क्यदुर्घटंचखेदयति तदेवाहवसुदेवगेहेबंधनागारेयज्जन्मनोविडंबनमनुकरणम् नतुनृसिंहवदकस्मादाविर्भावःकंसभयादिवनिलीयव्रजेवासश्च कालयवनादिरिपुभयादिवपुरान्मथुरायाःव्यवात्सीत्अपलायत् १६ एतच्चहरेश्चरितंस्मरतोममचेतःकर्मभूतंदुनोति व्यथयति तदेवदर्शयतियदाहेति हेतातहेअंबयुवांप्रसीदतंप्रसादंकुरुतम् नकृतानिष्कृतिःशुश्रूषणंयैस्तेषांनोऽस्माकंइतिबहुवचनंतुरामाद्यभिप्रायम् १७ ननुतत्त्वज्ञानीश्वरएवकिंनस्यात् तवतुश्रद्धामात्रमेतत् तत्राहत्रिभिः कोवाअंघ्रिसरोजयोरेणुस्तमपिविजिघ्रन्सेवमानःपुमान्विस्मर्तुमीशीतशक्नुयात् विस्फुरन्भ्रूविटपःभ्रूलताएवकृतांतस्तेन १८ नचतस्येश्वरत्वंसाधनीयंभवद्भिरपिदृष्टत्वादित्याह दृष्टेति यांसिद्धिंसम्यक्योगेनप्राप्तुमिच्छंति १९ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦

आहवेयुद्धेपार्थस्यास्त्रैःपूताःनिष्पापाःसंतः २० तदेवंपरमैश्वर्येसत्यपियदुग्रसेनानुवर्तित्वंतत्पुनरस्मानत्यंतंव्यथयतीत्याह स्वयंतु यएवंभूतस्तस्यतत्कैंकर्यंनोऽ-
स्मान्विग्लापयतीत्युत्तरेणान्वयः नसाम्यातिशयौयस्य यमपेक्ष्यान्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्तीत्यर्थः तत्रहेतवः त्र्यधीशः त्रयाणांपुरुषाणांलोकानांगुणानांवा
ईशः स्वाराज्यलक्ष्म्यापरमानंदस्वरूपसंपत्त्यैवप्राप्तसमस्तभोगः बलिंकरम् अर्हणंवाहरद्भिःसमर्पयद्भिः चिरकालीनैर्लोकपालैः किरीटाग्रेणईडितंस्तुतंपाद-
पीठंयस्य प्रणमतांकिरीटसंघट्टनध्वनिरेवस्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते २१ अंगविदुर भृतान्भृत्यान् उग्रसेनेयत्किंकरत्वंतदेवाह परमेष्ठिधिष्ण्येराजासनेनिषण्णमा-
सीनंस्वयंतिष्ठन् हेदेवावधारयेतिन्यबोधयत् विज्ञापितवान् २२ एवमनुवृत्तिःकृपयैवेतिसूचयन्नपकारिष्वपितस्यकृपालुतां दर्शयन्नाह अहोआश्चर्यंकृ-
पालुतायाः हंतुमिच्छयाऽपिस्तनयोःसंभृतकालकूटंविषंयमपाययत् बकीपूतना असाध्वीदुष्टाऽपिधात्र्यायशोदायाः उचितांगतिंलेभे भक्तवेषमात्रेणयःस-
द्गतिंदत्तवानित्यर्थः ततोऽन्यंकंवाभजेम २३ ननुभागवतानेवभगवाननुगृण्हातीतिप्रसिद्धम् सत्यम् असुरानप्यहंभागवतानेवमन्ये यतोभागवताइवतेऽपि

तथैवचान्येनरलोकवीरायआहवेकृष्णमुखारविंदम् नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामंपार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य २० स्वयंत्वसाम्यातिशयस्त्र्यधी-
शःस्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैःकिरीटकोट्येडितपादपीठः २१ तत्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नोविग्लापयत्यंगय-
दुग्रसेनम् तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्ठिधिष्ण्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति २२ अहोबकीयंस्तनकालकूटंजिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी लेभेगतिं
धात्र्युचितांततोऽन्यंकंवादयालुंशरणंव्रजेम २३ मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् येसंयुगेऽचक्षततार्क्ष्य-
पुत्रमंसेसुनाभायुधमापतंतम् २४ वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचितः २५ ततोनंदव्रज-
मितःपित्राकंसाद्विबिभ्यता एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलोऽवसत् २६ परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमुनोपवनेकूज-
द्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौमारींदर्शयंश्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसाम् रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ सएवगोधनंलक्ष्म्या
निकेतंसितगोवृषम् चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् २९

भगवद्ध्यानाभिनिवेशेनभगवंतमपरोक्षंपश्यंतीत्याह संरंभःक्रोधावेशः
तेनमार्गेणाभिनिविष्टंचित्तंयेषांतान् अतएवयेसंग्रामेतार्क्ष्यःकश्यपःतस्यपुत्रंगरुडमंसेस्कंधेसुनाभायुधश्चक्रायुधोहरिर्यस्यतम् अचक्षत अपश्यन् तस्मा-
त्तेष्वप्यनुग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः वक्ष्यतिच तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेदिति २४ इदानींतस्यांतर्धानप्रकारंवक्तुमादितआरभ्यतच्चरितंसंक्षेपतःकथ-
यति वसुदेवस्यभार्यायांजातः भोजेंद्रःकंसःतस्यबंधनागारे अस्याःपृथिव्याःशंसुखंस्वस्यचिकीर्षुः अजेनब्रह्मणाचयाचितःसन् २५ पित्राहेतुभूतेननंद-
व्रजमितःगतःसमाःसंवत्सरान् गूढार्चिर्गुप्ततेजाः २६ व्याहरत् आक्रीडत् कूजद्भिर्द्विजैःपक्षिभिः संकुलिताव्याप्ताअंघ्रिपायस्मिन् २७ रुदन्निवे-
तिइवशब्दस्ययथायोगंसर्वत्राप्यन्वयः मुग्धोबालश्चयःसिंहःतद्वदवलोकनंयस्य २८ सएवाधिकवयःप्राप्तःसन्गोधनंचारयन् कथंभूतंगोधनम्
लक्ष्म्याःशोभादिसंपदोनिकेतनम् सितागावोवृषायस्मिन् नानावर्णगोसंघेरणन्शब्दंकुर्वन्वेणुर्यस्य अरीरमत्रमयामास २९ ७

७

व्यनुदत् जघान क्रीडनकान् तृणादिनिर्मितान् सिंहादीन् यथा ३० विपन्नान् मृतान् गोपान् गावइतिगाश्चोत्थाप्यतदेवतोयंप्रकृतिस्थितंनिर्विषम् ३१ इंद्रपूजाभंगेन कृतागवापूर्वेवगोसवस्तेनगोपराजनंदं वित्तस्यचेतिचकारादिंद्रस्यमानभंगंकुर्वन्नुरुभारस्यअतिसमृद्धस्य ३२ कोपाद्वर्षतिगोत्रःपर्वतएवलीलातपत्रंतेन हेभद्र ३३ मृष्टसुज्वलंस्त्रीणामंडलमंडयतीतितथा ३४ इतितृतीयेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेमथुरामेत्यव्रजात्कंसवधादिकम् युक्तंद्वारकायांच कृष्णेनतदवर्णयत् १ शमित्यव्ययंपित्रोःसुखस्यचिकीर्षयेत्यर्थः तुंगात् राजमंचात् रिपुयूथानांनाथंकंसंव्यसोरपिविकर्षणंपित्रोःसुखार्थं १ ब्रह्मवेदंसविस्तरंषडंगादिसहितम् पंचजनोदरविदारणद्वारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्ययारुक्मिण्यायेराजानःसमाहूताः हस्वलमार्षम् समाहूताइतिपाठेआहूताइत्यर्थः केनसाधनेन श्रियंलक्ष्म्याःसवर्णेनसमानेनरूपेण यद्यपितयाकेवलंश्रीकृष्णएवाहूतः नसर्वे तथाऽपितस्यालावण्यंतेषामागमनेहेतुरितितेयेवाहूताइत्युच्यते एषामिषतांपश्यतांमूर्ध्निपदंदधत् तयासहगांधर्ववृत्त्यापरस्परसमयरूपयाबुभूषयाभवितुमिच्छयाजहार कथंभूताम् स्वभागं

प्रत्युक्तान् भोजराजेनमायिनःकामरूपिणः लीलयाव्यनुदत्तांस्तान् बालःक्रीडनकानिव ३० विपन्नान्विषपानेनविगृह्यभुजगाधिपम् उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृतिस्थितम् ३१ अयाजयद्गोसवेनगोपराजद्विजोत्तमैः वित्तस्यचोरुभारस्याचिकीर्षन् सद्व्ययविभुः ३२ वर्षतींद्रेव्रजःकोपात् भग्नमानेऽतिविह्वलः गोत्रलीलातपत्रेणत्रातोभद्रानुगृण्हता ३३ शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानयन् रजनीमुखम् गायन् कलपदंरेमेस्त्रीणांमंडलमंडनः ३४ इतिश्रीभा॰तृ॰द्वितीयोऽध्यायः २ उद्धवउवाच ततःसआगत्यपुरंस्वपित्रोश्चिकीर्षयाशंबलदेवसंयुतः निपात्यतुंगाद्रिपुयूथनाथंहतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ सांदीपनेःसकृत्प्रोक्तंब्रह्माधीत्यसविस्तरम् तस्मैप्रादाद्वरंपुत्रंमृतंपंचजनोदरात् २ समाहुताभीष्मककन्ययायेश्रियःसवर्णेनबुभूषयेषाम् गांधर्ववृत्त्यामिषतांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्निदधत्सुपर्णः ३ ककुद्मिनोविद्धनसोदमित्वास्वयंवरेनाग्नजितीमुवाह तद्भग्नमानानपिगृध्यतोऽज्ञान्जघ्नेऽक्षतःशस्त्रभृतःस्वशस्त्रैः ४ प्रियंप्रभुर्ग्राम्यइवप्रियायाविधित्सुरार्च्छद्द्युतरुंयदर्थे वज्र्याद्रवत्तंसगणोरुषाऽधःक्रीडामृगोनूनमयंवधूनाम् ५ सुतंमृधेखंवपुषाग्रसंतंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरित्र्या आमंत्रितस्तत्तनयायशेषंदत्त्वातदंतःपुरमाविवेश ६ लक्ष्म्यंशत्वात् तयास्वात्मनोऽर्पितत्वाच्चसुपर्णःसुपतनः यद्वासुपर्णइवस्वभागंसुधामित्यर्थः यद्वाश्रियःरुक्मिण्याःसमानंवर्णद्वयंवाचकंयस्यसःश्रियःसवर्णोरुक्मीतेनसमाहूताःशिशुपालादयःकिमर्थंभीष्मककन्ययासहतेषांबुभूषया भूतिर्भवितुमित्येतदर्थं तत्रशिशुपालस्याह्वानंवरत्वेनबुभूषयाजरासंधादीनांतद्विवाहोत्सवेनशेषंपूर्ववत् ३ ककुद्मिनोवृषभान् अविद्धनासिकान् विद्धनासिकान्कृत्वेतिवीर्तैर्वृषभैःतद्दमनेनचभग्नोमानोयेषांतथाऽपितान्गृध्यतःकामयमानान् अतएवाज्ञान् शस्त्रभृतोराज्ञः तच्छस्त्रैरक्षतएवजघान ४ यदाअदित्याःकुंडलेदातुंस्वर्गंगतःतदाप्रभुःस्वतंत्रोऽपिग्राम्यःस्त्रीपरतंत्रइवप्रियायाःसत्यभामायाःप्रियंविधातुमिच्छुःद्युतरुंपारिजातमानीतवान् यदर्थेयन्निमित्तंतंद्युतरुंवज्रीस्त्रीभिरितःयोद्धुमन्वधावत् स्वकार्यसाधकेनतेनयुद्धोद्यमस्तस्यायुक्तएवेत्याह क्रीडामृगइति अयंवज्री ५ सुनाभेनचक्रेणउन्मथितंहतंसुतंभौमंदृष्ट्वातस्यमात्राधरित्र्याभूम्याआमंत्रितःप्रार्थितःसन्तस्यतनयायभगदत्तायहृतशेषंराज्यंदत्त्वा ६ ७ ७

तत्रांतःपुरे कुजेन भौमेन या आहृतास्ताः प्रहर्षश्च व्रीडा च अनुरागश्च तैः प्रहिताः प्रेरिताः येऽवलोकास्तैर्जगृहुः स्वीकृतवत्यः ७ आसां योषितां पाणीन् तत्तदनुरूपः सन् सविधं विवाहोचितप्रकारसहितं यथा भवति ८ सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायाया विविधं भवनं विस्तारः तदिच्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छया ९ कालः कालयवनः रुंधतः आवृण्वतः मुचुकुंदभीमादिभिर्निर्निमित्तमात्रैः स्वयमेव अजीघनत् घातितवान् तेन च स्वपुंसां तेजः स्वभावं कीर्तिं वा दत्तवान् १० शंबरद्विविदबल्वलानन्यानपि कांश्चित् प्रद्युम्नरामादिभिर्घातयन् अघातयत् घातयन्निति वा पाठः दंतवक्त्रादीन्स्वयमवधीत् ११ नृपानघातयदित्यनुषंगः कथंभूतान् कुरुक्षेत्रमापततां गच्छतां येषाम् बलैः सैन्यैर्भूः सर्वाऽपि चचाल चंपके १२ सद्व्याः हृताश्रीः आयुश्च यस्य भग्नो ऊरू यस्य तम् उर्व्यां शयानं पश्यन्नपि न ननंद संतोषं न प्राप

तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबंधुम् उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षव्रीडाऽनुरागप्रहितावलोकैः ७ आसां मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योषिताम् सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया ८ तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ९ कालमागधशाल्वादीननीकैरुंधतः पुरम् अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् १० शंबरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च अन्यांश्च दंतवक्त्रादीनवधीत्कांश्च घातयत् ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः १२ सकर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायुषम् सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननंद पश्यन् १३ कियान्भुवोऽयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् १४ मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलोचनानाम् नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म १५ एवं संचिंत्य भगवान्स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोऽपि क्ष्मामनुजै रक्षन्रेमे कृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना २० इमं लोकममुं चैव रमयन्सुतरां यदून् रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान्बहून् गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २२

१३ अभिनंदनप्रकारमेवाह किंयानिति द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदिति यः अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः हसमार्षम् क्षपितः उरुभारो भुवः अयं कियान् अत्यल्प इत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैः दुर्विषहं बलमास्ते १४ न चात्रान्य उपायः प्रभवति किंतु मधुना य आमदः सर्वतो मदः तेन आताम्रविलोचनानामेषां विवादो यदा भविष्यति तदा इयानेवैषां वधोपायः अतः अन्यो नास्ति एकात्मानोऽपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनांतर्दधीरन्नित्यर्थः १५ एवं श्लोकद्वयेनोक्तक्रमेण संचिंत्य स्वराज्ये स्थापयित्वा १६ धृतः रक्षितः १७ अनुजैः सह १८ सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकम् १९ स्निग्धो यः स्मितसहितोऽवलोकस्तेन पीयूषकल्पया सुधातुल्यया पाठांतरे सुधाप्रवाहरूपया आत्मना देहेन २० क्षणदया रात्र्या दत्तः क्षणः अवसरः उत्सवो वा यासां स्त्रीणां तासु क्षणं सौहृदं यस्य सः २१ गृहमेधेषु गृहधर्मेषु योगेषु कामभोगोपायेषु विरागः औदासीन्यं जातमित्यर्थः २२

यदात्माधीनेष्वपि भगवतो विरागः तदा दैवाधीनेषु को विस्रंभेत विश्वासं प्रीतिं वा कुर्यात् योगेन चेत् योगेश्वरं श्रीकृष्णमनुव्रतः २३ शेपुः शापं ददुः भगवतो मते अभि-
प्राये कोविदा अभिज्ञाः २४ २५ वयःशीलादिबहुगुणोपेताः याः गावः ताः २६ कन्याश्च वृत्तिकरीं जीविकापर्याप्ताम् २७ भगवदर्पणं यथा भवति गोविप्रार्था असवो येषा
मू २८ इति तृतीये टीकायां तृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थे बंधुनिधनश्रुत्यात्मज्ञानलब्धये उद्धवस्योपदेशेन क्षत्ता मैत्रेयमागमत् १ तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञाताः वारुणीं पै
ष्टीमदिशम् १ वारुण्येव मैरेयं तस्य दोषेण रवौ निम्लोचति अस्तं गच्छति सति मर्द्दनं कदनम् २ उपस्पृश्य सरस्वत्यामाचम्य ३ अहं चोक्तः पूर्वमेव द्वारकायाम् ४
तदभिप्रेतं कुलसंहारादिकं ५ कृतकेतं कृतावासम् अकेतनमनाश्रयम् ६ विरजं विरजसं शुद्धसत्वमयं विदितं लक्षितम् कौशं कौशेयम् ७ अधिश्रित्य ऊ-

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् को विस्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः २३ पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपिता मुन
यः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः २५ तत्र स्नात्वा पितॄ
न्देवानृषींश्चैव तदंभसा तर्पयित्वाऽथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६ हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकंबलान् यानं रथानिभान्क
न्या धरां वृत्तिकरीमपि २७ अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्वा भगवदर्पणम् गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्द्धभिः २८ इति श्रीभागवते
महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्धवसंवादे तृतीयोऽध्यायः ३ उद्धव उवाच अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् तया विभ्रं
शितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः १ तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनम् २ भगवान्स्वात्ममाया-
या गतिं तामवलोक्य सः सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ३ अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षु
णा ४ अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिंदम पृष्ठतोऽन्वगमं भर्त्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्दयितं पतिम् श्रीनि
केतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ६ श्यामावदातं विरजं प्रशांतारुणलोचनम् दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशांबरेण च ७ वाम ऊरावधिश्रित्य
दक्षिणांघ्रिसरोरुहम् अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम् ८ तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखः लोकाननुचरन्सिद्ध आससा
द यदृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतो मामनुरागहाससमीक्षया विश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच
वेदाहमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तद्दुरवापमन्यैः सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ११

परिस्थापयित्वा अपाश्रितः पृष्ठतोऽवष्टब्धः अर्भकः बालः कोमलोऽश्वत्थो येन तम् त्यक्तं पिप्पलं विषयसुखं येन तं तथाऽपि अकृशाम् आनंदपूर्णम् ८ द्वैपायनः सुहृत्
सखा च यस्य सः स्वगुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्यो मैत्रेय इत्यर्थः ९ प्रमोदेन भावेन चानता कंधरा यस्य पाठांतरे प्रमोदस्य भारेण अनुरागेण सह हासो यस्याम् तया समी
क्षया विश्रमयन् विगतश्रमं कुर्वन् १० ते मनसीप्सितमहम् अंतःस्थितो वेद वेद्मि दाने हेतुः विश्वसृजां वसूनां च मीलितानां सत्रे हे वसो इति पुरा पूर्वजन्मनि त्वं वसु
रभूः तदा मत्प्राप्तिकामेन त्वया अहमिष्टः अतः तत्साधनं ददामि दास्यामि अन्यैर्मत्परं ज्ञानं दुःखैर्दुष्प्रापम् ११ ७ ७ ७ ७ ७

तस्यभाग्यमभिनंदति सएषभावोजन्मतेभवानांमध्येचरमः यद्यस्मिन्मदनुग्रहः आसादितःलब्धःयत्पुनर्मारहएकांतेविशदानुवृत्त्याएकांतभक्त्याद्दृष्ट्वान्
दृष्टवानसि एतद्दिष्ट्याभद्रंजातमित्यर्थः नृलोकान् नृशब्देनजीवाः तेषांलोकानुत्सृजंतंवैकुंठंगच्छंतमित्यर्थः १२ ददामीतियदुक्तंतदेवनिर्दिशति पुरापूर्वस्मिन्पा
द्मेकल्पेआदिसर्गेसर्गोपक्रमेममममहिमालीलाऽवभास्यतेयेनतत् १३ इत्येवमादृतश्चासावुक्तश्चाहंप्रतीक्षणंकृपाऽवलोकएवानुग्रहः तस्यभाजनंपात्रभूतःपा
ठांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमिति सुचःअश्रूणिमुंचन् आबभाषेउक्तवानस्मि १४ नहित्वाज्ञाननिवृत्तिमात्रकामोऽहंकिंतुत्वन्निषेवणोत्सुकःत्वयिचाघट-
मानाचरणंदृष्ट्वामेमोहोभवति अतस्तत्वज्ञानंदेहीतिप्रार्थयितुमाह कोन्विति चतुर्षुधर्मादिषुतथाऽपितानहंनप्रवृणामि हेभूमन्- भवत्पदांभोजनिषेवणो
त्सुकोहम् १५ अघटमानाचरणंदर्शयति कर्माण्यनीहस्यनिःस्पृहस्यनिष्क्रियस्यवा अभवस्यअजन्मनोभवोजन्मकालात्मनस्तवारिभयात्दुर्गाश्रयःपलाय

सएषभावश्चरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत् यन्मांनृलोकान्रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामयाप्रोक्तमजा-
यनाभ्ये पद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति १३ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽह
म् स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे १४ कोन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदुर्लभोऽर्थेषुचतुर्ष्वपीह तथाऽपिनाहंप्रवृ-
णोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः १५ कर्माण्यनीहस्यभवोभवस्यतेदुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् कालात्मनोयत्प्रमदायुताश्रयः
स्वात्मन्रतेःखिद्यतिधीर्विदामिह १६ मंत्रेषुमांवाउपहूययत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेःप्रभोमुग्धइवाप्रमत्तस्तन्नोमनोमोहयतीवदेव
१७ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मैभगवान्समग्रम् अपिक्षमंनोग्रहणायभर्तर्वदांजसायद्वृजिनंतरेम १८ इत्यावेदितहार्दायमह्यंस-
भगवान्परः आदिदेशारविंदाक्षआत्मनःपरमांस्थितिम् १९ सएवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्यपादौपरिवृत्त्यदेवमिहाग
तोऽहंविरहातुरात्मा २० सोऽहंतद्दर्शनाल्हादवियोगार्तियुतःप्रभो गमिष्येदयितंतस्यबदर्याश्रममंडलम् २१ यत्रनारायणोदेवोनरश्चभगवा
नृषिः मृदुतीव्रंतपोदीर्घंतेपातेलोकभावनौ २२

नंचस्वात्मनिरतिर्यस्यबह्वीभिःस्त्रिभिःगृहस्थाश्रमइतियत्इहास्मिन्संसारेविदुषामपिधीःसंशयेनखिद्यति १६ किंच मंत्रेषुप्रस्तुतेषुसत्सुमामाहूयवैअहोपृ
च्छेःअकुंठितःकालादिनाअखंडःसंततःसदात्मासंशयादिरहितोबोधोविद्याशक्तिर्यस्य मुग्धवत्अज्ञवत् अप्रमत्तःअवहितःसन् १७ स्वात्मन स्तवरहःरहस्यं
तत्त्वंतस्यप्रकाशकम् कस्मैब्रह्मणेसर्वनामत्वमार्षम् नोऽस्माकंग्रहणायअपिक्षमंयदियोग्यंतर्हिवद भर्तःस्वामिन् यत्यतः वृजिनंसंसारदुःखमनायासेनतरि
ष्यामः १८ आवेदितोहार्दोहृदिस्थितोऽभिप्रायोयेनतस्मै १९ आराधितपादोभगवान्सएवतीर्थंगुरुःतस्मात् अधीतःअधिगतःतत्त्वात्मविबोधस्यपरमा
र्थात्मज्ञानस्यमार्गोयेनसोऽहंदेवंपरिवृत्त्यप्रदक्षिणीकृत्य २० तस्यदर्शनेनाल्हादोवियोगेनार्तिश्चताभ्यांयुतोवदर्याश्रमस्थानंगमिष्यामि २१ मृदुपरोप
द्रवशून्यंतीव्रंदुश्चरंदीर्घमाकल्पांतंतेपाते तपश्चरत इत्यर्थः लोकभावनौलोकानुग्रहकारकौ २२ ७ ७ ७ ७ ७

भा॰ तृ॰ टी॰
७

अ॰
४

ज्ञानेनविवेकेन २३ विश्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाःसंतश्चरंति नहिकृतार्थानामन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः २५ तत्त्वायसंराध्यइति अयंभावः भागवतेवस्मरणमात्रेणतवापितत्त्वमुपदिष्टप्रायम् अथकेवलमसंभावनादिनिवृत्तयेज्ञानीकश्चिदाराध्यःसचनवाराध्यःमैत्रेयःनत्वहंममातिकएव त्वदुपदेशेनतस्यादिष्टत्वादिति २६ प्लावितःअपनीतःउरुस्तापोयस्यग्रमसस्वसुर्यमुनायाःपुलिनेतीरेतांनिशांक्षणमिवसमुषितःऔपगविरुद्धवः २७ ब्रह्मशापे ननिधनंप्राप्तेषुयद्यस्मात्त्र्याणाब्रह्मादीनामीशोहरिरपिआत्मतिमनुष्याकारंत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशापःअपदेशोमिषंयस्यतेनकालेनस्वशक्तिरूपेण अमोघं- वांछितंयस्य नत्वत्रशापःप्रभुःकिंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९ मयिउपरतेसतिज्ञानमर्हति ज्ञानयोग्योभवति ३० मत्तःसकाशादीषदपिन्यूनोनभवति यत्-य-

श्रीशुकउवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधम् ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ताशोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंमहाभागवतंव्रजंतंकौरवर्ष- भः विश्रंभादभ्यधत्तेदंमुख्यंकृष्णपरिग्रहे २४ विदुरउवाच ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभवान्नोऽर्ह तियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्धवउवाच ननुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोऽंतिमे साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकं जिहासता २६ श्रीशुकउवाच इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासुधयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔ पगविर्निशांततोऽगात् २७ राजोवाच निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथमवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपित त्यजआकृतिंत्र्यधीशः २८ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः संहृत्यस्वकुलंनूनंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अ- स्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयम् अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोऽण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनंलोकंग्रा हयन्निहतिष्ठतु ३१ एवंत्रिलोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमा त्मनः क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्धनम् अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनाम् ३४ आ त्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितम् ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५ कालिंद्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभः प्रापद्यतस्वःसरि- तंयत्रमित्रासुतोमुनिः ३६ इतिश्रीभागवते॰ तृ॰ विदुरोद्धवसंवादेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणां- मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छसौशील्यगुणाभितृप्तः १

स्मात् गुणैर्विषयैर्नक्षोभितः मद्वयुनंमद्विषयंज्ञानंलोकस्योप- दिशन् ३१ एवमनेनाभिप्रायेणशब्दयोनिनावेदकर्त्रा ईजेपूजयामास ३२ ३३ अन्येषांपशूनांपशुतुल्यानांविक्लवात्मनामधीरचित्तानाम् ३४ मनसेक्षितंचिंतितम् ३५ का- लिंद्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरःकतिपयैर्दिनैःस्वःसरितंगंगांप्रापद्यतप्रापः ३६ इतितृतीयेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेभगवल्लीलांक्षत्त्रापृष्टोमहामुनिः प्रो वाचमहदादीनांसर्गंतेभ्यहरेस्तुतिम् १ उक्तैश्चतुर्भिरध्यायैःक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमः संवादस्तुतयोःस्कंधद्वयेनाथनिगद्यते २ द्युनद्याःगंगायाःद्वारिहरिद्वारेआसीनंनतुकर्म व्यग्रम् तत्रहेतुःअगाधःआपरिच्छिन्नोबोधोयस्येति मैत्रेयस्यसौशील्यमार्जवादिगुणाश्चकरुणादयस्तैरभितृप्तःपाठांतरेक्षत्तुःसौशील्यादिभिरभितृप्तसंतुष्टंमैत्रेयम् १

७

प्रश्नानेवाह सुखायेति पंचदशभिः तैः कर्मभिः सुखं वा ऽन्यस्य दुःखस्योपशमं वेत्यर्थः अथवान्यद्वा न विंदेत किं तदित्यपेक्षायां तस्यैव निर्देशः उपारमं वेति ततस्तैः कर्मभिः भूयः पुनःपुनर्दुःखमेव विंदेत अत्र एवंविधे संसारे नोऽस्माकं यद्युक्तं कर्तुं योग्यं तत्सर्वज्ञो भगवान्वदेत् निरूपयितु २ देवात्प्राचीनकर्मणो निमित्तभूतात्कृष्णात् विमुखस्य अतः अधर्मशीलस्य अतः कुदुःखितस्य जनस्यानुग्रहाय भव्यानि मंगलानि भूतानि चरंति भवंतः परोपकारस्वभावा एवेत्यर्थः ३ तत्तस्मात् हे साधुवर्य शं सुखरूपं वर्त्मनः आदिश कथय येन वर्त्मना संराधितो हृदिस्थितः सन् तत्त्वाधिगमः आत्मापरोक्ष्यं तत्सहितं पुराणं अनादि वेदप्रमाणकम् ४ करोति कर्माणीत्यादीनावर्णयेति पंचमश्लोके क्रियासंबंधः यथा येन प्रकारेण कृतावतारः सन् त्र्यधीशः त्रिगुणमायानियंता अतः स्वतंत्र एव यानि कर्माणि करोति कर्माण्येव विशेषतः पृच्छति यथेत्यादिना निरीहः निष्क्रियः निस्पृहो वा संस्थाप्य सुस्थितं कृत्वा वृत्तिं जीविकाम् ५ स्वस्मिन् ये खे हृदयाकाशे निवेश्य स्थापयित्वा निवृत्ता वृत्तयो यस्य गुहायां

विदुर उवाच सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वाऽन्यदुपारमं वा विंदेत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान्वदेन्नः २ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य कुदुःखितस्य अनुग्रहायेह चरंति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ३ तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः संराधितो भगवान्येन पुंसाम् हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणम् ४ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्र्यधीशः यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ५ यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ६ क्रीडन्विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ७ यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथो लोकानलोकान्सह लोकपालान् अचीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ८ येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिदां व्यधत्त नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ९ परावरेषां भगवन्व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथाऽमृतौघात् १० कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ११

योगमायायाम् बहुधा ब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवतारभेदैः क्रीडन् यानि यथा कर्माणि विधत्ते पुनर्विशेषं प्रष्टुमौत्सुक्यमाविष्करोति मन इति सुश्लोकाः पुण्यकीर्तयस्तेषां मौलिरिवाधिक्येनोपरि विराजमानस्तस्येत्यर्थः ७ अधिलोकनाथः लोकनाथाधिपतिः अलोकान् लोकालोकपर्वताद्बहिर्भागान् अचीक्लृपत् कल्पयामास यत्र येषु सर्वाणि यानि सत्त्वानि तेषां निकायास्तेषां भेदः अधिकृतः तत्तत्कर्माधिकारी आश्रित इति ८ उत अपि च येन प्रकारेण जीवानामात्मा स्वभावः तत्कृतं कर्म तत्कृतं रूपं तत्कृता अभिधाः तासां भेदं कृतवान् विश्वस्रष्टृत्वं स्वयमात्मयोनिः स्वतःसिद्धः ९ ननु महाभारते त्वया सर्वं श्रुतमेव तत्राह परे त्रैवर्णिकाः अवरे शूद्रादयः तेषां व्रतानि धर्माः मे मया अभीक्ष्णं पुनःपुनः तेषां श्रवणेन अतृप्नुम तृप्ताः स्म तेषां तुच्छसुखावहत्वात् यस्तु तत्र कृष्णकथाऽमृतौघः सूचितः तस्मादृते तत्र त्वलं बुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १० तत्र हेतुः क इति तीर्थपदः कृष्णस्य अभिधानात् कथाऽमृतात् सत्रेषु समाजेषु सूरिभिः नारदादिभिः ११

महाभारतस्याप्यत्रैवतात्पर्यमित्याह मुनिः श्रीकृष्णो वेदव्यासो भगवद्गुणान्मोक्षधर्मेतेनारायणीयाख्यानेवक्तुमिच्छुःसन् अर्थकामादिवर्णनंतुहरिकथायांमतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणांमतिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्द्वारभूतैर्मुनिनिश्रितंहरेःकथायांगृहीतानीता तदुक्तमितिहाससमुच्चये कामिनोवर्णयन्कामंलोभंलुब्धस्यवर्णयन् नरःकिंफलमाप्नोतिकूपेऽधमिवपातयन् लोकचित्तावतारार्थंवर्णयित्वाऽत्रतेनतौ इतिहासैःपवित्रार्थैःपुनरत्रैवनिंदितौ अन्यथाघोरसंसारबंधहेतूजनस्यतौ वर्णयेत्सकथंविद्वान्महाकारुणिकोमुनिरिति १२ श्रीहरिकथामतिप्रवेशस्यफलमाह साकथामतिर्वाअन्यत्रग्राम्यसुखे ततःकिमतआह हरेरिति १३ एवंभूतायांकथायांयेनरमंतेतान्शोचति शोच्यायेतेषामपिशोच्यांश्चतत्राविदोभारततात्पर्यानभिज्ञान्शोच्यान् येऽपिज्ञात्वाहरेःकथायांविमुखास्तान्तेषामपिशोच्यानितियोज्यम् अनिमिषःकालोयेषामायुःक्षिपति अत्रैवहेतुः वृथैववादगतिस्मृतयोवाग्देहमनोव्यापारायेषाम् १४ ततस्मात्हेकौषारव अस्यावि-

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानांसखापितेभारतमाहकृष्णः यस्मिन्नृणांग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीतानुहरेःकथायाम् १२ साश्रद्दधानस्यविवर्द्धमाना विरक्तिमन्यत्रकरोतिपुंसः हरेःपदानुस्मृतिनिर्वृतस्यसमस्तदुःखात्ययमाशुधत्ते १३ तान्शोच्यशोच्यानविदोनुशोचेहरेःकथायांविमुखानघेन क्षिणोतिदेवोऽनिमिषस्तुयेषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् १४ तदस्यकौषारवशर्मदातुर्हरेःकथामेवकथासुसारम् उद्धृत्यपुष्पेभ्यइवार्तबंधोशिवायनःकीर्त्तयतीर्थकीर्त्तेः १५ सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारःप्रगृहीतशक्तिः चकारकर्माण्यतिपूरुषाणियानीश्वरःकीर्त्तयतन्निमत्यम् १६ श्रीशुकउवाच सएवंभगवान्पृष्टःक्षत्त्राकौषारविर्मुनिः पुंसांनिःश्रेयसार्थेनतमाहबहुमानयन् १७ मैत्रेयउवाच साधुपृष्टंत्वयासाधोलोकान्साध्वनुगृण्हता कीर्त्तिंवितन्वतालोकेआत्मनोऽधोऽक्षजात्मनः १८ नैतच्चित्रंत्वयिक्षत्तर्बादरायणवीर्यजे गृहीतोनन्यभावेनयत्त्वयाहरिरीश्वरः १९ मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनोयमः भ्रातुःक्षेत्रेभुजिष्यायांजातःसत्यवतीसुतात् २० भवान्भगवतोनित्यंसमतःसानुगस्यच यस्यज्ञानोपदेशायमादिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भवांतार्थावर्णयाम्यनुपूर्वशः २२

श्वस्याशिवायकथासुसारभूतांहरेःकथामेवोद्धृत्यनःकीर्तय यथापुष्पेभ्योमधुमधुपउद्धरतितद्वदुद्धृत्य १५ विशेषतःश्रीकृष्णकथाकथनीयेत्याशयेनाह सइति योविश्वसर्गाद्यर्थंपूर्वंगृहीतशक्तिःसएवपुरुषेषुकृतावतारःसन्पुरुषानतिक्रम्यवर्त्तमानानियानिचकार तानिविस्तराद्वद १६ पुंसांनिःश्रेयसमेवार्थःप्रयोजनंतेनहेतुनापृष्टः १७ बहुमानमेवाह साध्वितिपंचभिः अधोऽक्षजएवात्मामनोयस्यतस्यात्मनःस्वस्यकीर्त्तिंचप्रसंगाद्वितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतःएतच्चित्रंनभवतिकुतःबादरायणवीर्यजे १९ ननुतर्हिकथंशूद्रत्वंकथंचलोकानुग्राहकत्वंतत्राह मांडव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्यक्षेत्रेक्षेत्रत्वेनस्वीकृतायांभुजिष्यायांदास्यांयमएवत्वंजातोऽसि २० किंच भवानिति कुतः यस्यतवज्ञानोपदेशायमामादिष्टवान् चकारात्स्वयमपिस्मृत्वैवोपदिष्टवानिति २१ विश्वस्थित्यादयःअर्थाविषयायासांताः २२ ७ ७ ७

तत्रसृष्टिलीलांवर्णयितुंततःपूर्वावस्थामाह इदंविश्वमग्रेसृष्टेःपूर्वंपरमात्माभगवानेकएवआसआसीत् आत्मनांजीवानाम् आत्मास्वरूपंविभुःस्वामीच नान्यत्द्रष्टृ दृश्यात्मकंकिंचिदासीत् कारणात्मनासत्त्वेऽपिपृथक्प्रतीत्यभावादित्याह अनानामत्युपलक्षणः नानाद्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यतइतितथा यद्वा अकारप्रश्लेषं विनैवायमर्थः यःसृष्टौनानामतिभिरुपलक्ष्यतेसतदाएकएवासीदिति कुतः आत्मेच्छामायातस्याअनुगतेलयेसति यद्वाआत्मनएकाकित्वेनअवस्थानेच्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः २३ तत्रप्रथमंमायोद्भवप्रकारमाहद्वाभ्याम् सवैद्रष्टासन्दृश्यंनापश्यत् यतःसएकराट् एकएवतदाप्रकाशतेतदाआत्मानमसंतमिवमेने दृश्याभावेद्रष्टृत्वाभावात् नदाह सुप्ताःमायाद्याःशक्तयोयस्यसः नत्वसंतमेवमेने यतःअसुप्तादृक्चिच्छक्तिर्यस्येति २४ सावैद्रष्टृदृश्यानुसंधानरूपासदसदात्मिकाकार्यकारणरूपा यद्वासत्दृश्यंअसत्अदृश्यमात्मस्वरूपंचतयोरात्मायस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात् २५ कालवृत्त्याकालशक्त्यागुणमय्यांक्षुभितगुणायाम् अधोऽक्षजःपरमात्माआत्मांशभूतेनपुरुषेणप्रकृत्यधिष्ठातृरूपेणवीर्यंचिदाभासमाधत्त वीर्यवान्चिच्छक्तियुक्तः २६ कालप्रेरितादव्यक्तान्मायातः तत्त्वंपदंपरित्यज्यमहतोलक्षणम् अतःपुल्लिंगनिर्देशोविज्ञानात्मेतिसत्वप्रधानत्वात्स्वदेहस्थंविश्वसुच्छून्यबीजगतमंकुरादिरूपंवृक्षमिवव्यंजन् व्यंजयन्प्रकाशयन् यतोऽसौ

भगवानेकआसेदमग्रआत्मात्मनांविभुः आत्मेच्छानुगतावात्माऽनानामत्युपलक्षणः २३ सवाएषतदाद्रष्टानापश्यद्दृश्यमेकराट् मेनेसंतमिवात्मानंसुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ सावाएतस्यसंद्रष्टुःशक्तिःसदसदात्मिका मायानाममहाभागययेदंनिर्ममेविभुः २५ कालवृत्त्यातुमायायांगुणमय्यामधोऽक्षजः पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् २६ ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थंविश्वंव्यंजंस्तमोनुदः २७ सोऽप्यंशगुणकालात्माभगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानंव्यकरोदात्माविश्वस्यास्यसिसृक्षया २८ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वंव्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्माभूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारिकादभूत् वैकारिकाश्चयेदेवाअर्थाभिव्यंजनंयतः ३० तैजसानींद्रियाण्येवज्ञानकर्ममयानिच तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतःखंलिंगमात्मनः ३१

तमोनुदतीतितमोनुदः तदुक्तंसात्वततंत्रे विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्ययोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति २७ अहंकारोत्पत्तिमाहसार्धाभ्याम् सोऽपीति अंशाश्चिदाभोनिमित्तम् गुणाउपादानम् कालःक्षोभकः तदात्मातदधीनः भगवान्सर्वाध्यक्षस्तद्दृष्टिगोचरःसन्स्वयमात्मानंव्यकरोत् रूपांतरमनयत् २८ अहंकारस्यलक्षणमाह कार्यमधिभूतंकारणमध्यात्मंकर्तृअधिदैवम् तेषामात्माआश्रयः अत्रहेतुः भूतेंद्रियमनोमयः तद्विकारवान् मनइतिदेवानामुपलक्षणम् २९ एतदेवविभागतःप्रपंचयति वैकारिकइत्यादिना वैकारिकःसात्विकः तैजसोराजसः देवाश्चवैकारिकाःसात्विकाहंकारकार्यभूताइत्यर्थः यतःयेभ्यः इंद्रियाधिष्ठातृभ्यःअर्थाभिव्यंजनंशब्दादिप्रकाशोभवति ३० तैजसान्येवेत्यन्वयः ज्ञानेंद्रियाणांज्ञानमयानांसात्विकत्वशंकामाभूदित्येवकारः तामसोभूतसूक्ष्मस्यशब्दस्यादिःकारणम् यतःशब्दात्खमाकाशोभवति आत्मनोलिंगंस्वगुणशब्दरूपेणप्रकाशकंहृदयाकाशतयावा यद्वा लिंगंशरीरमाकाशशरीरंब्रह्मेतिश्रुतेः ३१

नभसः स्वस्मात् अनुसृतमुद्भूतं स्पर्शं विकुर्वत् रूपांतरं नयत् अनिलं वायुम् एवं सर्वत्र तन्मात्रद्वारा भूतोत्पत्तिरिति ज्ञातव्यम् ३२ नभसा सहितः स्वयं चोरुबलान्वितः ततो ज्योतिस्तेजः लोचनं प्रकाशकम् ३३ ३४ ३५ हे भव्य विदुर पाठांतरे भाव्यं कार्यं यद्यदवरमवरं कार्यं तेषां कार्याणां परैः कारणैरनुसंसर्गात् यथासंख्या यथाक्रमम् उत्तरोत्तरमधिकान् गुणान्विदुः तथाहि नभसः शब्द एव गुणः अन्यान्वयाभावात् वायोस्तु स्पर्शः आकाशान्वयात् शब्दश्च एवं तेजस स्त्रीच रूपंच अंभसस्तानि रसश्च मत्याः सर्वे ३६ देवा महदाद्यभिमानिनः विष्णोः कला अंशाः काललिंगं विकृतिः मायालिंगं विक्षेपः अंशालिंगं चेतना तानि विद्यंते येषु अतः समलेन नानात्वात् परस्परासंबंधात् स्वक्रियायां ब्रह्मांडरचनायाम् अनीशाः अशक्ताः संतो विभुं परमेश्वरं प्रोचुः ३७ मिथः स्पर्धिष्णवो देवानमिलंतः परस्परम् विश्वकर्मण्यनीशानानिर्विण्णा हरिमीडिरे प्रपन्नानां तापोपशमे आतपत्रं छत्रम् तत्र हेतुः यस्य पादारविंदस्य मूलं तलं केतन आश्रयो येषां ते संसारदुःखं बहिर्दूरत उत्क्षिपंति परित्यजंति यथा पांथाः स्वगृहं प्राप्य मार्गश्रममिव ३८ श्रमं विनिवेदयंत आहुः हे धातः पितः यद्यस्मात् भवे संसारे आत्मन् आत्मनि संबोधनं वा शर्म सुखं कृते य

कायमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ३२ अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ३३ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत् परवीक्षितम् आधत्तांभो रसमयं कालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषांभोनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् महीं गंधगुणामाधात् कालमायांशयोगतः ३५ भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यावरावरम् तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ३६ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिंगिनः नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुम् ३७ देवा ऊचुः नमाम ते देव पदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरुसंसारदुःखं बहिरुत्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म आत्मँल्लभंते भगवंस्तवांघ्रिच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ३९ मार्गंति यत्ते मुखपद्मनीडैश्छंदःसुपर्णैरृषयो विविक्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ४० यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधाय ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ४१ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदांबुजं ते व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् ४२

दिति पाठे यत्पादभजनं विना शर्म न लभंते ननु ज्ञानादज्ञानकृतस्तापो निवर्त्तते किमंघ्रिच्छायाश्रयणेन तत्राहुः सविद्यां तदाश्रयणमेव विद्याप्रापकमित्यर्थः ३९ अज्ञातस्याश्रयणायोगात्तज्ज्ञानसाधनमाहुः मार्गंति अन्वेषयंति यत्तत्तीर्थपदस्तव पदं वयं प्रपन्नाः कैर्मार्गंति छंदःसुपर्णैः वेदपक्षिभिस्तवैव मुखपद्मनीडं येषां यथा पक्षिणो नीडादुद्गतास्ततस्ततः परिभ्रम्य पुनस्तत्रैव विशंति तथा वेदा अपि त्वत्त उद्गतास्त्वय्येव पर्यवस्यंति अतो वेदानाश्रित्य त्वत्पदं मृगयंत इति विविक्ते असंगे मनसि किंच अघमर्षं मघनाशकमुदमुदकं यासां सरितां तासु वरायाः गंगायाः पदमुद्गमस्थानम् अतो गंगामनुसेवमाना अपि तदुद्गमस्थानं त्वत्पदं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ४० ननु विषयाकृष्टचित्तानाकुतस्तदन्वेषणं तत्राहुः यच्छ्रद्धया हृदये अवधाय ध्यात्वा वैराग्यबलं यस्य तेन ज्ञानेन धीरा भवंति सरागे चित्ते ध्यानमेव कुतः श्रद्धया श्रवणपूर्विकया भक्त्या च संमृज्यमाने संशोध्यमाने ४१ भक्तानुग्रहं स्मरंत आहुः विश्वस्येति ४२ ६ ६

अंतर्यामितयानित्यंसंन्निहितेअनर्थकंव्रजनमित्याशंक्याहुः यदिति सानुबंधेसोपकरणेअसतितुच्छेपुर्यांस्वदेहेएववसतोऽपियत्सुदूरंदुष्प्रापम् ४३ ननुयदि हृदिस्थस्यापिपदाब्जंकेषांचित्सुदूरंतर्हिअन्येषामपितथैवस्यात् अविशेषादित्याशंक्याहुः तानिति असद्वृत्तिभिर्बहिर्मुखैरक्षिभिरिंद्रियैःपराहृतंदूरमपहृतमंतस्थंमनोयेषांते अथोअतएवतेनूनंतान्नपश्यंति वैप्रसिद्धम् कुतःपुनस्तेषांतत्संगःस्यात् कान् तेतवपदन्यासोगमनंतस्यविलासोविभ्रमः तस्यलक्ष्मीःशोभातस्याः येत्वल्लीलाकथादिभिःशोभमानास्तान् त्वद्भक्तानित्यर्थः पथइतिलक्ष्म्यानृइतिचपाठेत्वत्पदन्यासविलासोलक्ष्योयेषांतान् पथःत्वन्मार्गभूतान् सतःमार्गान्-वाश्रवणादीन्नपश्यंतीत्यर्थः यद्वा येएवंभूताभागवताः तेतानुन्मत्तान् नूनंनैवपश्यंतीत्यन्वयः सत्संगाभावेनहरिकथाश्रवणाभावाद्धृदिस्थितमपितेषांसुदूरमितिभावः ४४ एतदेवस्फुटयंति पानेनेतिद्वाभ्याम् वैराग्येसारोबलंयस्यबोधस्यतंलब्ध्वाऽन्वीयुःप्रापुः अकुंठधिष्ण्यंवैकुंठलोकम् ४५ आत्मनिसमाधिर्मनःस्थैर्यंसएवयोगउपायः तस्यबलेनज्ञानयोगतः श्रमेणमोक्षः सत्संगतः त्वत्कथाश्रवणादिनात्वनायासेनैव अहंममताविष्टानांतुनकथंचिदितिभावः ४६ तदेवंस्तुत्वाप्रार्थयंतेचतुर्भिः तत्तस्मात्हेअद्यतेत्वदीयावयंयस्माल्लोकानांसिसृक्षयाऽत्वयाऽनुसृष्टाःक्रमेणउत्पादिताःत्रिभिरात्मभिः सत्त्वादिस्वभावैरतएवविरुद्धस्वभावत्वात्-

यत्सानुबंधेऽसतिदेहगेहेममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् पुंसांसुदूरंवसतोऽपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जम् ४३ तान्वाअसद्वृत्तिभिरक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसःपरेश अथोनपश्यन्त्युरुगायनूनंयेतेपदन्यासविलासलक्ष्म्याः ४४ पानेनतेदेवकथासुधायाःप्रवृद्धभक्त्याविशदाशयाये वैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथांऽजसाऽन्वीयुरकुंठधिष्ण्यम् ४५ तथाऽपरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलिष्ठाम् त्वामेवधीराःपुरुषंविशंतितेषांश्रमःस्यान्नतुसेवयाते ४६ तत्तेवयंलोकसिसृक्षयाऽद्यत्वयाऽनुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःस्म सर्वेवियुक्ताःस्वविहारतंत्रंनशक्नुमस्तत्प्रतिहर्त्तवेते ४७ यावद्बलिंतेऽजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र यथोभयेषांतइमेहिलोकाबलिंहरंतोऽन्नमदंत्यनूहाः ४८ त्वन्नःसुराणामसिसान्वयानांकूटस्थआद्यःपुरुषःपुराणः त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरेतस्त्वजायांकविमादधेऽजः ४९

वियुक्ताःसंतः यदर्थंसृष्टाः तत्स्वविहारतंत्रंत्वत्क्रीडोपकरणंब्रह्मांडंतेतुभ्यंप्रतिहर्त्तवेप्रतिहर्त्तुंसमर्पयितुंनशक्नुमः अतस्त्वन्नःस्वचक्षुःपरिदेहीतित्रयाणांश्लोकानांचतुर्थेनान्वयः ४७ असामर्थ्यमेवप्रपंचयितुंकार्यस्यातिवैचित्र्यमाहुः भोअजकालेतत्तदवसरेबलिंभोगंयावत्साकल्येनतेतुभ्यंहरामसमर्पयाम यथायेनप्रकारेणअन्नमदामभक्षयामेत्यनेनान्नमात्रंचास्माकमैश्वर्येणतुभोगस्तवैवेतुक्तम् उभयेषांतवचास्माकंचयत्रस्थित्वाइमेजीवाःअनूहाःअप्रत्यूहाःनिर्विघ्नाःयद्वाअनूहाःअवितर्काःनिःसंशयाइत्यर्थःतथाचश्रुतिः ताएनमब्रुवन्नायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नमदामेति ४८ अवश्यंचत्वयाऽस्माकमेषांचकार्योपाधीनांजीवानांवृत्तिः परिकल्पनीयाजनकत्वादित्याहुः नोऽस्माकंसान्वयानांसकार्याणां यद्वाअन्वेतीत्यन्वयःकारणंतत्सहितानांत्वमेवाद्यःकारणम् अत्रहेतवःकूटस्थःअविक्रियःपुरुषःअधिष्ठातापुराणःपुरातनः एतदुपपादयंति त्वमिति हेदेवअजएवत्वंगुणानांसत्त्वादीनांकर्मणांजन्मादीनांचयोनौकारणभूतायांशक्त्यांमायायांप्रथमंरेतआदधे निहितवानसीत्यर्थः कीदृशम् कविंसर्वज्ञंमहत्तत्त्वरूपम् ४९ ७

नत्वाहेआत्मन्देवसत्वमुखामहदादयोवयंयदर्थंबभूविम तात्किंतेकार्यंकरवाम सृष्टिमितिचेत्तत्राहुः तर्हिनोऽस्माकंत्वंस्वचक्षुः स्वीयंज्ञानंशक्त्यासहपरिदेहिप्रयच्छ य
स्मात्त्वत्तएवानुग्रहोयेषांतयदनुग्रहास्तेषामस्माकंक्रियार्थः इयानेवएतावाननुग्रहोयेषामित्येकंवापदम् त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेववयंसृष्टौक्षमानान्यथेत्यर्थः
५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेतैरीश्वराविष्टैःसृष्टिमाहविराट्तनोः अधिदैवाधिभेदंचतत्रैवभगवत्कृतम् १ स्वशक्तीनांमहदादीना
मसमेत्यअमिलित्वासतीनांस्थितानाम् प्रसुप्तलोकतंत्रांविश्वरचनायासाम् यद्वाप्रसुप्तजीवोपकरणानांगतिंस्थितिंदृष्ट्वाआविशदित्युत्तरेणान्वयः १ कालेनसंज्ञाउद्बो
धोयस्याः कलयतिक्षोभयतिस्वकार्याणीतिवा कालसंज्ञाप्रकृतिः तांशक्तिंप्रकृत्यासहप्रवेशात् त्रयोविंशतितत्त्वानामित्युक्तमंतर्यामितयाप्राविशत् २ चेष्टारूपेणक्रि
याशक्त्या कर्मतेषांक्रियाम् जीवानामदृष्टंवा ३ प्रबुद्धंकर्मक्रियाशक्तिर्यस्यसत्रयोविंशतेर्गणः दैवेनेश्वरेणप्रेरितः मात्राभिःअंशैःअधिपूरुषंविराड्देहम् ४ जनन

ततोवयंसत्वमुखायदर्थंबभूविमात्मन्करवामकिंते त्वन्नःस्वचक्षुःपरिदेहिशक्त्यादेवक्रियाऽर्थेयद्नुग्रहाणाम् ५० इतिश्रीभागवतेम॰ तृ॰
पंचमोऽध्यायः ५ ऋषिरुवाच इतितासांस्वशक्तीनांसतीनामसमेत्यसः प्रसुप्तलोकतन्त्राणांनिशाम्यगतिमीश्वरः १ कालसंज्ञांतदा-
देवींबिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्वानांगणंयुगपदाविशत् २ सोऽनुप्रविष्टोभगवान्चेष्टारूपेणतंगणम् भिन्नंसंयोजयामाससुप्तंकर्म
प्रबोधयन् ३ प्रबुद्धकर्मदैवेनत्रयोविंशतिकोगणः प्रेरितोजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ४ परेणविशतास्वस्मिन्मात्रयाविश्वसृग्गणः चु
क्षोभान्योऽन्यमासाद्ययस्मिंल्लोकाश्चराचराः ५ हिरण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् आंडकोशउवासाप्सुसर्वसत्त्वोपबृंहितः ६ सवैविश्व-
सृजांगर्भोदैवकर्मात्मशक्तिमान् विबभाजात्मनात्मानमेकधादशधात्रिधा ७ एषह्यशेषसत्त्वानामात्मांशःपरमात्मनः आद्योऽवतारोयत्रासौभू
तग्रामोविभाव्यते ८ साध्यात्मःसाधिदैवश्चसाधिभूतइतित्रिधा विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ९ स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापित-
मधोक्षजः विराजमतपत्स्वेनतेजसैषांविवृत्तये १० अथतस्याभितप्तस्यकतिचायतनानिह निरभिद्यंतदेवानांतानिमेगदतःशृणु ११

मेवाह परेणईश्वरे
णविश्वसृजांतत्त्वानांगणःमात्रयाचुक्षोभ परिणतः नसर्वात्मना यस्मिन्लोकाःस्थिताः ५ सपुरुषोयोऽधिपुरुषइत्युक्तः आंडकोशेब्रह्मांडमध्येसर्वैःसत्त्वैरनुशयीभि
र्जीवैःसहितः ६ गर्भःकार्यरूपोविराट् दैवशक्तिर्ज्ञानशक्तिस्तया एकधाहृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेण कर्मशक्तिःक्रियाशक्तिः तयादशधाप्राणरूपेणप्राणादयः
पंच नागःकूर्मश्चकृकलोदेवदत्तोधनंजयः इत्येतेपंच एवंवृत्तिभेदेनदशविधःप्राणः आत्मशक्तिर्भोक्तृशक्तिस्तयाअध्यात्मादिभेदेनत्रिधाऽत्मानंविभक्तंकृतवान् ७
एवंविभागसामर्थ्यायतस्योत्कर्षमाह एषहीति अशेषसत्त्वानांप्राणिनांआत्मा व्यष्टीनांतदंशत्वात् अंशोजीवः अवतारत्वोक्तिः तस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेण
८ पूर्वश्लोकार्थंविवृणोति साध्यात्मः अध्यात्मानींद्रियाणि तत्सहितःविराडितिसर्वत्र ९ अध्यात्मादिभेदंप्रपंचयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितम् यावद्बलिंतेऽज
हरामेत्यादि स्वेनतेजसाचिच्छक्त्याअतपत् एवंकरिष्यामीत्यालोचितवान् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः विवृत्तयेविविधवृत्तिलाभाय १० मेमत्तःशृणु ११ छ

आयतनान्येवाह तस्याग्निरित्यादिचतुर्दशभिः आस्यंनिर्भिन्नम् पृथक्जातंपदंस्वस्थानम् स्वांशेनस्वशक्त्यावाचासहाविशत् असौजीवःवक्तव्यंप्रतिपद्यते शब्दमु-
च्चारयतीत्यर्थः सर्वत्रयन्निर्भिन्नंतदधिष्ठानंमग्न्यादि प्रथमांतमधिदैवम् वागादीन्द्रियंतृतीयांतमध्यात्मम् प्रतिपत्तव्यमधिभूतम् १२ हरेःविराजः १३ १४ त्वष्टा
आदित्यः १५ प्राणेनेति प्राणवद्देहव्यापिनात्वगिंद्रियेणेत्यर्थः १६ शब्दसिद्धिंज्ञानम् १७ त्वचंचर्मओषधीःओषधयःत्वगिंद्रियस्यैवस्थानभेदेनविषयद्वयंकंडूःस्प
र्शश्च तत्रचायंनामभेदोदेवताभेदश्चेतिद्वितीयस्कंधएवव्याख्यातम् १८ कःप्रजापतिः १९ २० स्वःपतिःस्वर्गस्यपतिः वार्त्तयाक्रयविक्रयादिशक्त्यावृत्तिंजीविकां २१
२२विक्रियांसंकल्पादिरूपाम् २३ आत्मानमहंकारम् अभिमन्यतेअनेनेत्यभिमानोरुद्रःकर्मणाअहंवृत्त्याकर्त्तव्यमितिक्रियाम् २४ सत्त्वमितिबुद्धिचित्तयोरभेदेननिर्देशः

तस्याग्निरास्यंनिर्भिन्नंलोकपालोऽविशत्पदम् वाचास्वांशेनवक्तव्यंययासौप्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नंतालुवरुणोलोकपालोऽविशद्धरेः जिह्वयांऽशेनच
रसंययाऽसौप्रतिपद्यते १३ निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोराविशतांपदम् घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १४ निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोक
पालोऽविशद्विभोः चक्षुषांऽशेनरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १५ निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्र-
तिपद्यते १६ कर्णावस्यविनिर्भिन्नौधिष्ण्यंस्वंविविशुर्दिशः श्रोत्रेणांशेनशब्दस्यसिद्धिंयेनप्रपद्यते १७ त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमो
षधीः अंशेनरोमभिःकंडूंयैरसौप्रतिपद्यते १८ मेढ्रंतस्यविनिर्भिन्नंस्वधिष्ण्यंकउपाविशत् रेतसांशेनयेनासावानंदंप्रतिपद्यते १९ गुदंपुंसो
विनिर्भिन्नंमित्रोलोकेशआविशत् पायुनांऽशेनयेनासौविसर्गंप्रतिपद्यते २० हस्तावस्यविनिर्भिन्नाविंद्रःस्वःपतिराविशत् वार्त्तयांशेनपुरुषोयया-
वृत्तिंप्रपद्यते २१ पादावस्यविनिर्भिन्नौलोकेशोविष्णुराविशत् गत्यास्वांशेनपुरुषोययाप्राप्यंप्रपद्यते २२ हृदयंचास्यनिर्भिन्नंचंद्रमाधिष्ण्यमावि
शत् मनसांऽशेनयेनासौविक्रियांप्रतिपद्यते २३ आत्मानंचास्यनिर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदम् कर्मणांशेनयेनासौकर्त्तव्यंप्रतिपद्यते २४ सत्त्वंचा
स्यविनिर्भिन्नंमहान्धिष्ण्यमुपाविशत् चित्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्यते २५ शीर्ष्णोऽस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत गुणानांवृत्तयोयेषु-
प्रतीयंतेसुरादयः २६ आत्यंतिकेनसत्त्वेनदिवंदेवाःप्रपेदिरे धरांरजःस्वभावेनपणयोयेचतानन्‌ २७ तार्त्तीयेनस्वभावेनभगवन्नाभिमाश्रिताः
उभयोरंतरंव्योमयेरुद्रपार्षदांगणाः २८ मुखतोऽवर्त्ततब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानांमुख्योऽभूद्ब्राह्मणोगुरुः २९

महानिति ब्रह्मा चित्तेन चेतनया
२५ त्रिलोकोत्पत्तिमाह शीर्ष्णइति वृत्तयःपरिणामाः २६ एतदेवप्रपंचयतिद्वाभ्याम् आत्यंतिकेनऊर्जितेन पणव्यवहारे पणंतेयागादिनाव्यवहरंतीति पणयोमनुष्याः ता
ननुयेतदुपकरणभूताःयेगवादयस्तेऽपिधरांप्रपेदिरे २७ तृतीयंतमः तदीयेनतामसेनउभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंव्योमअंतरिक्षंतदेवभगवतोनाभिः तामाश्रिताः
रुद्रपार्षदारुद्रस्यपार्षदानांभूतादीनांगणाः २८ अवर्त्ततप्रवृत्तम् ब्रह्मवेदः यस्तुउन्मुखत्वात्मुखोद्भवत्वात्वर्णानांमुख्यःमुखमिवप्रथमःगुरुश्चाभूत् सोऽपिमुखतो
ऽवर्त्ततेत्यनुषंगः अध्यापनादिनाब्राह्मणस्यवेदोवृत्तिः तयावृत्त्यासहब्राह्मणोमुखतोजातइत्यर्थः एवमुत्तरत्रवर्णत्रयेऽपिज्ञातव्यम् २९ ७ ७ ७

क्षत्रं पालनरूपा वृत्तिः तत् क्षत्रमनुव्रतः अनुसृतः क्षत्रियोपिबाहुभ्योवर्त्ततइत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाह यइति पौरुषः पुरुषस्यविष्णोरंशः कंटकाश्चोरादयः तेभ्यो यत्क्षतमुपद्रवस्तस्मात्त्रायतेरक्षति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायाः लोकस्यवृत्तिकरीः जीविकाहेतवः तस्यविभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवाः ऊरुजः वार्त्ताजीविकांयः स्ववृत्त्यासंपादितवान् ३१ तस्यांनिमित्तभूतायां यस्यवृत्त्याहरिः स्वयमेवतुष्यते ३२ यद्यस्माज्जाताः गुरुत्वाज्जनकत्वात् वृत्तिप्रदत्वाच्च हरेराराधनंतेषांपरोधर्मइ-त्यर्थः ३३ भोक्षत्तः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः भगवतोयोगमायाबलेनोज्जृंभितमेतद्विराड्रूपमुपाकर्तुंसाकल्येननिरूपयितुंकः श्रद्दध्यात् इच्छेत् इच्छाऽप्यशक्या निरूपणंतुदूरतइत्यर्थः ३४ अंगविदुर अथापिहरेः कीर्त्तिंकीर्त्तयामि यथाश्रुतंगुरुमुखात्तदपिनसर्वात्मना किंतुयथामतिस्वमत्यनुसा रेण अन्याभिधाहरिव्यतिरिक्तार्थाभिधानंतयासतींमलिनांस्वीयांवाचंसत्कर्त्तुंपवित्रीकर्त्तुम् ३५ अज्ञात्वाऽपियथामतिकीर्त्तनेश्रवणेवाआवश्यकंकैवल्यमित्याह

बाहुभ्योवर्तततस्त्रंक्षत्रियस्तदनुव्रतः योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषः कंटकक्षतात् ३० विशोवर्त्तततस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वैश्यस्तदुद्भवोवा-र्त्तांनृणांयः समवर्त्तयत् ३१ पद्भ्यांभगवतोजज्ञेशुश्रूषाधर्मसिद्धये तस्यांजातः पुराशूद्रोयद्वृत्त्यातुष्यतेहरिः ३२ एतेवर्णाः स्वधर्मेणयजंतिस्वगुरुंह रिम् श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थंयज्जाताः सहवृत्तिभिः ३३ एतत्क्षत्तर्भगवतोदैवकर्मात्मरूपिणः कः श्रद्दध्यादुपाकर्त्तुंयोगमायाबलोदयम् ३४ अथाऽ पिकीर्त्तयाम्यंगयथामतियथाश्रुतम् कीर्तिंहरेःस्वांसत्कर्तुंगिरमन्याभिधाऽसतीम् ३५ एकांतलाभंवचसोऽनुपुंसांसुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रु तेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायांकथासुधायामुपसंप्रयोगम् ३६ आत्मनोऽवसितोवत्समहिमाकविनाऽदिना संवत्सरसहस्रांतेधियायोगविपक्वया ३७ अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे ३८ यतोऽप्राप्यन्यवर्त्तंतवाचश्चमनसासह अहंचान्यइमेदेवा स्तस्मैभगवतेनमः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणंमैत्रेयं-द्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभारत्याविदुरः प्रत्यभाषत १

एकांततोलाभंमनुनिश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्यउपाकृतायांनिरूपितायाम् उपसंप्रयोगंसान्निधावर्पणम् ३६ नत्वतीवज्ञानेनिर्बंधः कर्त्तव्यः ब्रह्मणोऽपिदुर्ज्ञेयत्वादित्या ह आत्मनोहरेर्महिमायोगविपक्वयाऽपिसंवत्सरसहस्रांतेऽपिआदिकविनाब्रह्मणाऽपिकिमवसितः किंज्ञातः इतिकाकूक्त्याएतावानितिनज्ञातएवेत्युक्तम् ३७ य द्यस्मात्स्वयमपिआत्माहरिः आत्मवर्त्मस्वमायागतिमेतावदितिनवेदअनंतत्वात् ३८ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंनमस्करोति यतइति यस्यज्ञानायप्रवृत्तावाचोऽपिमन-सासहतमप्राप्यैवन्यवर्त्तंतदुर्ज्ञेयत्वात् नकेवलंवाङ्मनसीअहमहंकारस्याधिष्ठातारुद्रोऽपिइमेइंद्रियाधिष्ठातारोदेवाः अन्येच ३९ इतितृतीयस्कंधेटीकायांष ष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमेसंशयच्छेदिप्रतिनंद्यमुनेर्वचः पुनः क्षत्त्राकृतानानाप्रश्नाः सम्यगुदीरिताः १ अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताइत्यादिनामायागु-णैः लीलयाभगवान्सृष्ट्यादिकरोतीत्येवंब्रुवाणंभारत्याप्रार्थनारूपयाप्रीणयन्निवेतिअभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ ७ ७ ७ ७

निर्विकारस्यक्रियानिर्गुणस्यचगुणाःकथंलीलयेत्युक्तिः प्रयोजनाभावंपरिहरति नवस्तुविरोधमितिभावः २ अर्भकवच्छ्रीळापिनयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यमयति प्रव
र्त्तयतीतिउद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्ति अन्यतस्तुवस्त्वंतरेण बालांतर प्रवर्त्तनेनवातस्यक्रीडेच्छाभवति ईश्वरस्यतुस्वतस्तृप्तस्यकथंकामःअन्यतः
सदानिवृत्तस्यच असंगाद्द्वितीयस्यकथमन्यतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ यच्चोक्तम् स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षज इत्यादिना आविद्योपाधेर्जीवस्यभोगार्थमी
श्वरःसृष्ट्यादिकरोतीतितदप्याक्षेप्तुमनुवदति अस्राक्षीदिति गुणमयीआत्मनोजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहोत्पादिकायामायातयासृष्टवान् तदुक्तंप्रथमे ययासंमो
हितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यतइत्यादिना अत्रच अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनीति संस्थापयतिपालयति प्रत्यभिधा
स्यतिप्रातिलोम्येनतिरोहितंकरिष्यति पाठांतरेप्रातिलोम्येनात्मनिअभितोधारयिष्यति ४ एतच्चजीवस्याविद्याश्रयत्वे घटेतनतुतत्संभवतीत्याह देशतइति योऽ
सौदेशादिभिरविलुप्तावबोधआत्माजीवःब्रह्मस्वरूपत्वात्सकथमजयाअविद्ययायुज्येत तत्रदेशतोदीपप्रभायाइवलोपोनास्तिसर्वगतत्वात् नकालतोविद्युतइव-

विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाःक्रियाः २ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्यकामश्चिक्री
डिषाऽन्यतः स्वतस्तृप्तस्यचकथंनिवृत्तस्यसदाऽन्यतः ३ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया तयासंस्थापयत्येतद्भूयःप्रत्यभिधास्यति
४ देशतःकालतोयोऽसाववस्थातःस्वतोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मासयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेकएवैषसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमु
ष्यदुर्भगत्वंवाक्लेशोवाकर्मभिःकुतः ६ एतस्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ७ श्रीशुक
उवाच सइत्थंचोदितःक्षत्त्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच सेयंभगवतो
मायायन्नयेनविरुध्यते ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९ यदर्थेनविनाऽमुष्यपुंसआत्मविपर्ययः प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छे
दनादिकः १० यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः दृश्यतेऽसन्नपिद्रष्टुरात्मनोऽनात्मनोगुणः ११

नित्यत्वात् नावस्थातःस्मृतिवत् अविक्रि-
यत्वात् नस्वतःस्वप्नवत् सत्यत्वात् नान्यतःघटादिवत् अद्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्यबोधोनलुप्यतेसकथमजयायुज्येत अजाचात्राविद्यैवनमाया तस्याअवबोधे
नविरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मरूपत्वादेवजीवस्यसंसारोऽपिनविद्यतइति आक्षिपति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितोभोक्ताऽपिवस्तुतोभगवानेवचिद्रूपत्वेनतद्व्यतिरेकाभा
वात् एवंचसति अमुष्यजीवस्यदुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैःक्लेशोवाकुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथाईश्वरस्यापितत्प्रसंगःस्यात्इतिभावः ६ अ-
ज्ञानमेवसंकटंदुर्गंतस्मिन् तन्मानसंकश्मलंमोहंपराणुदअपाकुरु ७ चोदितःआक्षिप्तःस्मयन्निवप्रौढिमाविष्कुर्वन्निव वस्तुतस्तुगतस्मयः ८ भगवतोऽचिंत्य
शक्तेःईश्वरस्यसेयंमाया नयेनतर्केणविरुध्यतइतियत् तर्कविरोधमेवानुवदतिविमुक्तस्यैवपुंसोऽविद्ययाबंधनंकार्पण्यंचेति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथाअर्थेन
शिरश्छेदादिनाविनाऽपिउपद्रष्टुःस्वप्नसाक्षिणः ममेदंशिरःछिन्नमित्यात्मविपर्ययःकेवलंमृषैवप्रतीयतेतद्वत् १० तर्हीश्वरस्यापिकिन्नप्रतीयेततत्राह यथाजले
प्रतिबिंबितस्यैवचंद्रमसोजलोपाधिकृतःकंपादिधर्मोदृश्यते नत्वाकाशस्थितस्यतथाऽनात्मनोदेहादेर्धर्मःअसन्नपितदभिमानिनोद्रष्टुरात्मनोजीवस्यैव नत्वीश्वरस्ये
त्यर्थः ११

तन्निवृत्त्युपायमाह सेवेअनात्मनोगुणः निवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपातयाचतस्मिन्भक्तियोगः तेनतिरोधत्तेअदृश्योभवति शनैरित्यनेनसाधनानुसारेणेत्युक्तम्
१२ तर्हिसर्वानर्थनिवृत्तिः कदाइत्यपेक्षायामाह यदेंद्रियाणामुपरामोनैश्चल्यंचद्रष्टुरात्मनिअंतर्यामिरूपे अथअनंतरमेवकृत्स्नक्लेशविलयमात्रेदृष्टांतः ससुप्तस्ये
वेति नतुपुनरुत्थाने १३ भक्तियोगेनक्लेशनिवृत्तिंदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादश्चश्रवणंचआत्मनिमनसिलब्धाश्रवणकीर्तनापेक्षयासप्रेमध्यानेकिंपुन
र्न्यायोक्तिः १४ उत्तरमभिनंदन्नात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति संछिन्नइतिषड्भिः चिद्रूपत्वाविशेषेऽपिकथमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वादि कथंवाजीवस्यसंसारइतियः
संशयोममासीत् सतवसूक्तंसोपपत्तिकंवाक्यमेवासिःखड्गः तेनसंछिन्नः अतइदानीमेमनः उभयत्रापिईश्वरस्वातंत्र्येजीवपारतंत्र्येचसंप्रधावति सम्यक्प्रवि
शति एवंवाअविलुप्तावबोधरूपस्यात्मनः कथमविद्ययाबंधः कुतोवातन्निवृत्तिरितिसंशयः उभयत्रेतिबंधेमोक्षेचेत्यर्थः १५ यस्मात्त्वयासाधुव्याहृतम् किंतत्
हरेःशक्तिर्याआत्ममायाजीवविषयातदयनंतदाश्रयमेतत्तु दुर्भगत्वादिकंभातीति यद्यस्मात्स्वशिरश्छेदादिवदपार्थमवस्तुभूतमूलम्मूलंच यस्मादस्यविश्वस्यम्

सेवेनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया भगवद्भक्तियोगेनतिरोधत्तेशनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामोऽथद्रष्टात्मनिपरेहरौ विलीयंतेतदाक्लेशाः संसुप्तस्येवकृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादःश्रवणंमुरारेः कुतःपुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ विदुरउवाच
संछिन्नःसंशयोमह्यंतवसूक्तासिनाविभो उभयत्रापिभगवन्मनोमेसंप्रधावति १५ साध्वेतद्व्याहृतंविद्वन्नात्ममायाऽयनंहरेः आभात्यपार्थं
निर्मूलंविश्वमूलंनयद्बहिः १६ यश्चमूढतमोलोकेयश्चबुद्धेःपरंगतः तावुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः १७ अर्थाभावंविनिश्चित्यप्रतीतस्यापिनात्मनः तांचापियुष्मच्चरणसेवयाऽहंपराणुदे १८ यत्सेवयाभगवतःकूटस्थस्यमधुद्विषः रतिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः १९
दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुंठवर्त्मसु यत्रोपगीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः २० सृष्ट्वाग्रेमहदादीनिसविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्योविराजमुद्धृत्यतमनुप्राविशद्विभुः २१

लंस्वाज्ञानंविनाबहिर्नास्ति १६ अल्पज्ञत्वात्पूर्वंममसंशयोजातइत्याह यश्चेति मूढतमोदेहाद्यासक्तः यश्चबुद्धेःप्रकृतेःपरमी
श्वरंप्राप्तः तौसुखंयथाभवतितथाएधेते जीवतइत्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्तुसुखदुःखानुसंधानेनप्रपंचंजिहासति स्वानंदसंवेदनाभावाज्ज्ञातुंनशक्नोति स
तुक्लिश्यतीत्यर्थः १७ इदानींतुकृतार्थोऽस्मीति यतस्त्वयासंशयःछिन्नः केवलंबाधितानुवृत्तिरेवावशिष्टासाऽपियुष्मत्प्रसादान्निवर्तिष्यतइत्याह नात्मनःअना
त्मनःप्रपंचस्यप्रतीतस्यापिअर्थाभावमर्थोऽत्रनास्ति किंतुप्रतीतिमात्रमितियुष्मच्चरणसेवयानिश्चित्यतांप्रतीतिमप्यहंपराणुदे अपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधुद्वि
षःपादयोरतिरासः प्रेमोत्सवस्तीव्रःदुर्वारःस्वाभाविकः व्यसनंसंसारंमर्दयतिनाशयतीतितथा १९ अहोदुर्लभंप्राप्तमयेत्याह दुरापाद्दुर्लभावैकुंठस्यविष्णोस्त
ल्लोकस्यावावर्त्मसु मार्गभूतेषुमहत्सुयत्रयेषुमहत्सेवयाहरिकथाश्रवणंततोहरौप्रेमतेनचदेहाद्यनुसंधानमपिनिवर्ततइतितात्पर्यम् २० अर्थांतरंप्रष्टुं
तदुक्तमनुवदतित्रिभिः सृष्ट्वेति विकारैरिंद्रियादिभिःसहितानिउद्धृत्यनंदशोर्विराजंसृष्ट्वा २१ ७ ७ ७ ७

प्रविष्टस्य स्वरूपमाह यमिति विराजं विशिनष्टि यत्रेति तेइमे विश्वे सर्वे लोकाः सविकाशमसंकोचेन २२ प्राणादयः पंच नागादयः पंचेति एवं दशविधः इंद्रियाणि च अर्थाश्च इंद्रियाणि चेति पुनरुक्तिस्तद्देवतालक्षणार्था तत्सहितः सर्वेपिब्रूहकत्वात् प्राणस्य तत्साहित्यम् एवं त्रिविधः प्राणस्त्रय्येरित उक्तः तस्य विभूती र्ब्रह्माद्याः वि सर्गशब्दवाच्याः २३ यत्र यासु इदं विश्वं ततं व्याप्तम् २४ एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान् किलेति परीक्षित्प्रश्नोत्तरतया विदुरमैत्रेयसंवादः प्रस्तावितः अतस्तानेव विदुरेण कृतान्प्रश्नानाह यावत्समाप्ति प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मेत्यादीनां वर्णयेति वक्ष्यमाणेनान्वयः कं चित्कल्पे अकल्पयत् सर्गान्नवविधान् अनुसर्गान् तद्भेदान् २५ हे मित्रायाआत्मज २६ संस्थां संनिवेशं सर्गाणां संव्यूहं संविभागं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गार्भा जरायुजाः स्वेदाच्च द्वाभ्यां च जाताः स्वेदद्विजाः उद्भिदश्च तेषाम् २७ सर्गादीना

यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्रांघ्र्यूरुबाहुकम् यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं समासते २२ यस्मिन्दशविधः प्राणः सेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृत् त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः २३ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततम् २४ प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान्प्रजापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वंतराधिपान् २५ एतेषामपि वंशांश्च वंश्यानुचरितानि च उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणाम् वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७ गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् २९ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तंत्रं वा भगवत्स्मृतम् ३० पाखंडपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ३१ धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः वार्त्ताया दंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ३२ श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ३३ दानस्य तपसो वाऽपि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ३४ येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ३५ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ३६ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः तत्रेमं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ३७ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः ३८

श्रयं च सृजतः २८ रूपं लिंगं शीलमाचारः स्वभावः शमादिः ततः विकर्षणं विभागान् २९ वितानानि विस्तारान् नैष्कर्म्यस्य च ज्ञानस्य तदुपायस्य च सांख्यस्य पथः मार्गान् तंत्रं चेत्यर्थः ३० पाखंडानां पथाः प्रवृत्तिः तदेव वैषम्यम् ३१ निमित्तान्युपायान् परस्पराविरोधेन ३२ ग्रहादीनां कालचक्रे संस्थितिम् ३३ ३४ येन मार्गेण संतुष्येत् येषामिति यादृशानाम् ३५ अनापृष्टमपि अपृष्टमपि यद्योग्यं तद्वक्तव्यमिति भावः ३६ प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहिणः के वा अनुशेरते शयानमनुस्वपंति ३७ पुरुषस्य संस्थानं जीवस्य तत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूपं येनांशेन तयोरैक्यं तथा ज्ञानं च नैगमम् औपनिषदम् यानि सूरिभिः प्रोक्तानि तस्य ज्ञानस्य साधनानि च ब्रूहि ३८

गुरुर्विनैतन्नभवतीत्याह स्वतइति मेप्रश्नान्मेमित्रत्वात्स्निग्धत्वादितिअन्वयभेदान्नमेपदस्यपौनरुक्त्यम् ३९ तत्तोपदेशेनजीवाभयप्रदानस्य ४० पुराणेकल्पेतेप्रकाशतइतिपुराणकल्पोवुभुत्सितोर्थःआपृष्टःपुराणकल्पोयंमुनिप्रधानःसः ४१ इतितृतीयस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेसमभूद्ब्रह्मानाभेस्तुजलशायिनः तमजानन्जलेऽविभ्यन्तपसाऽतोषयद्विभुम् १ श्रोतारमभिनंदति सतांसेवितुंयोग्यः बतअहोयद्यस्मादिहअस्मिन्वंशेवभूविथजातोसि कथंभूतः भगवानेवप्रधानभूतोयस्यसः अत्रहेतुःप्रतिक्षणंनूतनयसि नवीनांकरोषि १ अल्पसुखायमहद्दुःखंप्राप्तानांतस्यदुःखस्यविरमायप्रवर्त्तयेप्रारभे भागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवान्ऋषिभ्यः २ कोऽसौभगवान्केभ्यश्चऋषिभ्यआह कथंचत्वयाप्राप्तमित्यपेक्षायामाह आसीनमितिसप्तभिः उर्व्याःपातालतले अकुंठसत्त्वमप्रतिहतज्ञानमतःसंकर्षणात्परस्यश्रीवासुदेवस्य ३ तमेवविशिनष्टि स्वमेवधिष्ण्यंस्वीयमाश्रयंवासुदेवसंज्ञंपरमानंदरूपंध्यानपथेऽनुभूयव

स्वतोज्ञानंकुतःपुंसांभक्तिर्वैराग्यमेववा एतान्मेपृच्छतःप्रश्नान्हरेःकर्मविवित्सया ब्रूहिमेऽज्ञस्यमित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः ३९ सर्वेवेदाश्चयज्ञाश्चतपोदानानिचानघ जीवाभयप्रदानस्यनकुर्वीरन्कलामपि ४० श्रीशुकउवाच सइत्थमापृष्टपुराणकल्पःकुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः प्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसंचोदितस्तंप्रहसन्निवाह ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७

मैत्रेयउवाच सत्सेवनीयोबतपूरुवंशोयल्लोकपालोभगवत्प्रधानः बभूविथेहाजितकीर्त्तिमालांपदेपदेनूतनयस्यभीक्ष्णम् १ सोऽहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य प्रवर्त्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवान्ऋषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यांभगवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठसत्त्वम् विवित्सवस्तत्त्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामुनयोऽन्वपृच्छन् ३ स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंतंविबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानम् पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्याःसप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणंतोवचसाऽनुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ६ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेननिवृत्तिधर्माभिरतायतेन सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसांख्यायनायांगधृतव्रताय ७

बहुमानयंतंसवेत्क्विर्षेणपूजयंतंप्रत्यग्धृतमंतर्मुखीकृतम् नेत्रांबुजमुकुलंकिंचिदुन्मीलयंतंकृपाऽवलोकेनसनत्कुमारादीनामभ्युदयार्थम् ४ मुनीनांविशेषणंसार्धेन स्वर्धुन्याउदकेनार्द्रैरितिश्रीभागवतश्रवणार्थंसत्यलोकात्पातालंप्रत्यवतरंतोनिरंतरंगंगामध्यतएवावतीर्णाइतिभावः चरणावुपधीयेतेयस्मिन् पद्मेतदुपस्पृशंतोनमंतःकथंभूतंतदाह यत्पद्मंप्रेमसहितंयथाभवत्येवंनानोपहारैःपूजयंति वरार्थाःपतिकामाः ५ कृतानिकर्माणिगृणंतःकेनअनुरागेणस्खलंतिपदानियस्मिन्तेनवचसातानिजानंतीतितज्ज्ञाः सहस्रमेवसाहस्रंकिरीटानांसाहस्रेयेमणिप्रवेकाः रत्नोत्तमाःतैःप्रद्योतितसुद्दामफणानांसहस्रंयस्यतम् अपृच्छन्नितिपूर्वेणान्वयः ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तम् ७ ७ ७ ७ ७ ७

पारमहंस्येधर्मेमुख्यः विवक्षमाणः इत्यात्मनेपदंप्रवादेशश्चवचेरुभयपदित्वात् अन्विताय अनुगताय ८ पुलस्त्येनोक्तइत्यत्रैवमाख्यायिकापितरंराक्षसभक्षितंश्रुत्वा
पराशरोराक्षससत्रेप्रवृत्तोवसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततःपुलस्त्येनस्वसंततिरक्षणात्तुष्टेनवरोदत्तःपुराणप्रवक्ताभविष्यसीति ९ तदेवंसंकर्षणात्संप्रदायप्रवृत्तिंप्रदर्श्य-
विभूतिकथनायपद्मोद्भवंवक्तुमाह उदाप्लुतमेकार्णवोदकनिमग्नंयत्यदाआसीत् तदाअमीलितदृक् अतिरोहितचिच्छक्तिरेवश्रीनारायणोनेत्रेनिमीलितवानित्यर्थः
मायाविनोदंपरित्यज्यस्वात्मरतोस्वरूपानंदएवकृतोत्सवः अतएवनिरीहःनिष्क्रियःसन् १० कालशक्तेःप्रेरणंपुनःसृष्ट्यवसरेप्रबोधनार्थंस्वेपदेअधिष्ठानेबहिर्दृत्य
भावेदृष्टांतःयथाऽनलइति ११ स्वयाचिच्छक्त्यासहवर्तमानएवयोगनिद्रयास्वपन्पूर्वमेवबोधनार्थंनियुक्तयास्वकालशक्त्याऽसादितंप्रापितंकर्मतंत्रंक्रियाकला-
पोयस्यसः अपीतान्लीनान्ददर्श १२ लोकसृष्ट्यर्थमर्थसूक्ष्मेऽभिनिविष्टादृष्टिर्यस्यकालानुसारिणारजोगुणेनविद्धःसंक्षोभितःसन् तनीयानतिसूक्ष्मोऽर्थःसू
ष्यन्प्रसोष्यन्उद्भविष्यन्नाभिदेशादुद्भूतइत्यर्थः १३ सःतनीयानर्थःपद्मकोशःसन्नुदतिष्ठत् कर्माणिजीवादृष्टानिप्रतिबोधयतियःकालस्तेन आत्मार्चीविष्णुर्यो

सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः जगादसोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय पराशरायाथबृहस्पतेश्च ८ प्रोवाचमह्यंसदयालुरुक्तोमु
निःपुलस्त्येनपुराणमाद्यम् सोऽहंतवैतत्कथयामिवत्सश्रद्धालवेनित्यमनुव्रताय ९ उदाप्लुतविश्वमिदंतदाऽऽसीद्यन्निद्रयाऽमीलितदृङ्न्यमील-
यत् अहीन्द्रतल्पेऽधिशयानएकः कृतक्षणःस्वात्मरतोनिरीहः १० सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मःकालात्मिकांशक्तिमुदीरयाणः उवासतस्मिन्स
लिलेपदेस्वेयथाऽनलोदारुणिरुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सुस्वपन्स्वयोदीरितयास्वशक्त्या कालाख्ययाऽऽसादितकर्मतंत्रोलोकानपी-
तान्ददृशेस्वदेहे १२ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोऽर्थोरजसातनीयान् गुणेनकालानुगतेनविद्धःसूष्यंस्तदाऽभिद्यतनाभिदेशात् १३
सपद्मकोशःसहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवात्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मंसउएवविष्णुः
प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधातास्वयंभुवंयंस्मवदंतिसोऽभूत् १५ तस्यांसचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमप
श्यमानः परिक्रमन्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेऽनुदिशंमुखानि १६ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् उपाश्रितःकं
जमुलोकतत्त्वंनात्मानमद्धाऽविदद्आदिदेवः १७

निर्यस्य १४ तत्लोकात्मकंपद्मंसर्वान् जीवभोग्यानर्थानवभासयतीतितथातत् यस्माज्जातंसएवविष्णुःउद्गतिसं
बोधनेप्रावीविशत् प्रकर्षेणालुप्तशक्तिरेवांतर्यामितयाप्रविवेश तस्मिन्विष्णुनाअधिष्ठितेपद्मेविधाताब्रह्माऽभूत् कथंभूतः स्वयमेववेदमयःनत्वध्ययनेनप्राप्तवेदः
कोऽसौअदृष्टपितृत्वेनयंस्वयंभुवंवदंति सःप्राक्कल्पांतेनारायणेनसहनिद्रयैकीभूतआसीत् तस्मिंश्चप्रबुद्धेततएवपाद्मेकल्पेपद्मद्वारेणाभिव्यक्तिंप्राप्तइत्यर्थः १५ स
चतस्मिन्कल्पेचतुर्मुखोऽभूदित्याह तस्यामिति परिक्रमन् तत्रस्थएवग्रीवांचालयन् लोकनिरीक्षणार्थंविवृत्तेविचालितेनेत्रेयस्य १६ तस्यचश्रीनारायणोपासनयैवावि
र्भूतज्ञानक्रियाशक्तेर्लोककर्तृकत्वनस्वतइतिवक्तुंप्रथमंतस्यविमोहमाह तस्मात्सलिलात् विरूढमुद्गतंकंजमपाश्रितोऽपिसाकल्येनतत्कंजंलोकतत्त्वंचात्मानंच
साक्षान्नज्ञातवान् उइतिविस्मये कथंभूतात् युगांतश्वसनःप्रलयवायुःतेनावघूर्णतत्रतत्रप्रकंपितंयत्जलंतस्मात् सर्वतऊर्मिचक्रंयस्मिन् १७ ७ ७

अविदुषस्तस्यवितर्कमाह योऽसावहमब्जपृष्ठएषःकः नान्यत् एकमेवैतदब्जंकुतोवाजातम् यत्रैतदधिष्ठितंतेनअधस्तात् सतावर्त्तमानेननुनिश्चितंभाव्यंसइ
त्थमुद्वीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः तथाचश्रुतिः सोऽपश्यत्पुष्करपर्णेतिष्ठन्सोऽमन्यतअस्तिवैतत्यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति १८ तस्यचबहिर्मुखप्रवृत्त्यामहताऽपिका
लेनतदप्राप्तिमाह सइतिद्वाभ्याम् तस्याब्जस्ययन्नालंतस्यनाडीभिरंतश्छिद्रैः तस्यखरनालस्यपद्मस्ययन्नालंतस्यनाभिमधिष्ठानंविचिन्वन्नर्वाग्गतोऽपितत्
तदानाविंदत १९ आत्मसर्गस्यकारणम् त्रिणेमिःकालःअजस्यविष्णोर्हेतिःसुदर्शनरूपंशस्त्रम् देहभाजांनराणांभयमुत्पादयन्नितिसंवत्सरशतमतिक्रांतमि
त्युक्तंभवति २० अंतर्मुखतयातुभगवंतंदृष्टवानित्याहद्वाभ्याम् ततःअन्वेषणान्निवृत्तःनप्रतिलब्धःकामोमनोरथोयेनस्वाधिष्ण्यंपद्मम् जितेनश्वासेननि
वृत्तंसंयतंचित्तंयस्य अतएवआरूढआश्रितःसमाधियोगोयेनतथाभूतःसन्न्यषीदत् उपविवेश २१ पुरुषायुषासंवत्सरशतेनकालेनअभिप्रवृत्तःसु-
निष्पन्नोयोगस्तेनविरूढउत्पन्नोबोधोयस्ययत्पूर्वंविचिन्वन्नपिनापश्यत् तत्स्वयमेवांतर्हृदयेऽवभातमपश्यत् २२ यदपश्यत्तद्वर्णयति मृणालेतिनवभिः
नवस्त्वपश्यदित्यस्यैवानुषंगः मृणालवद्गौरश्चासावायतश्चयःशेषस्तस्यभोगोदेहःसएवपर्यंकःतस्मिन् कुत्रस्थितेपर्यंके फणातपत्रैरयुताःसर्वतोयुक्तायेमूर्धानस्ते

कएषयोऽसावहमब्जपृष्ठएतत्कुतोवाऽब्जमनन्यदप्सु अस्तिह्यधस्तादिहकिंचनैतदधिष्ठितंयत्रसतानुभाव्यम् १८ सइत्थमुद्वीक्ष्यतदब्जनाल
नाडीभिरंतर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिंविचिन्वंस्तदविंदताजः १९ तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः
योदेहभाजांभयमीरयाणःपरिक्षिणोत्यायुरजस्यहेतिः २० ततोनिवृत्तोऽप्रतिलब्धकामःस्वधिष्ण्यमासाद्यपुनःसदेवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचि
त्तोन्यषीददारूढसमाधियोगः २१ कालेनसोऽजःपुरुषायुषाऽभिप्रवृत्तयोगेनविरूढबोधः स्वयंतदंतर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यतयन्नपूर्वम् २२
मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकएकंपुरुषंशयानम् फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षांक्षिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्याभ्र
नीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजोवेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४ आयामतोविस्तरतःस्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदि
व्याभरणांशुकानांकृतश्रियाऽपाश्रितवेषदेहम् २५

षांरत्नानिकिरीटस्थानितेषांद्युभिःप्रभाभिर्हतध्वांतेयुगांततोये २३ कथंभूतंपुरुषं हरितोपलाद्रेःमर
कतशिलामयपर्वतस्यप्रेक्षांशोभांक्षिपंतंस्वलावण्यातिशयेनतिरस्कुर्वंतंसंध्याभ्रंनीवीपरिधानंयस्यतस्यशोभांपीतांबरेणक्षिपंतंउरुरुक्ममूर्ध्नः अनेकस्वर्णशिखरस्यत
स्यस्वकिरीटैःरत्नानिचउदधाराश्चऔषधयश्चसौमनस्यानिचपुष्पसमूहाःसुमनसएववातेषांवनस्रजःवनमालायस्य वेणवएवभुजायस्य अंघ्रिपाएवांघ्रयोयस्यसचा
सौसचतस्य अयमर्थः यदितस्मिन्मालाइवस्थितारत्नादयोभवंति वेणवश्चभुजाइव वृक्षाश्चपादाइव तर्हितस्यशोभांस्वीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः भुजैरंघ्रिभिश्च
क्षिपंतमिति २४ किंच आयामतोदैर्घ्येणविस्तरतश्चस्वमानदेहेनमीयतेअनेनेतिमानमुपमा शोभनश्चासावमानोनिरुपमोदेहः तेनयद्वा स्वस्यअमानःअपरिच्छिन्नस्ते
न यद्वा ताभ्यांस्वानुरूपप्रमाणेनअतएवलोकत्रयंसंगृह्यतेयस्मिन् तथाविचित्राणिनानाविधानिदिव्यान्यपूर्वाणिचाभरणान्यंशुकानिचतेषांहेलाआसमंतात् श्रीःशोभा
येनतेनदेहेनविशिष्टम् एवंस्वतएवातिरम्यत्वेऽपिअपाश्रितवेषःस्वीकृतालंकारोदेहोयस्यतमपश्यत् यद्वा केनप्रेक्षांक्षिपंतमित्यपेक्षायामेवंभूतेनदेहेनेतिसंबंधः २५ ॥

स्वाभिलषितफलायविविक्तैर्मार्गैः शब्दैर्वेदोक्तैर्मार्गैरभ्यर्चितांपुंसांकामदुघमंघ्रिपद्मंप्रदर्शयंतंकिंचिदुन्नमय्यसमर्पयंतम् नखाएवइंदवस्तेषांमयूखाःरश्मयस्तै
र्भिन्नाःसंभिन्नाअंगुलयएवचारूणिपत्राणियस्यतत् २६ लोकार्तिहरंस्मितंयस्मिन्तेनपरिस्फुरद्भ्यांकुंडलाभ्यांमंडितेनाधरबिंबदीप्त्याशोणवदाचरितेनशो
भननासायुक्तेनसुभ्रुवाशोभनयाभ्रुवाचप्रत्यर्हयंतंपूजकान्प्रतिपूजयंतंसमानयंतम् २७ कदंबकिंजल्कवत्पिशंगंयद्वासस्तेनमेखलयाचनितंबेस्वलंकृतम्
हेवत्स श्रीवत्सयुक्तंयद्वक्षस्थलंतस्यवल्लभेनवक्षस्यनर्घेणहारेणस्वलंकृतमित्यर्थः २८ महाचंदनवृक्षरूपकेणनिरूपयितुंतंविशिनष्टि परार्ध्यानिश्रेष्ठानि
केयूराणिअंगदानिमणिप्रवेकाश्चमण्युत्तमाःतैःपर्यस्ताव्याप्तादोर्दंडाएवसहस्रमनंताःशाखायस्य चंदनवृक्षोऽपिकेयूरादितुल्यैःफलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखो-
भवति अव्यक्तंप्रधानंमूलमधोभागोयस्य यद्वा अव्यक्तंब्रह्ममूलंयस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात्वृक्षस्यापिमूलंनव्यक्तम् भुवनात्मकमंघ्रिपेंद्रमहींद्रस्यानंत
स्यभोगैःफणैःदेहावयवैर्वाअधिवीताःसंवेष्टिताःस्पष्टाःवल्शाःस्कंधायस्य वनस्पतेशतवल्शोविरोहेतिश्रुतेः सोऽपिसर्पैर्वेष्टितोभवति २९ प्रेक्षाक्षिपतमि

पुंसांस्वकामायविविक्तमार्गैरभ्यर्चितांकामदुघांघ्रिपद्मम् प्रदर्शयंतंकृपयानखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रम् २६ मुखेनलोकार्तिहर-
स्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायितेनाधरबिंबभासाप्रत्यर्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा २७ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमेख
लयानितंबे हारेणचानंतधनेनवत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८ परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् अव्यक्तमूलंभुव
नांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शम् २९ चराचरौकोभगवन्महीध्रमहींद्रबंधुंसलिलोपगूढम् किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तु
भरत्नगर्भम् ३० निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिम् सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमंत्रिधामभिःपरिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरास
दम् ३१ तर्ह्येवतन्नाभिसरस्सरोजमात्मानमंभःश्वसनंवियच्च ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्गदृष्टिः ३२ स कर्मबीजंरजसोपर
क्तःप्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ इतिश्रीभा॰म॰तृ॰अष्टमोऽध्यायः ८

स्वैवपर्वतरूपेणनिरूपितमपिविशेषणांतरैःपुनर्निरूपयति भगवानेवमहीध्रस्तम् चराचराणामोकःस्थानम् सोऽपितथा अहींद्रस्यबंधुम् सोऽपिअहींद्राणां-
बंधुःसलिलेनोपगूढमावृतम् पर्वतोऽपिमैनाकादिस्तथा किरीटसाहस्रमेवहिरण्यशृंगाणियस्य सोऽपिमेर्वादिस्तथा यथापर्वतस्यगर्भेक्वचित्रत्नमाविर्भवतितत
थाआविर्भवत्स्पष्टंदृश्यमानंकौस्तुभरत्नंगर्भेमूर्तिमध्येयस्यतम् ३० किंच वनमालयानिवीतंकंठलंबिन्याव्याप्तम् आम्नायावेदाएवमधुव्रतास्तैःश्रीर्यस्यास्तया
हरिमितिपर्वतादिरूपंपश्यन्हरिरसावितिज्ञातवानित्यर्थः सूर्यादिभिरगममगम्यंस्वव्यापारेराकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिष्वपिलोकेषुधामस्फूर्तिर्येषांतैः
रक्षणार्थंपरिक्रमद्भिःपरितोधावद्भिः प्राधनिकैःप्रधनसंग्रामःतत्प्रयोजनैःसुदर्शनादिभिर्हेतुभूतैर्दुरासदंदुष्प्रापम् ३१ यदैवहरिमपश्यत् तर्ह्येवतदैवलोकवि
सर्गदृष्टिःसन्तस्यनाभिसरसिसरोजंश्वसनंप्रलयवायुंवियत्आकाशंचददर्श ३२ कर्मबीजंलोकसृष्टेःकारणम् उपरक्तःरजोगुणयुक्तः अतःप्रजाःस्रष्टुमि-
च्छन्नियदेवनाभिसरोजादिपंचकमेवविसर्गेऽपिअभिमुखःदत्तचित्तःअव्यक्तवर्त्मनिभगवतिनिवेशितचित्तः ३३ इतितृतीयेटीकायामष्टमोऽध्यायः ८

तत्र गुणावतारकर्माणि दर्शयन्प्रणमति योवैएकः त्रिपात् त्रयो ब्रह्मादयः पादाः स्कंधा यस्य प्रत्येकं च उरवः प्ररोहाः शाखोपशाखा मरीच्यादिमन्वादिरूपा यस्य तथाभूतः सन् वृधे तस्मै भुवनाकाराय द्रुमाय नमः किंकृत्वा ववृधे आत्मा स्वयमेव मूलमधिष्ठानं यस्य तत् प्रधानं भित्त्वा गुणत्रयरूपेण विभज्य त्रिपात्त्वमेवाह अहं ब्रह्मा गिरिशश्च स्वयं विष्णुश्चेति स्थित्युद्भवप्रलयहेतवो येवयम् एवं त्रिपाद्भूत्वा यो ववृधे इत्यर्थः १६ एवं गुणावतारकर्मविडंबनमुक्त्वा तस्यैव तत्कालाख्यं रूपं तत्कर्म च दर्शयन्प्रणमति लोकइति द्वाभ्याम् विकर्मनिरतः विरुद्धकर्मनिष्ठः कुशले हिते स्वे आत्मीये त्वदुदिते त्वयैव साक्षादुक्ते भवदर्चनरूपे कर्मणि उक्तं हि गीतायां यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति तस्मिन्प्रमत्तः अदत्तचित्तो यावद्वर्तते तावदस्य लोकस्य अनिमिषाय कालाय १७ आस्तांतावच्छ्लोकस्य कथा यस्मात्कालाख्यात्त्वत्तः यद्द्विपरार्द्धवित्स्थायि धिष्ण्यं स्थानं तदारूढोऽपि बिभेमि भीतश्च सन् त्वामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तप्तवान् कथंभूतः बहुसवः बहवः सवाः यागाः संवत्सरा वा यस्य बहून् यागान्कृत्वापि बहून्संवत्सरान् वा तपस्तप्तवानित्यर्थः अधिमखाय मखाधिष्ठात्रे १८ इदानीं तत्तत्कालभाविलीलावतारकर्माणि दर्शयन्नाह तिर्यगादिषु जीवयोनिषु स्वेच्छयास्वीकृतमूर्त्तिः सन्स्वकृतधर्ममर्यादापालनेच्छया रेमे वस्तुतः स्वानंदानुभवेनैव निरस्तविषय

योवा अहं त्वं गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् भित्त्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय १६
लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै १७ यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्द्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् १८ तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सया यः रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय १९ योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपि दशार्द्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः अंतर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् २० यन्नाभिपद्मभवनादहमास मीड्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्राऽवसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१

क्षरोऽपि यः अत एव पुरुषोत्तमः तत्तदुपाधिधर्मासंस्पर्शात् तदुक्तं गीतायां यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति १९ इदानीं दृश्यमानामेव मूर्त्तिं प्रणमति योऽविद्ययेति द्वाभ्याम् दशार्धाः पंच वृत्तयो यस्याः तया अविद्यया निद्राहेतुभूतया अनभिभूतोऽपि यो निद्रामुवाह तस्मै ते नम इत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृता उदरे प्रविलापिता लोकयात्रा लोकस्थितिर्येन अहिरेव कशिपुः शय्या तस्याः स्पर्शोऽनुकूलो यस्यास्तां निद्राम् भीमानामूर्मीणां माला विद्यते यस्मिन् अंतर्जले निद्राणस्याविवेकिनो जनस्य निद्रासुखमीदृगिति विवृण्वन्प्रदर्शयन्नुपहसन्नित्यर्थः अत एवांतर्जलादिविशेषणानि यद्वा पूर्वकल्पे श्रांतस्य जनस्य विश्राम सुखं विवृण्वन्स्फारयन् तदानुपरोपकाराय स्वयं दुःसहमपि दुःखं सोढव्यमिति द्योतनार्थं विशेषणानि २० किंच यस्य नाभिपद्ममेव भवनं तस्मात् लोकत्रयमुपकरणं यस्य यद्वा लोकत्रयस्य सृष्ट्यादिद्वारेणोपकरोतीति तथाभूतोऽहं यदनुग्रहेणासम् उदरे स्थितः भवः संसारप्रपंचो यस्य योगनिद्रावसाने किंचित् विकसत् नलिनवदीक्षणं यस्य २१ ७ ७ ७

एवंस्तुत्वाप्रार्थयतेसोऽयमितिचतुर्भिः यत् येनसत्त्वेनज्ञानेनभगेनैश्वर्येणचमृडयते सुखयति विश्वंदृशंप्रजामनुस्पृशतात् योजयतु यथाऽहंक्षुद्रंक्षमोभविष्या
मि यतः प्रणतप्रियोऽसौअहंचप्रणतः नचान्यः प्रार्थनीयोऽस्ति यतः भगवान् सएवसमस्तजगतांसुहृत् यतोऽसौएकोऽनुस्यूतआत्माअंतर्यामी २२ आत्मशक्त्या
रमयासहयद्यत्कर्मकरिष्यति स्वविक्रमंविष्णोरेवविक्रमः प्रभावोयस्मिन्तदिदंविश्वंतदाज्ञयासृजतोऽपिमेचेतः सएवयुंजीत प्रवर्त्तयतु कर्मासक्तिंतत्कृतंशा-
मलंचवैषम्यादिपापंयथाविजह्यांत्यक्ष्यामि २३ अंभसिसतोयस्यनाभिन्हृदादिहासम् विज्ञानेशक्तिर्यस्यमहत्तत्वात्मकस्यचित्तस्यतदभिमानीअस्यरू
पमिदंविस्तारयतोमेनिगमस्यावयवभूतानांगिरांविसर्गउच्चारणंमारीरिषीष्ट हलांतंब्रह्मचर्यसमितिन्यायेनमालुप्यतामित्यर्थः २४ विवृद्धप्रेम्णास्मितेन-
नविजृंभयन् विश्वस्यविजयायउद्भवायचकारादस्मदनुग्रहायचोत्थाय २५ स्वस्यसंभवायस्मात्तम् तपःशारीरंविद्याउपासनासमाधिरैकाग्र्यंतैःनिशम्य

सोऽयंसमस्तजगतांसुहृदेकआत्मासत्त्वेनयन्मृडयतेभगवान्भगेन तेनैवमेदृशमनुस्पृशताद्यथाऽहंस्रक्ष्यामिपूर्ववदिदंप्रणतप्रियोऽसौ २२ ए
षप्रपन्नवरदोरमयात्मशक्त्यायद्यत्करिष्यतिगृहीतगुणावतारः तस्मिन्स्वविक्रममिदंसृजतोऽपिचेतोयुंजीतकर्मशमलंचयथाविजह्याम् २३
नाभिन्हदादिहसतोऽंभसियस्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः रूपंविचित्रमिदमस्यविवृण्वतोमेमारीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः २४
सोऽसावदभ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृंभन् उत्थायविश्वविजयायचनोविषादंमाध्व्यागिराऽपनयतात्पुरुषःपुराणः
२५ मैत्रेयउवाच स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचस्तुत्वाविररामसखिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य-
ब्रह्मणोमधुसूदनः विषण्णचेतसंतेनकल्पव्यतिकरांभसा २७ लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिखिद्यतः तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमय
न्निव २८ श्रीभगवानुवाच मावेदगर्भगास्तंद्रींसर्गउद्यममावह तन्मयाऽपादितंह्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान् २९ भूयस्त्वंत
पआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम् ताभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृताम् ३० ततआत्मनिलोकेचभक्तियुक्तःसमाहितः द्रष्टासिमांततंब्र
ह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिवस्थितम् प्रतिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२ यदारहितमात्मानं-
भूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेणमयोपेतंपश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ३३

म्यद्दक्षायथाशक्तिस्तुत्वाश्रांतवद्विरराम २६ आत्मनोलोकसंस्थानविज्ञानेप
रिखिद्यतोब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यतमाहेतिद्वयोरन्वयः तेनप्रलयोदकेनविषण्णचेतसम् २७ कश्मलंमोहम् इवेतिसमस्तमोहाशमनंदर्शयति २८ हेवेदगर्भतं
द्रींविषादकृतमालस्यंमागाः तेनैवमेदृशमनुस्पृशतादित्यादियत्प्रार्थयते तदग्रेपूर्वमेवसंपादितम् २९ तर्हिकथमहंनजानामीत्यतआह भूयइति ३० अभियु-
क्तःसमाहितश्चसन्आत्मनित्वयिसर्वस्मिँल्लोकेचमांततंव्याप्यस्थितंद्रष्टाऽसि द्रक्ष्यसि आत्मनोजीवांश्च ३१ सर्वत्रमद्दर्शनेमोहोनिवर्त्ततइत्याह यदात्विति प्रतिचक्षी
तपश्येत् ३२ तदाचमिथ्याज्ञाननिवृत्तौमुच्यतइत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितम् आत्मानंजीवंशुद्धत्वंपदार्थंस्वरूपेणस्वस्यात्मभूतेनमयातत्पदार्थेनउपेत
मेकीभूतंपश्यन्भवतितदास्वाराज्यंमोक्षंप्राप्नोति ३३

यतः वर्षीयान् वृद्धतरः अस्माधिकोऽस्तीत्यर्थः ३४ अनुग्रहमेवाह ऋषिमितिचतुर्भिः यद्यतस्ते त्वया मनो मयि निबद्धम् ३५ यद्यस्माद्भूतैरिंद्रियैर्गुणैः सत्त्वादिभिः आत्मना ऽहंकारेण चायुक्तं मन्यसे ३६ तुभ्यं तव नालेन मार्गेण पुष्करस्य मूलमधिष्ठानं सलिले विचिन्वतो मयि विचिकित्सायां भवितव्यमस्याश्रयेण न च दृश्यते ततोऽस्ति नास्तीति संदेहे सति आत्मा स्वरूपमेव मया अबहिरंतर्हृदि दर्शितः ३७ अंगहे ब्रह्मन् चकर्थ कृतवानसि मत्कथैवाभ्युदयस्तेनांकितं स एष बंधाभावः मयि मनो निर्बंधः मत्तू ज्ञानं मद्रूपस्य हृदि दर्शनम् मत्स्तुतिः तपोनिष्ठा चेति यत् एष सर्वोऽपि मदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेन प्रतीयमानमपि निर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९ तव प्रीतश्चेति किं वक्तव्यमित्याह य इति ४० न च मत्प्रीतेरप्यधिकं किंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिः राद्धं सिद्धं यन्निःश्रेयसफलं तत् मत्प्रीतिरेवेति तत्त्वविदां मतम् ४१ अत्र हेतुमाह अहमिति आत्मना

नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः नात्माऽवसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ३५ ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽबहिः नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ३७ यच्चकर्थांग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयांकितम् यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ३८ प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया यदस्तौषीर्गुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ४० पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ४१ अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२ सर्ववेदमयेनेदमात्मनाऽत्माऽऽत्मयोनिना प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ४३ मैत्रेय उवाच तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदं स्वेन रूपेण कंजनाभस्तिरोदधे ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पद्योद्भवे विदुरमैत्रेयसंवादे नवमोऽध्यायः ९ विदुर उवाच अंतर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः १ ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिंधि नः सर्वसंशयान् २ सूत उवाच एवं संचोदितस्तेन क्षत्त्रा कौषारवो मुनिः प्रीतः प्रत्याह तान्प्रश्नान्हृदिस्थानथ भार्गव ३

महंकारोपाधीनां जीवानामात्मा अतः प्रेयसामतिप्रियाणामपि मध्ये प्रेष्ठः प्रियतमः सन् निरवद्यः यत्कृते यदर्थम् ४२ अतस्त्वं कृतार्थ एव तथाऽपि मत्प्रियार्थं सृष्टिं कुर्वित्याह सर्वेति आत्मा त्वमिदं त्रैलोक्यम् या मय्यनुशेरते ताः प्रजाश्च सृज केनात्मनैवान्यनिरपेक्षेण तत्र ज्ञापकापेक्षाऽभावमाह सर्ववेदमयेनेति आत्मा अहं योनिः कारणं यस्येति ज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयं सूचयति यथापूर्वमिति तवात्राभ्यासोऽप्यस्तीत्युक्तं मय्यनुशेरत इति स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेव कर्त्तव्यमित्यनायासत्वमुक्तम् ४३ इदं स्रष्टव्यं व्यज्य प्रकाश्य पद्मनाभः श्रीनारायणरूपेणातिरोदधे अदृश्योऽभवत् ४४ इति तृतीये टीकायां नवमोऽध्यायः ९ दशमे कालसंप्रश्नं प्रतिवक्तुं तदुद्भवः प्राकृतादिविभागेन सर्गस्तु दशधोच्यते १ १ मे मया वदस्व वद भासयस्वेति वा २ संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाह न तु ते प्रश्नाः तेन विस्मृता इत्यर्थः ३ ७ ७

आत्मनिश्रीनारायणेआत्मानंमनआवेश्य ४ अब्जसंभूतोब्रह्मायदधिष्ठायस्थितः कर्त्तरिक्तः तत्पद्मंभस्थ्यविलोक्य कथंभूतंपद्ममंभस्य तेन प्रलयकालेन कृतवीर्ययस्यतेनवायुनाकंपितम् न्यपादित्युत्तरेणान्वयः ५ विवृद्धंविज्ञानंबलंचयस्य न्यपात्सर्वंपीतवान् ६ पुष्करंपद्मंप्राग्लीनानूत्रीह्लोकान्कल्पितास्मिन्सद्याभि ७ भगवतास्वयंकरणीयेकर्मणिचोदितोनियुक्तःसन् तदापद्मकोशंप्रविश्यतमेकमेवत्रिधालोकत्रयरूपेणव्यभांक्षीत् विबभाज एकेनकमलमुकुलेनकथंलोकत्रयसृष्टिरित्यसंभावनांवारयितुंतस्यविशालतामाह द्विसप्तधाचतुर्दशलोकरूपेणउरुधाततोपिबहुप्रकारेणभाव्यंभावयितुंयोग्यमतोनतेनत्रिलोकीकरणंचित्रमित्यर्थः ८ त्रिलोकीरूपेणैवविभागेहेतुमाह एतावानूत्रिलोकीरूपःजीवलोकस्यजीवानांभोगस्थानस्यप्रत्यहंसृज्यस्यसंस्थाभेदोरचनाविशेषउक्तः ननुपरमेष्ठिनोपिजीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलोकस्यापिकिमितिप्रत्यहंसृष्टिर्नभवतितत्राह हियस्मादनिमित्तस्यनिष्कामस्य धर्मस्यविपाकः फलरूपोऽसौउपलक्षणमेतत् सत्यलोकस्यमहःप्रभृतिलोकानां तद्वासिनांत्रैलोक्यस्यकाम्यकर्मफलत्वात्प्रतिकल्पमुत्पत्तिविनाशौभवतः महःप्रभृतीनामुपासनासमुचितनिष्कामधर्मफलत्वाद्द्विपरार्द्धपर्यंतंननाशः तत्रस्थानांचततः

मैत्रेयउवाच विरिंचोऽपितथाचक्रेदिव्यंवर्षशतंतपः आत्मन्यात्मानमावेश्ययदाहभगवानजः ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः पद्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितम् ५ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानबलोन्यपाद्वायुंसहांभसा ६ तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितम् अनेनलोकान्प्राग्लीनान्कल्पितास्मीत्यचिंतयत् ७ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमाहृतः धर्मस्यह्यनिमित्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ ९ विदुरउवाच यदात्थबहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो १० मैत्रेयउवाच गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानंलीलयासृजत् ११ विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना १२

परंप्रायेणमुक्तिरितिभावः ९ कालभेदेनलोकसृष्टिभेदंश्रुत्वातमेवकालंजिज्ञासुःपृच्छति यत्कालाख्यंलक्षणंस्वरूपमात्थअब्रवीः कथंकालःकल्प्यते किंवातस्यसूक्ष्मंस्थूलंचरूपमितियथावद्वर्णयेत्यर्थः १० तत्रसामान्यतःकालस्यस्वरूपमत्रोच्यते उत्तराध्यायेतुविशेषतः गुणानांव्यतिकरोमहदादिपरिणामःतेनैवाक्रियतेयःसकालइतिशेषः वक्ष्यतेचैकादशे गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवचेति स्वतस्तुनिर्विशेषःअप्रतिष्ठितः क्वाप्यपर्यवसितः आद्यंतशून्यइत्यर्थः एतदेवदर्शयितुमीश्वरः सृष्ट्यादितेननिमित्तभूतेनकरोतीत्याह पुरुषइति उपादीयतेनिमित्ततयास्वीक्रियइतिउपादानम् सकालउपादानंनिमित्तंयस्मिंस्तम् आत्मानमेवविश्वरूपेणासृजत् स्वव्यतिरेकेणसृज्यस्याभावात् एतच्चवस्तुकथनमात्रम् कालेननिमित्तेनचासृजदित्येतावदेवविवक्षितम् ११ स्वव्यतिरिक्तस्यसृज्याभावंदर्शयन्कालस्यसृष्टिनिमित्ततांदर्शयति विश्वमिति विष्णुमाययासंस्थितंसंहृतंब्रह्मतन्मात्रंसद्विश्वमीश्वरेणकर्त्राकालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंपृथक्प्रकाशितम् अव्यक्तामूर्त्तिःस्वरूपंयस्येतिस्वतोनिर्विशेषतादर्शिता १२

अप्रतिष्ठितत्वं दर्शयितुं तत्कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह् यथेदानीमस्ति तथाऽग्रेपूर्वमप्यासीत् पश्चादपि भविष्यति एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो निरूप
यिष्यन् तन्निमित्तस्य सर्गस्य पूर्वोक्तानेव भेदाननुवदति सर्ग इति यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स दशमः १३ तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव केवलेन नित्यः प्रलयः
द्रव्येण संकर्षणाग्न्यादिना नैमित्तिकः गुणैः स्वस्वकार्यप्रसङ्गिभिः प्राकृतिकः तानेव सर्गान् प्रपंचयति आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति महतो लक्षणं आत्मनो हरेः
सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति १४ अहमः अहंकारस्य तस्य लक्षणम् यत्रेति द्रव्यादयो वक्ष्यमाणास्त्रयः सर्गाः तन्मात्रो भूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः द्रव्य-
शक्तिमान् महाभूतोत्पादकः १५ ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकश्चतुर्थः पंचमः वैकारिकः इंद्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च १६ षष्ठस्तु तमसः पंचपर्वा अविद्यायाः अबुद्धिर्जीवानामावरणवि
क्षेपश्चतां करोतीत्यबुद्धिकृत् तस्य मे मत्तः शृणु १७ अनुद्वेगेन श्राव्यतामाह यद्विषया मेधा संसारं हरतीति तस्य हरेर्लीला यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा रजोभाज इ-
ति ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः अस्मिन्पक्षे अबुद्धिकृत इति प्रथमांतम् अनवधानकृत इत्यर्थः मुखमिव प्रथमं कृतो मुख्यः सर्गः तस्थुषां स्थावराणाम् १८ षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं

यथेदानीं तथाऽग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः १३ कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः आद्यस्तु मह
तः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः १४ द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् १५ चतुर्थ ऐंद्रियः सर्गो यस्तु
ज्ञानक्रियात्मकः वैकारिको देवसर्गः पंचमो यन्मयं मनः १६ षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु १७
रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः १८ वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः उत्स्रोत
सस्तमःप्राया अंतःस्पर्शा विशेषिणः १९ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशतिधा मतः अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २० गौरजो म
हिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम २१ खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी यथा एते चैकशफाः
क्षत्तः शृणु पंचनखान्पशून् २२ श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः २३

विना फलंति ते वनस्पतयः ओषधयः फलपाकांताः लताः आरोहणापेक्षाः त्वक्सारा वेण्वादयः लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः ये पुष्पैः फलंति ते द्रुमाः तेषां
साधारणं लक्षणमाह ऊर्ध्वस्रोत आहारसंचारो येषाम् तमःप्राया अव्यक्तचैतन्याः अंतस्पर्शाः स्पर्शमेव जानंति नान्यत् तदप्यंतरेव न बहिः विशेषिणः अव्यवस्थि
तपरिणामाद्यनेकभेदवंतः १९ तिर्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति स चाष्टाविंशतिधः तिरश्चां लक्षणं अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहारा
दिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानंति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसंधानशून्याः तथा च श्रुतिः अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदंति न वि-
ज्ञातं पश्यंति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति २० अष्टाविंशतिभेदानेवाह गवादय उष्ट्रांताः द्विशफा द्विखुरा नव २१ खरादय एकशफाः षट् २२ श्वा
दयो गोधांताः पंचनखा द्वादश एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः मकरादयो जलचराः २३

कंकादयः खगाः अम्बूचरत्वेनैवोक्तत्वसगृहीताः तदेवमष्टाविंशतिर्भेदाभवंति तेषुकृष्णरुरुगौरामृगविशेषाः अन्येषामपितिर्यक्प्राणिनांयथायथमेतेष्वेवांतर्भावः २४
अधआहारसंचारोयस्यसोऽर्वाक्स्रोताः हस्वमार्षम् नृणांसर्गः नृणांलक्षणंरजअधिकंयेषुते २५ एतेत्रयोवैकृताएवनकौमारवदुभयात्मकाः देवसर्गश्चवैकृतइत्यनुषं
गः वैकारिकस्तुदेवसर्गः प्राकृतेषुपूर्वमेवप्रोक्तः अयंतुततोन्यूनत्वाद्वैकृतः देवसर्गत्वात्तदंतर्भूतश्च सनत्कुमारादीनांसर्गस्तुप्राकृतोवैकृतश्चदेवत्वेनमनुष्यत्वेनचसृज्य
इत्यर्थः २६ वैकृतश्चदेवसर्गोऽष्टविधः तत्रविबुधादयस्त्रयोभेदाः गंधर्वाप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः २७ भूतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याधराएकः किंन-
रादयएकः आदिशब्दात्किंपुरुषाश्वमुखादयः एतद्विंशेऽध्यायेस्पष्टंभविष्यति २८ २९ ३० इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १०
ततएकादशेकालपरमाण्वादिलक्षणैः युगमन्वंतरादिभ्यः कल्पमानादिवर्ण्यते १ तदेवंसामान्यतः कालस्योपलक्षणभूतगुणव्यतिकरंदशविधंनिरूप्येदानींतस्यैववि
शेषंनिरूपयितुंतत्परिच्छेद्यंवस्तुलक्षयतिद्वाभ्याम् सतः कार्यस्यविशेषाणामंशानायश्चरमः अंत्यः यस्यांशोनास्ति अनेकः कार्यावस्थामप्राप्तः असंयुतः समुदा-

कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लूकबर्हिणः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २४ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमः क्षत्तरेकविधोनृणाम् रजोधि
काः कर्मपराः दुःखेचसुखमानिनः २५ वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम वैकारिकस्तुयःप्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टवि
धोविबुधाः पितरोऽसुराः गंधर्वाप्सरसः सिद्धायक्षरक्षांसिचारणाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याध्राः किन्नरादयः दशैतेविदुराख्याताः
सर्गास्तेविश्वसृक्कृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामिवंशान्मन्वंतराणिच एवंरजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २९ सृजत्यमोघसंकल्प
आत्मैवात्मानमात्मना ३० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० मैत्रेयउवाच चरमःसद्वि
शेषाणामनेकोऽसंयुतःसदा परमाणुःसविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः १ सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्ययत् कैवल्यंपरममहानवि
विशेषोनिरंतरः २ एवंकालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः ३

यावस्थांचाप्राप्तः अतएवसदाकार्यसमुदायावस्थयोरपगमेऽप्यस्तिसपरमाणुर्विज्ञेयः किंतत्रप्रमाणमतआह यतःयेभ्यःसमुदितेभ्यः नृणांव्यवहर्तॄणामैक्यभ्र
मः अवयविबुद्धिः तथाचपंचमेऽवयविनिराकरणेवक्ष्यति येषांसमूहेनकृतोविशेषइतिकार्यानुपपत्त्याकल्प्यतइतिभावः १ सूक्ष्ममुक्त्वास्थूलमाह सतएवे-
ति यस्यचरमोंऽशःपरमाणुः तस्यैवसतः कार्यमात्रस्यस्वरूपावस्थितस्यपरिणामांतरमप्राप्तस्ययत्कैवल्यमैक्यंसपरममहान् पुंस्त्वंतुपरमाणुप्रतियोगित्वा
त् ननुनानाविशेषवान् परस्परभिन्नश्चसर्वःपदार्थः कथमैक्यंतस्यतत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरंतरः भेदविवक्षारहितश्च सर्वोऽपिप्रपंचः परममहानित्य
र्थः २ यथासूक्ष्मःस्थूलश्चायंपदार्थः एवंकालोऽप्यनुमितः चकारान्मध्यमाऽवस्थागृह्यते संस्थानपरमाण्वाद्यवस्था तस्यभुक्तिः व्याप्तिः तयाभगवानितिहरेःशक्तिः
सतोऽव्यक्तः व्यक्तभुक् व्याप्नोति परिच्छिनत्तीतितथा विभुःउत्पत्त्यादिप्रदक्षः ३ ६ ६ ६ ६ ६

एतदेवप्रपंचयति सइत्यादिनासतः प्रपंचस्यपरमाणुतांपरमाण्ववस्थांयोभुंक्तेसकालः परमाणुः तस्यैवाविशेषंसाकल्यंयोभुंक्तेसपरममहान् अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्थइत्यादिनायत्सूर्यपर्यटनंवक्ष्यते तत्रसूर्योयावतापरमाणुदेशमतिक्रामति तावान्कालःपरमाणुः यावताचद्वादशराश्यात्मकंसर्वंभुवनकोशम् अतिक्रामतिसपरममहान् संवत्सरात्मकः कालःतस्यैवावृत्त्यायुगमन्वंतरादिक्रमेण द्विपरार्धतत्वमिति तथाच पंचमेसूर्यगत्यैवकालआदिविभागंवक्ष्यति ४ इदानींद्व्यणुकादिलक्षणपूर्वकंमध्यमकालावस्थांकथयति द्वौपरमाणूअणुःस्यात् त्रयोऽणवस्त्रसरेणुः सतुप्रत्यक्षइत्याह जालार्केतिगवाक्षप्रविष्टेषुर्करश्मिषुखगतः कोऽसौयोतिलघुत्वेनखमेवानुपतन्नगात् गतः पाठांतरेखमेवानुपतन्नवगतःनतुगांपृथ्वीम् ५ शतंभागाःत्रुटिरूपाःयस्मिन्सवेधः ६ तेनिमेषास्त्रयःक्षणइत्याम्नातः काष्ठाःपचदशएकंलघु ७ नाडिकाःषट्सप्तवाप्रहरःसएवयामोदिनस्यरात्रेश्चतुर्थोभागः ह्रासेषट्वृद्धौसप्त संध्यांशमुहूर्तद्वयंविनेतिज्ञातव्यम् तत्राप्यनियमार्थोवाशब्दः प्रत्यहंतद्भेदानांगणयितुमशक्यत्वात् ८ नाडिकायाउन्मानमाह उन्मीयतेअनेनेतिउन्मानंपात्रम् षट्पलताम्रेर्विरचितम् पंचगुंजोमाषः तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेणविरचितैः कृतमूलच्छिद्रं तेनच्छिद्रेणयावत्प्रस्थपरिमितंजलंप्रविशति तेनप्लुतंनिमग्नंभवति तावान्कालोनाडिका अत्रपलच्छिद्रयोराधिक्येशीघ्रंनिमज्जेत् अल्पत्वेचविलंबेनेति पलशलाकयोर्नियमः ९ अहनीअहोरात्रम् १० षण्मासाअयनंदिवीत्यस्योत्तरेणान्वयः ११ देवानामहोरात्रेप्राहुर्द्वादशमासाः १२ अनेनक्रमेणासौसूर्योनित्यमायुःक्षपयतीत्याह ग्रहाश्चंद्रादयःऋक्षाण्यश्विन्यादीनि ताराअन्यानिनक्षत्राणि तदुपलक्षितंयत्कालचक्रंतत्रस्थितःअनिमिषः कालात्माविभुरीश्वरः सूर्यःजगत् द्वादशराश्यात्मकंभुवनकोशपर्येति पर्यटति १३ संवत्सरादिभेदश्चसौरबार्हस्पत्यसावनचांद्रनाक्षत्रमासभेदेनद्रष्टव्यः केचित्पुनरेवमाहुः यदाशुक्लपक्षप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचांद्रमासयोर्युगपदुपक्रमोभवतिससंवत्सरःततःसौरमानेनवर्षेषट्दिनानिवर्द्धंते चांद्रमानेनवर्षेषट्दिनानिन्हसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानात् उभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंव्यवधानतारतम्येनपंचवर्षाणिगच्छंति तन्मध्येद्वौमलमासौभवतः पुनःषष्ठःसंवत्सरोभवतीति १४ ७

सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम् सतोविशेषभुग्यस्तुसकालःपरमोमहान् ४ अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयःस्मृतः जालार्करश्म्यवगतःखमेवानुपतन्नगात् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंक्तेयःकालःसत्रुटिःस्मृतः शतभागस्तुवेधःस्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवःस्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवोज्ञेयआम्नातस्तेत्रयःक्षणः क्षणान्पंचविदुःकाष्ठांलघुतादशपंचच ७ लघूनिवैसमाम्नातादशपंचचनाडिका तेद्वेमुहूर्तःप्रहरःषड्यामःसप्तवानृणाम् ८ द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थजलप्लुतम् ९ यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे पक्षःपंचदशाहानिशुक्लःकृष्णश्चमानद १० तयोःसमुच्चयोमासःपितॄणांतदहर्निशम् द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेचाहनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशस्मृतः संवत्सरशतंनॄणांपरमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजगत् संवत्सरावसानेनपर्य्येत्यनिमिषोविभुः १३ संवत्सरःपरिवत्सरइडावत्सरएवच अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरेवंप्रभाष्यते १४

एवंभूतःकालात्मानित्यमप्रमत्तैःपूजनीयइत्याह यइति सृज्यंकार्यमंकुरादितद्विषयांबीजादीनांशक्तिंकालरूपयास्वशक्त्याबहुधाउच्छ्वसयन्कार्योन्मुखींकुर्वन् दिवि अंतरिक्षेधावति कोऽसौभूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमंडलरूपीसूर्यः किमर्थंधावति पुंसःपुरुषस्यअभ्रमाय भ्रमोमाहः तन्निवृत्तये आयुरादिव्ययेनविषयास क्तिंनिवर्त्तयन्नित्यर्थः सकामानांतुगुणमयंस्वर्गादिफलंक्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मैसंवत्सरपंचकप्रवर्त्तकाय पूजांकुरुत १५ इदंस्वस्वमानेनवर्षशतगणितमायुर्मानं प्रत्यहंकल्प्यतेसृज्यतइतिकल्पःत्रैलोक्यंतस्माद्बाह्यतः विदोज्ञानिनः १६ योगराद्धेनयोगसिद्धेन १७ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्याज्ज्ञातव्यम् अवधाय तइतिअवधानसंध्याचांशश्चतत्सहितम् १८ कृतयुगेचत्वारिसहस्राणि संध्यासंध्यांशयोश्चत्वारिचत्वारीत्यष्टौशतानिच एवंत्रेतादिष्वपियोज्यम् १९ युगस्यादौ संध्याअंतेसंध्यांशःउक्तानिशतानिसंख्याययोस्तयोरंतरेणमध्येयुगंतस्यविशेषमाह यत्रेति गवालंभादिधर्मविशेषोयत्रविधीयतइत्यर्थः साधारणधर्मस्तुसंध्यांशयो

यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्यापुंसोऽभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः कालाख्ययागुणमयंक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिंहरतवत्सरपंचका य १५ विदुरउवाच पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम् परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेदकालस्यगतिंभ गवतोननु विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा १७ मैत्रेयउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानंनिरूपितम् १८ चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमम् संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच १९ संध्यांशयोरंतरेणयःका लःशतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्त्तते सएवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्धता २१ त्रि लोक्यायुगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनम् तावत्येवनिशाताततयन्निमीलतिविश्वसृक् २२ निशाऽवसानआरब्धोलोककल्पोऽनुवर्त्तते यावद्दिनंभगव तोमनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वंस्वंकालंमनुर्भुंक्तेसाधिकांह्येकसप्ततिम् मन्वंतरेषुमनवस्तद्वंशाऋषयःसुराः भवंतिनैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतां- न् २४ एषदैनंदिनःसर्गोब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः तिर्यङ्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः २५ मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्त्वंस्वमूर्त्तिभिः मन्वा- दिभिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेनानुगताशेषआस्तेतूष्णींदिनात्यये २७

रप्यस्त्येव २० चतुष्पात्सं पूर्णःत्रेतादिषुपादेनपादेनव्येतिन्हसति पादेनपादेनवर्धमानेनाधर्मेणहेतुना एतच्चस्वरूपकथनमात्रंवैराग्यार्थंनतुधर्मसंकोचनार्थम् २१ त्रिलोक्याबहिर्महर्लोकप्र भृतिब्रह्मलोकमभिव्याप्य यच्चतुर्युगसहस्रमेकंदिनंयत्रयस्यांविश्वसृक्ब्रह्मानिमीलति स्वपिति २२ तत्रादिनस्थितिमाह निशाऽवसानइत्यादिसार्धैश्चतुर्भिः चतुर्द शमनून्भुंजन् पालयन् व्याप्नुवन्नित्यर्थः २३ किंचिदधिकांयुगानामेकसप्ततिंमनुवंशाःपृथ्वीपालकाःक्रमेणभवंति सप्तर्षिप्रभृतयस्तुयुगपत्समकालमेव भवंति सुरेशाःइंद्राःताननुवर्त्ततेयेगंधर्वादयस्तेऽपि २४ त्रैलोक्यंवर्त्तयतीतितथा २५ स्वमूर्त्तिभिर्मन्वंतरावतारैःमन्वादिभिर्द्वारभूतैराविष्कृतपुरुषकारःसन्विश्वंरक्षति २६ रात्रिगतांस्थितिमाहपंचभिः तमसोमात्रांलेशाम् प्रतिसंरुद्धःप्रत्याहृतोविक्रमोयेन अनुगतमनुप्रविष्टमशेषंयस्मिन् २७ ७ . ६ ७

तदेवस्पष्टयति अपिधीयंतइतिकर्मकर्तरिप्रयोगः तिरोहिताभवंतीत्यर्थः कथम् निर्मुक्तःरहितःशशिभास्कराभ्यांयथाभवतितथा २८ भगवच्छक्तिरूपोयःसंकर्षणस्तु
स्याग्निस्तेनऊष्मणाअर्दिताःसंतःजनलोकंयांति २९ कल्पांतेनएधिताःसिंधवःसमुद्राःउत्कटआटोपःक्षोभोयेषांतेचतेचंडवातैरीरितोर्मयश्च ३० जनलोकआलयोये
षांमहर्लोकगतानामन्येषांचतैः ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतंसर्वेषांप्राणिनामायुषःपरमधिकमस्यब्रह्मणोयदायुस्तदप्यपक्षितमिवक्षीणमिवेति
लोकोक्तिःगतप्रायमित्यर्थः ३२ तदेवाह यदिति ३३ पूर्वस्यपरार्धस्यादावितित्रिभिर्वस्तुकथनमात्रम् ३४ पाद्मत्वेहेतुःयदिति ३५ अयंतुद्वितीयस्यादौकथितः ३६ तदेवं
कालेननिमित्तेनसृज्यानामायुःपरिमाणमुक्त्वाकालपरिच्छेदरहितंतत्त्वमाह कालोऽयमितिपंचभिः उपचर्यतेकेवलंनत्वनेनापिक्रमेणायुर्गणनंतस्येत्याह अव्याकृ
तस्यकार्योपाधिशून्यस्य अतएवानंतस्यअनादेश्चजगदात्मनोजगत्कारणस्य ३७ तत्परिच्छेदेकालस्यासामर्थ्यादित्याह कालोऽयमीश्वरःसमर्थोऽपिभूम्नःपरिपू

तमेवान्वपिधीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयः निशायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करम् २८ त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाग्निना यांत्यू
ष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोऽर्दिताः २९ तावत्त्रिभुवनंसद्यःकल्पांतैधितसिंधवः प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० अंतःसत-
स्मिन्सलिलआस्तेऽनंतासनोहरिः योगनिद्रानिमीलाक्षःस्तूयमानोजनालयैः ३१ एवंविधैरहोरात्रैःकालगत्योपलक्षितैः अपक्षितमिवा-
स्याऽपिपरमायुर्वयःशतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्यपरार्धमभिधीयते पूर्वःपरार्धोऽपक्रांतोह्यपरोऽद्यप्रवर्त्तते ३३ पूर्वस्यादौपरार्धस्यब्राह्मो
नाममहानभूत् कल्पोयत्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेतियंविदुः ३४ तस्यैवचांतेकल्पोऽभूद्यंपाद्ममभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसरसआसील्लोकसरो
रुहम् ३५ अयंतुकथितःकल्पोद्वितीयस्यापिभारत वाराहइतिविख्यातोयत्रासीत्सूकरोहरिः ३६ कालोऽयंद्विपरार्धाख्योनिमेषउपचर्यते
अव्याकृतस्यानंतस्यअनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोऽयंपरमाण्वादिर्द्विपरार्धांतईश्वरः नैवेशितुंप्रभुर्भूम्नईश्वरोधाममानिनाम् ३८ विकारैःस
हितोयुक्तैर्विशेषादिभिरावृतः आंडकोशोबहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९ दशोत्तराधिकैर्यत्रप्रविष्टःपरमाणुवत् लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्येको-
टिशोह्यंडराशयः ४० तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणम् विष्णोर्धामपरंसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनः ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृ
तीयस्कंधेएकादशोऽध्यायः ११ मैत्रेयउवाच इतितेवर्णितःक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः महिमावेदगर्भोऽथयथाऽस्राक्षीन्निबोधमे १

र्णस्येशितुंनैवप्रभुःसमर्थःयतोधाममानिनांदेहगेहाभिमानिनामेवेश्वरः ३८ भूम्नइत्युक्तंतत्प्रपंचयन्नाह विकारैःषोडशभिर्युक्तैः अष्टप्रकृतिसंयुक्तैःसहितः त
दारब्धइत्यर्थः अयमांडकोशः यत्रप्रविष्टःपरमाणुवल्लक्ष्यतइत्युत्तरेणान्वयः कीदृशःअंतःपंचाशत्कोटियोजनविस्तृतःबहिश्चविशेषादिभिःपृथिव्यादिभिःसप्त-
भिरावृतः ३९ कीदृशैःआंडकोशप्रमाणाद्दशगुणमुत्तरोत्तरोऽधिकोयेषुतैः नकेवलमयमेकएव अपितुअन्येऽपिलक्ष्यंते ४० सर्वेषांकारणानांकारणंधामस्वरूपम्
४१ इतितृतीयस्कंधेटीकायांएकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेतुकुमारादिमनःसर्गासमेधनात् कायद्वैधेनयोनस्तुमनुसर्गोऽनुवर्ण्यते १ १ ७ ७

अथइति ब्रह्मास्वसृष्टेः प्रथममविद्यावृत्तीः ससर्ज तत्रतमोनामस्वरूपाप्रकाशः मोहोदेहाद्यहंबुद्धिः महामोहोभोगेच्छा तामिस्रंतत्प्रतिघातेक्रोधः अंधतामिस्रंतन्नाशे ऽहमेव मृतोऽस्मीतिबुद्धिः तदेवोक्तंवैष्णवे तमोविवेकोमोहः स्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तुविज्ञेयोग्राम्यभोगसुखैषणा मरणंत्वंधतामिस्रंतामिस्रःक्रोधउच्यते अविद्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मनइति पातंजलेऽप्येतएवोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशाइति श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्तावा अज्ञानविपर्यासभेदप्र यशोक्ताःतदुक्तम् स्याद्दृगुत्थविपर्यासेत्यादि २ नबव्हमन्यत नाभ्यनंदत् ३ यद्यपिप्रतिकल्पंसनकादिसृष्टिर्नास्तितथाऽपिब्राह्मसर्गत्वादिहोच्यते वस्तुत

ससर्जाग्रेऽधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानंबव्हमन्यत भगवद्ध्यान पूतेनमनसाऽन्यान्ततोऽसृजत् ३ सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः सनत्कुमारंचमुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान् प्रजाःसृजतपुत्रकाः तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोऽवध्यातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमु पचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोऽपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः सद्योऽजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ७ सवैरुरोदवानांपूर्वजोभगवान्भ वः नामानिकुरुमेधातःस्थानानिचजगद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते ९ यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही सूर्यश्चं द्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिमे ११ मन्युर्मनुर्महिनसोमहाञ्छिवऋतुध्वजः उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्वृत्तिरुश नामाचनियुत्सर्पिरिलांऽबिका इरावतीस्वधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १३ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः एभिःसृजप्रजा बव्हीःप्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादिष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेनससर्जात्मसमाःप्रजाः १५ रुद्राणांरुद्रसृ ष्टानांसमंताद्ग्रसतांजगत् निशाम्यासंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत १६ अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम मयासहदहंती भिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः १७ तपआतिष्ठभद्रंतेसर्वभूतसुखावहम् तपसैवयथापूर्वंस्रष्टाविश्वमिदंभवान् १८ तपसैवपरंज्योति र्भगवंतमधोक्षजम् सर्वभूतगुहावासमंजसाविंदतेपुमान् १९

स्तुमुख्यसर्गादयएवप्रतिकल्पंभवंति सनकादयस्तुब्राह्मकल्पसृष्टाएवानुवर्त्तंते ४ स्वभूर्ब्रह्मा ५ अवध्यातःअवज्ञातःप्रत्याख्यातमनंगीकृतमनुशासनं यैः ६ सचासौमन्युश्चतन्मन्युः ७ ८ ९ बालकइव १० अग्रेपूर्वमेवमयाकृतानि ११ १२ १३ सयोषणःसस्त्रीकःएभिःस्थानैर्नामभिश्चयुक्तःप्रजाः सृज १४ सत्वबलम् आकृतिर्नीललोहितत्वंस्वभावस्तीव्रतातेन १५ रुद्राणांयूथानिदृष्ट्वा १६ १७ स्रष्टास्रक्ष्यति १८ १९ ७ ७ ७

२० २१ २२ २३ २४ २५ अधरदच्छदात् अधरोष्ठात् २६ २७ देहांतरेणकृतंसर्गंवक्तुंतद्देहत्यागेकारणमाह वाचमित्यादिना २८ २९ त्वत्तत्तोयेपूर्वैर्ब्रह्मादयोऽन्येवातैरेतन्नकृतम् अंगजंकामम् ३० तेजीयसामति तेजस्विनामपिस्तल्लोक्यंसत्कीर्तिदंनभवति येषांतेजीयसांवृत्तम् ३१ ३२ तन्वंतनुम् ३३ कथंस्रक्ष्यामीत्यभिध्यायतःस्रष्टुर्ब्रह्मणः चतुःसंख्यायुक्तात्मुखात् समवेतान्सुसंगतान् यथापुराप्राक्कल्पे ३४ चातुर्होत्रंहोत्रादीनांचतुर्णांकर्मतंत्रंयज्ञविस्तारःउ

मैत्रेयउवाच एवमात्मभुवादिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिम् बाढमित्यमुमामंत्र्यविवेशतपसेवनम् २० अथाभिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्तत्रनारदः २२ उत्संगान्नारदोजज्ञेदक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः प्राणाद्वसिष्ठःसंजातोभृगुस्त्वचःकरात्क्रतुः २३ पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोरृषिः अंगिरामुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् २४ धर्मःस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनारायणःस्वयम् अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः २५ हृदिकामोभ्रुवःक्रोधोलोभश्चाधरदच्छदात् आस्याद्वाक्सिंधवोमेढ्रान्निर्ऋतिःपायोरघाश्रयः २६ छायायाःकर्दमोजज्ञेदेवहूत्याःपतिःप्रभुः मनसोदेहतश्चेदंजज्ञेविश्वकृतोजगत् २७ वाचंदुहितरंतन्वींस्वयंभूर्हरतीमनः अकामांचकमेक्षत्तःसकामइतिनःश्रुतम् २८ तमधर्मेकृतमतिंविलोक्यपितरंसुताः मरीचिमुख्यामुनयोविश्रंभात्प्रत्यबोधयन् २९ नैतत्पूर्वैःकृतंत्वद्यनकरिष्यंतिचापरे यत्त्वंदुहितरंगच्छेरनिगृह्यांगजंप्रभुः ३० तेजीयसामपिह्येतन्नसुश्लोक्यंजगद्गुरो यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वैलोकःक्षेमायकल्पते ३१ तस्मैनमोभगवते यइदंस्वेनरोचिषा आत्मस्थंव्यंजयामाससधर्मंपातुमर्हति ३२ सइत्थंगृणतःपुत्रान्पुरोदृष्ट्वाप्रजापतीन् प्रजापतिपतिस्तन्वंतत्याजव्रीडितस्तदा ३३ तांदिशोजगृहुर्घोरांनीहारंयद्विदुस्तमः कदाचिद्ध्यायतःस्रष्टुर्वेदाआसंश्चतुर्मुखात् कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्समवेतान्यथापुरा ३४ चातुर्होत्रंकर्मतंत्रमुपवेदनयैःसह धर्मस्यपादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ विदुरउवाच सवैविश्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोऽसृजत् यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मेब्रूहितपोधन ३६ मैत्रेयउवाच ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः शस्त्रमिज्यांस्तुतिस्तोमंप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात् ३७

पवेदैर्न्यायैश्चसह आश्रमास्तद्वृत्तयश्चासन् ३५ मुखतोमुखेभ्यः ३६ चातुर्होत्रसृष्टिक्रममाह शस्त्रंअप्रगीतमंत्रस्तोत्रंहोतुःकर्मइज्यामध्वर्योःकर्म स्तुतिस्तोमःस्तुतिः संगीतंस्तोमम् तदर्थमृक्समुदायंत्रिवृत्स्तोमोभवतीत्यादिविहितमुद्गातृप्रयोज्यम् प्रायश्चित्तंब्राह्मम् ३७ ७ ७ ७

उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमिति आत्मनोमुखैः स्थापत्यंविश्वकर्मशास्त्रम् ३८ ३९ कर्मतंत्रक्रममाह षोडश्युक्थ्याविति पुरीषीचयनम् अग्निष्टुत्अग्नि
ष्टोमः ४० विद्येतिशौचम् क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमामतेतिस्मृतेः दानमितिदया भूताभयप्रदानस्यकलांनार्हंतिषोडशीमितिवचनात् एवंच तपः
शौचंदयासत्यमितिपादाः कृतेकृताइतिप्रथमस्कंधोक्तेरविरोधः ४१ सावित्रंब्रह्मचर्यम् उपनयनादारभ्यगायत्रीमधीयानस्यत्रिरात्रम् प्राजापत्यंव्रता-
न्याचरतःसंवत्सरम् ब्राह्मंवेदग्रहणांतम् बृहन्नैष्ठिकम् वार्त्ताअनिषिद्धकृष्यादिवृत्तिः संचयोयाजनादिवृत्तिः शालीनंअयाचितवृत्तिः शिलोंछनंपति
तकणिशकणवृत्तिः एकवचनमार्षम् इत्येतागृहेवृत्तयइति यद्वा शिलोंछइतिद्वंद्वैक्यसप्तमी एवंवृत्तिभेदेसतिगृहेस्थिताभवंतीत्यर्थः ४२ वनेस्थिताश्च

आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्वंवेदमात्मनः स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणानिपंचमंवेदमीश्वरः सर्वेभ्यएवव
क्त्रेभ्यःससृजेसर्वदर्शनः ३९ षोडश्युक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवम् ४० विद्यादानंत
पःसत्यंधर्मस्येतिपदानिच आश्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ४१ सावित्रंप्राजापत्यंचब्राह्मंचाथबृहत्तथा वार्तासंचयशा
लीनशिलोंछइतिवैगृहे ४२ वैखानसावालखिल्यौदुंबराःफेनपावने न्यासेकुटीचकःपूर्वंबह्वोदोहंसनिष्क्रियौ ४३ आन्वीक्षिकीत्रयी
वार्त्तादंडनीतिस्तथैवच एवंव्याहृतयश्चासन्प्रणवोह्यस्यदह्रतः ४४ तस्योष्णिगासील्लोमभ्योगायत्रीचत्वचोविभोः त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतो
ऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नःप्रजापतेः ४५ मज्जायाःपंक्तिरुत्पन्नाबृहतीप्राणतोऽभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवःस्वरोदेहउदाहृतः ४६

त्वारः तत्रवैखानसाःअकृष्टपच्यवृत्तयः वालखिल्याः नवेन्नेलब्धेपूर्वसंचितान्नत्यागिनः औदुंबराः प्रातरुत्थाययांदिशंप्रथमंपश्यंतितततआहृतैःफलादिभिर्जी
वंतः फेनपाः स्वयंपतितैः फलादिभिर्जीवंतः कुटीचकः स्वाश्रमकर्मप्रधानः बह्वोदः कर्मोपसर्जनीकृत्यज्ञानप्रधानः हंसोज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियः प्राप्ततत्त्वः ए
तेचसर्वेयथोत्तरंश्रेष्ठाः ४३ न्यायादीनांपूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह आन्वीक्षिकीति आन्वीक्षिकीत्रयीमोक्षधर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवःस्वरितिव्यस्तास्तिस्रः समस्ताचतुर्थी य
थाहाश्वलायनः एवंव्याहृतयःप्रोक्ताव्यस्ताः समस्ताइति यद्वा महइतिचतुर्थी तथाचश्रुतिः भूर्भुवःसुवरितिवाएतास्तिस्रोव्याहृतयः तासामुहस्मैतांचतुर्थीमाहाचमस्यःप्रवे
दयतेमहइतीति दह्रतः हृदयाकाशात् ४४ स्नुतः स्नायुतः अनुष्टुप्स्नावानीतिश्रुतेः ४५ महाकल्पेब्रह्माशब्दरूपोऽभवदित्युक्तंतदेवदर्शयन् वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्शइतिसार्धेन
स्पर्शः कादिवर्गपंचकम् स्वरोऽकारादिः ४६

ऊष्माणंशषसहचतुष्कम् अंतस्थायरलवाः सप्तस्वराः षड्जादयः विहारेणक्रीडया ४७ अतएवशब्दतनुत्वात् ब्रह्मणः परमेश्वरोनित्यं प्रकाशत इत्याह व्यक्तोवैखरी अव्यक्तः प्रणवः तदात्मनस्तस्य ब्रह्मणः परः परमेश्वरः आभाति कीदृशः ब्रह्मपरिपूर्णः तत्राव्यक्तात्मनो ब्रह्मरूपोवितितोऽवभाति व्यक्तात्मनो नानाशक्त्युपबृंहितइंद्रादिरूपोऽवभाति यापूर्वविसृष्टासतीनीहारंतमोऽभवत् ततोपरामनिषिद्धकामासक्तांतनुम् शब्दब्रह्मतनुस्तुसदाऽस्त्येव ४८ तन्वंतरग्रहणेकारणमाह ऋषीणामित्यादिना ४९ ५० युक्तकृतः यथोचितंकुर्वतः अतएवकस्य ब्रह्मणइदंद्विधाभूतमित्याश्चर्यात्कायमद्यापिचक्षते ५१ ५२ यास्त्रीसाऽस्यमहिष्यासीत् एधांबभूविरेवृद्धिंप्राप्ताः ५३ तदेवाह सचापीति ५४ यतः यासांसंततिभिः ५५ इतितृतीयेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेसिसृक्षायांमनोराकस्मिकाप्लु

ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्थाबलमात्मनः स्वराःसप्तविहारेण भवंतिस्मप्रजापतेः ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनःपरः ब्रह्मावभातिविततोनानाशक्त्युपबृंहिताः ततोऽपरामुपादाय ससर्गायमनोदधे ४८ ऋषीणांभूरिवीर्याणामपिसर्गमविस्तृतम् ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिंतयामासकौरव ४९ अहोअद्भुतमेतन्मेव्यापृतस्यापिनित्यदा नत्वेधंतेप्रजानूनंदैवमत्रविघातकम् ५० एवंयुक्तकृतस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदा कस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनंसमपद्यत यस्तुतत्रपुमान्सोऽभून्मनुःस्वायंभुवःस्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः तदामिथुनधर्मेणप्रजाह्येधांबभूविरे ५३ सचापिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रःकन्याश्चभारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतुमध्यमाम् दक्षायादात्प्रसूतिंचयतआपूरितंजगत् ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वादशोऽध्यायः १२

श्रीशुकउवाच निशम्यवाचंवदतोमुनेःपुण्यतमांनृप भूयःपप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः १ विदुरउवाच सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रियःपुत्रःस्वयंभुवः प्रतिलभ्यप्रियांपत्नींकिंचकारततोमुने २ चरितंतस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्यपुंसांसुचिरश्रमस्यनन्वंजसासूरिभिरीडितोर्थः तत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषाम् ४ श्रीशुकउवाच इतिब्रुवाणंविदुरंविनीतंसहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानं प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट ५

ताम् धरामुद्धर्तुमुद्भूतात्क्रोडादेहेत्यनुसूदनम् १ १ स्वयंभुवःपुत्रःतद्देहांशत्वात्सः २ विष्वक्सेनोहरिरेवाश्रयोयस्यसः ३ अतस्तस्यचरितंश्रोतव्यमित्याह सुचिरंश्रमोयस्मिन् तस्यपुंसांश्रुतस्यअंजसामुख्यत्वेनायमेवार्थईडितः स्तुतः ननुमुकुंदपादारविंदंयेषांहृदयेष्वस्तितेषांभागवतानांगुणानुश्रवणं ४ सहस्रशीर्षश्रीकृष्णस्तस्यचरणावुपधीयेतेयस्मिन् श्रीकृष्णः श्रीत्वायस्योत्संगेचरणौप्रसारयतीत्यर्थः तमभ्यचष्टअभ्यभाषत प्रणीयमानः तेनप्रवर्त्यमानः ५ ६७

६ त्वमेवैकःपितासर्वेषांयतोजन्मकृत् वृत्तिदःपोषकश्चत्वमेव अतस्तवयद्यप्यन्यापेक्षानास्ति अथापयस्माकंतेशुश्रूषाकेनकर्मणाभवेत् तद्विधेहीत्युत्तरेणान्वयः ७ हेईड्यआ
त्मशक्तिषुअस्मच्छक्येषुकर्मसुमध्येकेनकर्मणाभवेत् तद्विधेहि इदंकर्तव्यमितिकथययत्कृत्वायस्मिन्कृतेसतिविष्वक्सर्वतः ८ वांयुवाभ्यांस्वस्तिभद्रंस्तात्भूयात् यद्यतः
मामांशाधिअनुशिक्षयेति आत्मनास्वयमेवार्पितंनिवेदितम् अतःप्रीतोऽस्मि ९ अपचितिःपूजागृह्येतआज्ञेतिशेषः सनकादयोनकुर्वंति वयंकिमितिकरिष्यामइतिएवंभू
तोगतोमत्सरोयेभ्यः १० गांशासशाधिपालयेत्यर्थः पुरुषंहरिम् ११ प्रजापालकस्यतेतुष्टोभविष्यति १२ यज्ञलिंगःयज्ञमूर्तिःअपगतोऽर्थोयस्मात्केवलंश्रमायैवेत्यर्थः

मैत्रेयउवाच यदास्वभार्ययासाकंजातःस्वायंभुवोमनुः प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत ६ त्वमेकःसर्वभूतानांजन्मकृद्वृत्तिदःपिता अ-
थापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवाभवेत् ७ तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु यत्कृत्वेहयशोविष्वगमुत्रचभवेद्गतिः ८ ब्रह्मोवाच
प्रीतस्तुभ्यमहंतातस्वस्तिस्ताद्वांक्षितीश्वर यन्निर्व्यलीकेनहृदाशाधिमेत्यात्मनाऽर्पितम् ९ एतावत्यात्मजैर्वीरकार्याह्यपचितिर्गुरौ शक्त्याऽप्रम-
त्तैर्गृह्येतसादरंगतमत्सरैः १० सत्वमस्यामपत्यानिसदृशान्यात्मनोगुणैः उत्पाद्यशासधर्मेणगांयज्ञैःपुरुषंयज ११ परंशुश्रूषणंमह्यंस्यात्प्रजा
रक्षयानृप भगवांस्तेप्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति १२ येषांनतुष्टोभगवान्यज्ञलिंगोजनार्दनः तेषांश्रमोह्यपार्थाययदात्मानादृतःस्वयम् १३
मनुरुवाच आदेशेऽहंभगवतोवर्तेयामीवसूदन स्थानंत्विहानुजानीहिप्रजानांममचप्रभो १४ यदोकःसर्वसत्वानांमहीमग्नामहांभसि
अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयताम् १५ मैत्रेयउवाच परमेष्ठीत्वपांमध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम् कथमेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधिया
चिरम् १६ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानारसांगता अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः १७ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे इ
त्यभिध्यायतोनासाविवरात्सहसाऽनघ वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणकः १८ तस्याभिपश्यतःखस्थःक्षणेनकिलभारत गजमात्रःप्रववृधेत
दद्भुतमभून्महत् १९ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैःकुमारैर्मनुनासह दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामाससचित्रधा २० किमेतत्सौकरव्याजंसत्वंदिव्यमवस्थितम्
अहोबताश्चर्यमिदंनासायामेवनिःसृतम् २१ दृष्टोऽगुष्ठशिरोमात्रःक्षणाद्गंडशिलासमः अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः २२

यद्यस्मादात्मैवस्वयंनादृतःतस्मिन्नतुष्टेस्वार्थस्यैवासिद्धेःसर्वात्मत्वाच्चतस्य १३ वर्तेय वर्तिष्ये अमीवसूदनपापनाशन अनुजानीहिअत्रस्थातव्यमित्यनुज्ञांदेहि १४
महीतिचेदतआह यदोकःस्थानंसामही हेदेवअस्याःदेव्याः १५ पूर्वपानेकृतेऽपिपुनरकांडएवोद्भूतानामपांमध्येसन्नामवसन्नांनिमग्नांसमुन्नेष्ये उद्धरिष्यामि १६
चिंतामेवाह सृजतःसतःवार्भिरद्भिः रसांरसातलम् ईश्वरेणसर्गेनियुक्तैः १७ मेअनुष्ठेयंसएवविदधातुसंपादयतु वराहतोकःसूक्ष्मोवराहः १८ खस्थःआकाशेस्थितः
सन् १९ चित्रधाअनेकधा २० २१ पूर्वमंगुष्ठाग्रप्रमाणोदृष्टःगंडशिलास्थूलपाषाणःतत्समःयज्ञोविष्णुःनिजरूपतिरोधानेनमेमनःखेदयन् २२ ७ ७ ७

इतिमीमांसमानस्यसतःजगर्जअगर्जत् गिरींद्रतुल्यः २३ गर्जनप्रयोजनमाह ब्रह्माणमिति २४ घर्घरितंतज्जात्यनुकरणध्वनिम् अनिश्चयेनयःस्वरवेदः तस्यक्षयि ष्णुक्षपयिष्णुनाशंकंतेइतिपुनरुक्तिः प्रसिद्धिख्यापनार्था त्रिभिःपवित्रैर्ऋग्यजुःसाममंत्रैरगृणन् अस्तुवन् २५ वेदैर्वितन्यतेस्तूयतेमूर्तिर्यस्यसः अतएवआत्मनोगु णान्अनुवदंतितथातत्तेषांब्रह्मउच्चारितंवेदमवधार्यज्ञात्वा २६ कथंभूतःसन्आविवेशेत्यपेक्षायामाहद्वाभ्याम् उच्चैःक्षिप्तोवालःपुच्छंयेन खचरःआकाशचारी क ठोरःकठिणःसटाःस्कंधवालान् खराणितीव्राणिरोमाणियस्याःसात्वग्यस्य खुरैराहतानिअभ्राणियेन सितदंष्ट्रःअतिशुक्लदंष्ट्रः ईक्षानिरीक्षणमेवज्योतिरालोकोयस्य तदाप्रकाशांतराभावात् बभासेअशोभत महीध्रःपृथिव्याउद्धर्ता २७ क्रोडापदेशःवराहच्छद्मास्वयमध्वरांगोऽपिपशुरिवघ्राणेनविजिघ्रन्गृणतःस्तोतृन्विप्रानु दीक्ष्यऊर्ध्वंवीक्ष्यकंजलमाविशत् २८ तदानींतनंसमुद्रध्वनिमुत्प्रेक्षते सउदन्वान्समुद्रःआर्त्तइवस्तनयन्शब्दंकुर्वन्भोयज्ञेश्वरमामांपाहि मामवेत्येवंचुक्रोश आर्त्तसाद श्यमाह उत्सृष्टाःप्रसारितादीर्घाऊर्मयएवभुजास्तैर्विशिष्टः आर्त्तत्वेहेतुःवज्रकूटोवज्रमयःपर्वतःतद्वदंगंयस्यभगवतः तस्यनिपातवेगेनविशीर्णाकुक्षिर्यस्य २९ तदारसा

इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः २३ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् स्वगर्जितेनक कुभःप्रतिस्वनयताविभुः २४ निशम्यतेघर्घरितंस्वखेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्य जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तेत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोगृणन्स्म २५ तेषांसतांवेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् विनद्यभूयोविबुधोदयायगजेंद्रलीलोजलमाविवेश २६ उत्क्षिप्तवालःखचरःक ठोरःसटाविधुन्वन्खररोमशत्वक् खुराहताभ्रःसितदंष्ट्रईक्षाज्योतिर्बभासेभगवान्महीध्रः २७ घ्राणेनपृथ्व्याःपदवींविजिघ्रन्क्रोडापदे शःस्वयमध्वरांगः करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्यविप्रान्गृणतोऽविशत्कम् २८ सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिस्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्त्तश्चुक्रोशयज्ञेश्वरपाहिमेति २९ खुरैःक्षुरप्रैर्दरयंस्तदापउत्पारपारंत्रिपरूरसायाम् ददर्शगांतत्रसुषुप्सुरग्रेयांजी वधानींस्वयमभ्यधत्त ३० स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहींनिमग्नांसउत्थितःसंरुरुचेरसायाः तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंसुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः जघान रुंधानमसह्यविक्रमंसलीलयेभंमृगराडिवांभसि ३१ तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडोयथागजेंद्रोजगतींविभिंदन् ३२

यांरसातलेगांपृथ्वींददर्शकः त्रिपरूःत्रीणिपरूंषिसवनात्मकानिपर्वाणियस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः किंकुर्वन् क्षुरप्राआयतताग्राःक्षुरास्तत्सदृशैःखुरैरपोदरयन् कथमु त्पारपारम् उत्पाराणांपारशून्यानामप्यपांपारम् अवसानंयथाभवतितथाविदारयन् कथंभूतः अग्रेप्रलयसमयेतत्रतास्वप्सुसुषुप्सुःशिशयिषुःसन् जीवाधीय तेयस्यांसर्वजीवाधारभूतांयांस्वयमभ्यधत्त आभिमुख्येनदधार जठरेधृतवानित्यर्थः अनेनतदुद्धरणेऽनायासंद्योतयति ३० रसायाःसकाशादुत्थितःसंरुरुचे स म्यगशोभत तत्रापिप्रासिगदासुघम्यागच्छंतंरुंधानंप्रतिघ्नंतम् नसह्यःसहनानर्होविक्रमोयस्यतंदैत्यंसुनाभंचक्रंतद्वत्संदीपितस्तीव्रोमन्युर्यस्य यद्वा मयिविद्य मानेकिमितिपरिभवंसहसइति सुनाभेनसंदीपितस्तीव्रमन्युःसभगवान्सिंहोगजमिवलीलयाजघान ३१ गजेंद्रोजगतींक्रीडयाविदारयन्गैरिकयायथाऽरुण गंडतुंडोभवतितथा तस्यरक्तमेवपंकस्तेनांकितौगंडौतुंडंचयस्यसः जघानेतिपूर्वेणैवान्वयः ३२ ७ ७ ७ ७ ७

प्रज्ञायालक्ष्यअनुवाकोवैदिकंसूक्तंतत्सदृशैर्वाक्यैस्तुष्टुवुः ३३ भोअजित तेत्वयाजितंजितमितिसंभ्रमेवीप्सायज्ञैर्भाव्यतेआक्रियतइति तथात्रयींवेदमयींनिलि-
ल्युःलीनप्रायाःकारणंपृथिव्युद्धरणंतेनसूकराय ३४ यज्ञात्मतांप्रपंचयंतःस्तुवंति रूपमित्यादिचतुर्भिः छंदांसिगायत्र्यादीनि यज्ञांगभूतन्छंदआद्यनुवादेनभगव
दवयवताविधीयते बर्हिःशब्देदीर्घाभावआर्षः दृशिचक्षुषि चातुर्होत्रंहोत्रादिकर्मचतुष्टयम् ३५ स्रुक्जुहूःतुंडेमुखाग्रे स्रुवोनासिकयोः इडाभक्षणपात्रंचमसाग्र
हाश्चसोमपात्राणि प्राशित्रंब्रह्मभागपात्रम् ग्रस्यतेऽनेनेतिग्रसनमुखांतर्वर्तिच्छिद्रंचर्वणंभक्षणम् ३६ दीक्षादीक्षणीयेष्टिः अनुजन्मवारंवारमभिव्यक्तिःउपस
दस्तिस्रःइष्टयःशिरोधरग्रीवाप्रायणीयादीक्षाऽनंतरेष्टिः उदयनीयासमाप्तेष्टिः तेएवदंष्ट्रेयस्य प्रवर्ग्योमहावीरःप्रत्युपसदःपूर्वंक्रियते सभ्योहोमरहितोऽग्निः
आवसथ्यमौपासनाग्निः तयोर्हृद्वैक्यंतत्तवक्रतुरूपस्यशीर्षशिरः चितयइष्टकाचयनानिपंचअसवःप्राणाः ३७ प्रातःसवनादीनिअवस्थितिः आसनंबाल्याद्यव

तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयाऽग प्रज्ञायबद्धांजलयोऽनुवाकैर्विरिंचिमुख्याउपतस्थुरीशम् ३३ ऋषयऊचुः जितंजितं
तेऽजितयज्ञभावनत्रयींतनुंस्वांपरिधुन्वतेनमः यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वरास्तस्मैनमःकारणसूकरायते ३४ रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवय
दध्वरात्मकम् छंदांसियस्यत्वचिबर्हिरोमस्वाज्यंदृशिलंघ्रिषुचातुर्होत्रम् ३५ स्रुक्तुंडआसीत्स्रुवईशनासयोरिडोदरेचमसाःकर्णरंध्रे प्राशित्रमास्ये
ग्रसनेग्रहास्तुतेयच्चर्वणंतेभगवन्नग्निहोत्रम् ३६ दीक्षाऽनुजन्मोपसदःशिरोधरंत्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशीर्षकंक्रतोःसभ्या
वसथ्यंचितयोऽसवोहिते ३७ सोमस्तुरेतःसवनान्यवस्थितिःसंस्थाविभेदास्तवदेवधातवः सत्राणिसर्वाणिशरीरसंधिस्त्वंसर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः
३८ नमोनमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवेक्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयाऽनुभावितज्ञानायविद्यागुरवेनमोनमः ३९ दंष्ट्राग्रकोट्याभगवं
स्त्वयाधृताविराजतेभूधरभूःसभूधरा यथावनान्निःसरतोदताधृतामतंगजेंद्रस्यसपत्रपद्मिनी ४० त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरंभूमंडलेनाथदता
धृतेनते चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैवविभ्रमः ४१

स्थावा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयोऽतिरात्रोप्तो
र्यामइतिसप्तसंस्थाविभेदाः त्वङ्मांसादिसप्तधातवः सत्राणिद्वादशाहादीनिबहुयागसंघातरूपाणि असोमायज्ञाःससोमाःक्रतवःतद्रूपस्त्वमिष्टिर्यजनमनुष्ठानंतदेव
बंधनंयस्यसः ३८ पूर्वोक्तमेवसपरिकरंकीर्तयंतःप्रणमंति नमोनमइति अखिलमंत्रादिरूपायक्रियात्मनेसामान्यव्यापाररूपाय किंच वैराग्ययुक्तकर्मसाध्यासत्त्व-
शुद्धिः ततोभक्तिः ततआत्मजयःचित्तस्थैर्यंतेनअनुभावितंसाक्षात्कृतंयज्ज्ञानंतस्मै एवंभूतज्ञानप्रदायगुरवेच ३९ हेभूधरसभूधरासपर्वतावनादुदकान्निर्गच्छ
तोगजेंद्रस्यदतादंतेन ४० त्वयाधृताभूर्विराजतइत्युक्तंइदानींभूमंडलेनत्वद्रूपंविराजतइत्याहुः त्रयीति अयेत्यर्थांतरे तेइदंरूपंदंतेनधृतंयद्भूमंडलंतेनचकास्तिशो
भते शृंगेणऊढोधृतोयोघनःतेनभूयसाअतिमहताविभ्रमोविलासः ४१ ७ ७ ७ ७ ७ ७

लोकायवासस्थानार्थंतेपत्नींजगतांमातरम् यतस्त्वंपिताअसि एवंसतितत्रस्थिताःसंतःत्वयापित्रासह अस्यैमात्रेनमसाविधेम नमनंकरिष्यामः नमस्कारेणपरिचरेमे-
तिवा स्वतेजःधारणशक्तिम् याज्ञिकाःमंत्रतःअग्निमरणाविव अधाःनिहितवानसि ४२ इदंचत्वयाअतिदुष्करंकृतमित्याहुः कइति हेप्रभोतवत्वयाकृतंभुवउद्बर्हणं-
उद्धरणंत्वदन्यःकःश्रद्दधीत स्पृहयेत् अध्यवस्येदित्यर्थः त्वयिपुनरसौविस्मयोनभवति यतोविश्वेसर्वेविस्मयायस्मिन् कुतःयोभवान् अतिविस्मयमत्यद्भुतमिदंविश्वं
क्रियाविशेषणंवा ससर्जसृष्टवान् ४३ विस्मयंदर्शयंतःप्रार्थयंते विधुन्वतेतिद्वाभ्याम् सटानांशिखाभिःउग्रैःउद्भूताउच्छलिताःयेशिवाअंबुबिंदवःतैःसिच्यमानाव
यंपवित्रीकृताः ४४ तवकर्मणांपारंयएषतेअवलोकयतिज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः यस्यतवयोगमायययायोगुणैःसहयोगस्तेनमोहितम् अतोविश्वस्यशंमंगलंविधेहि य
थात्वामचिंत्यानंतशक्तिंज्ञात्वाभजेत्तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः ४५ उपस्थीयमानःस्तूयमानःस्वखुराक्रांतइतिजलेऽपिधारणशक्त्याधानंदर्शयति अवितारक्षकः ४६ ४७

संस्थापयैनांजगतांसतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता विधेमचास्यैनमसासहत्वयायस्यांस्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ४२ कःश्रद्दधीतान्यतम-
स्तवप्रभोरसांगतायाभुवउद्विबर्हणम् नविस्मयोऽसौत्वयिविश्वविस्मयेयोमाययेदंससृजेऽतिविस्मयम् ४३ विधुन्वतावेदमयंनिजंवपुर्जनस्तपःस
त्यनिवासिनोवयम् सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमानाभृशमीशपाविताः ४४ सवैबतभ्रष्टमतिस्तवैषतेयःकर्मणांपारमपारकर्मणः य-
द्योगमायागुणयोगमोहितंविश्वंसमस्तंभगवन्विधेहिशम् ४५ मैत्रेयउवाच इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः सलिलेस्वखुरा
क्रांतउपाधत्तावितावनिम् ४६ सइत्थंभगवानुर्वींविष्वक्सेनःप्रजापतिः रसायालीलयोन्नीतामप्सुन्यस्यययौहरिः ४७ यएवमेतांहरिमेधसोहरेः
कथांसुभद्रांकथनीयमायिनः शृण्वीतभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोऽस्याशुहृदिप्रसीदति ४८ तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौकिंदुर्लभंताभि
रलंलवात्मभिः अनन्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयःस्वयंविधत्तेस्वगतिंपरःपराम् ४९ कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभगवत्कथासुधाम् आ
पीयकर्णांजलिभिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसूकररूपानुवर्णनेत्रयोदशोऽध्यायः १३
श्रीशुकउवाच निशाम्यकौषारविणोपवर्णितांहरेःकथांकारणसूकरात्मनः पुनःसपप्रच्छतमुद्यतांजलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः १
विदुरउवाच तेनैवतुमुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्तिना आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रुम २

कथनीयानिमायीनिमायावंतिचरित्राणियस्यश्र
वयेतश्रावयेत् हेसमार्षम् उशतींकमनीयाम् हृदिप्रसीदतिस्वमनसिसंतुष्यतीत्यर्थः ४८ यद्यपिसफलभाःतथापिनप्रार्थनीयाइत्याह ताभिराशीर्भिरलंलवात्मभिः तु-
च्छाभिः नचनदाभजनस्यवैफल्यंशंकनीयमित्याह भगवद्भजनव्यतिरेकेणफलांतरदृष्टिंविनाभजतांस्वपदप्राप्तिंस्वयमेवविधत्ते गुहाशयत्वादहैतुकींभक्तिंजानन् ४९ अ
तःकोनामपुराकथानांपूर्ववृत्तानांमध्येकथंचिदापीयविरज्येतविरमेत् नरेतरंपशुंविना ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३
चतुर्दशेनिदानंतुतद्वधेवक्तुमुच्यते संध्यायांकश्यपाद्गर्भसंभवःकामतोदितेः १ १ तेनैवयेनभूमिरुद्धृताअनुशुश्रुमत्वन्मुखात् २ ५ ५ ५

मृधेयुद्धम् ३ साधुत्वेहेतुः यद्यस्मात्त्वंहरेःअवतारकथांपृच्छसीतिमृत्योःपाशंविशातयतिमोचयतीतितथा ४ तदेवदर्शयति ययाकथयाउत्तानपदः पुत्रोध्रुवःमुनिनानारदेनअर्भकएवयदाध्रुवायस्तुनंदादिभिर्विमानमानीतंतदाऽस्यदेहत्यागोऽपेक्षितःस्यादितिमत्वामृत्यावासन्नेऽपिदेहंनतत्याज किंतु सोपानइवतस्यमूर्ध्निपदंदत्वाविमानमारुह्यविष्णुपदमारूढःवस्युतिहि परीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंरुतस्वस्त्ययनोद्विजैः इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयम् इति ५ तयोःसंग्रामेहेतुंवक्तुमितिहासंप्रस्तौति अथेति अनुपृच्छतांदेवानांब्रह्मणावर्णितइतिहासोमयाश्रुतः ६ देवप्रश्नप्रस्तावायप्रथमंहिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह दितिरित्यादिनायावदध्यायपरिसमाप्ति मरीचेःपुत्रकश्यपंहृच्छयःकामःतेनार्दिताअतःसंध्यायामेवकामितवती ७ तदग्निहोत्रशालायाम् तत्रापिसमाहितम् अग्निर्जिह्वायस्य यजुषांयज्ञानांपतिंपुरुषंश्रीविष्णुम् ८ कृपणांबहुभाषिणीमितिवक्ष्यति तत्रएषमामितिद्वाभ्याम् कार्पण्यंभर्त्तरीतिचतुर्भिश्च बहुभाषणंवर्ण्यते दुनोतिपीडयति विक्रम्यशौर्यमाविर्भा-

तस्यचोद्धरतःक्षोणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ मैत्रेयउवाच साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाशविशातनीम् ४ ययोत्तानपदःपुत्रोमुनिनागीतयाऽर्भकः मृत्योःकृत्वैवमूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोहहरेःपदम् ५ अथात्रापीतिहासोऽयंश्रुतोमेवर्णितःपुरा ब्रह्मणादेवदेवेनदेवानामनुपृच्छताम् ६ दितिर्दाक्षायणीक्षत्तर्मारीचंकश्यपंपतिम् अपत्यकामाचकमेसंध्यायांहृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाग्निजिह्वंपयसापुरुषंयजुषांपतिम् निम्लोचत्यर्कआसीनमग्न्यागारेसमाहितम् ८ दितिरुवाच एषमांत्वत्कृतेविद्वन्कामआत्तशरासनः दुनोतिदीनांविक्रम्यरम्भामिवमतंगजः ९ तद्भवान्दह्यमानायांसपत्नीनांसमृद्धिभिः प्रजावतीनांभद्रंते मय्यायुंक्तामनुग्रहम् १० भर्तर्याप्तोरुमानानांलोकानाविशतेयशः पतिर्भवद्विधोयासांप्रजयाननुजायते ११ पुरापितानोभगवान्दक्षोदुहितृवत्सलः कंवृणीतवरंवत्साइत्यपृच्छतनःपृथक् १२ सविदित्वात्मजानांनोभावंसंतानभावनः त्रयोदशाददात्तासांयास्तेशीलमनुव्रताः १३ अथमेकुरुकल्याणकामंकंजविलोचन आर्त्तोपसर्पणंभूमन्नमोघंहिमहीयसि १४ इतितांवीरमारीचःकृपणांबहुभाषिणीम् प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एषतेहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकीयतः १६ सर्वाश्रमानुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथाऽर्णवम् १७

व्यरंभांकदलीम् ९ आयुंक्तांसर्वतोयुनक्तु सम्यक्करोतु १० भर्तरिआप्तबहुमानानांस्त्रीणांयशःलोकान्आविशतेव्याप्नोति प्रजयापुत्ररूपेणतज्जायाजायाभवति यदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ११ नोस्माकंपितानोऽस्मान्पृथक्अपृच्छत् अयंभावः त्रयोदशानामप्यस्माकंत्वयिभावसाम्येवैषम्याचरणंतवानुचितमिति १२ १३ मोघंनभवतिहिमहीयसित्वादृशेमहत्तमे १४ प्रवृद्धानंगेनकश्मलंमोहोयस्यास्ताम् १५ संध्याकालवंचनायभार्याप्रशंसाएषइतिपंचभिः यतःयस्याःसकाशात् १६ सर्वाश्रमानुपादायेतितान्यन्नादिदानेनकृच्छ्रतस्तारयन्स्वयंतरतीत्यर्थः १७ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

आत्मनोदेहस्यार्द्धं कर्मस्कृहयोः सहाधिकारात् यच्छब्दानांतांत्वामितितृतीयश्लोकेनसंबंधः स्वधुरंदृष्टादृष्टकर्म भारंविज्वरःनिश्चिंतः १८ हेलाभिर्लीलाभिः जयेमेतिसभार्यस्येंद्रियाणिभार्येणेतरकृतोनसर्पतीतिभावः १९ तामनेकोपकारकर्त्रीत्वांकात्स्न्येंनअनुकर्तुंप्रत्युपकारेः त्वत्सदृशीभवितुंनप्रभवः नसमर्थाः येचान्येगुणगृध्नवःगुणप्रियास्तेऽपिनसमर्थाः संपूर्णेनाप्यायुषा वाशब्दात्जन्मांतरेरपिनप्रभवइत्युक्तम् २० यद्यपित्वदनुकरणमशक्यंप्रजार्थेपुत्रोत्पत्त्यैनात्निवोचंतिननिंदंति प्रतिपालयप्रतीक्षस्व २१ सानिंदामगणयंतीभाषयन् श्रीरुद्रमनुवर्णयति एषेतिसप्तभिः घोराणामेषावेलास्वयंचघोरदर्शना २२ भूतपर्षद्भिः भूतगणैः २३ तर्हितत्संमुखत्वमात्रंवर्जनीयमितिचेत्तत्राह श्मशानेयश्चक्रानिलःवातमंडलीतस्मिन्याधूलिस्तयाधूम्रः विकीर्णोविक्षिप्तः विद्योतोद्युतिमान्जटाकलापोयस्यभस्मनाऽवगुंठःआवृतःअमलः रुक्मवद्देहोयस्य सदेवःत्रिभिः सोमार्काग्निनेत्रैः पश्यतीत्यस्योत्तरश्लोकत्रयेष्वनुषंगः एकस्यजामातरः परस्परंभ्रात-

याभाद्दुरात्मनोह्यर्धंश्रेयस्कामस्यमानिनि यस्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः १८ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः वयंजयेमहेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा १९ नवयंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि अप्यायुषावाकात्स्न्येंनयेचान्येगुणगृध्नवः २० अथापिकाममेतंतेप्रजात्यैकरवाण्यलम् यथामांनातिवोचंतिमुहूर्तंप्रतिपालय २१ एषाघोरतमावेलाघोराणांघोरदर्शना चरंतियस्यांभूतानिभूतेशानुचराणिह २२ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः परीतोभूतपर्षद्भिर्वृषेणाटतिभूतराट् २३ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्ते २४ नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्याद्दतोनोतकश्चिद्विगर्ह्यः वयंव्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजांवतभुक्तभोगाम् २५ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृणंत्यविद्यापटलंबिभित्सवः निरस्तसाम्यातिशयोऽपियत्स्वयंपिशाचचर्यामचरद्गतिःसताम् २६ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मन्रतस्याविदुषःसमीहितम् यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्वभोजनंस्वात्मतयोपलालितम् २७ ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालायत्कारणंविश्वमिदंचमाया आज्ञाकरीतस्यपिशाचचर्याअहोविभूम्नश्चरितंविडंबनम् २८ मैत्रेयउवाच सैवंसंविदितेभर्त्रामन्मथोन्मथितेंद्रिया जग्राहवासोब्रह्मर्षेर्वृषलीवगतत्रपा २९

रोव्यवह्रियंते अतोममभ्राताअसौतवदेवरइतिलज्जार्थमुक्तम् २४ ननुतथाऽपिमहत्वेनादरणीयस्यस्वजनस्यचतवससर्वंक्षमेतैवतत्राह यस्यस्वजनादिर्नास्ति समत्वादीश्वरस्य ऐश्वर्यमेवाह येनचरणेनापविद्धांनिर्माल्यवत्दूरतस्त्यक्ताम् तेनभुक्तभोगामजांमायांतन्मयींविभूतिंमहाप्रसादइत्याशास्महे व्रतैस्तमाराध्य २५ अनिषिद्धसुखत्यागादसौपिशाचइत्युपहासोनकार्यइत्याहद्वाभ्याम् यस्यअनवद्यंविषयासक्तिशून्यमाचरितंबिभित्सवःभेत्तुमिच्छवः २६ समीहितमभिप्रेतंलोकशिक्षारूपम् अविदुषःअविद्वांसः यद्वा नविद्वान्यस्मादितितस्यसर्वज्ञस्येत्यर्थः दुर्भगानेवाह यैरितिश्वभोजनंशुनांभोज्यंशरीरंस्वात्मतयाऽयमेवात्मेतिबुद्ध्या २७ अहोअतर्क्यंतस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयोयेनकृतान्सेतून्स्वस्वाधिकारान्पालयंति यःकारणंयस्ययेनकृतमिदंविश्वम् मायाचयस्याज्ञाकरी विभूम्नःपरमेश्वरस्यविडंबनमतर्क्यमित्यर्थः २८ भर्त्रानिरूपकेणएवंसंविदितेज्ञापितेऽपिसातिवृषलीववेश्येव २९ ७ ७ ७

विकर्मणि निषिद्धे दिष्टाय दैवरूपायेश्वराय उपविवेशेति मैथुनं लक्ष्यते ३० उपस्पृश्य स्नात्वा गर्भशब्दवाच्यं विरजं ज्योतिर्ध्यायन् सनातनं ब्रह्मगायत्रीं प्रणवं वा जजाप ३१ कर्मविघ्नेन कर्मदोषेण ३२ मा वधीत् मा हंस्तित्यर्थः वधशंकाबीजमाह रुद्र इति अंहः संमहः अपराधमकरवं कृतवत्यस्मि ३३ रुतं दुःखं तत् द्रावयतीति रुद्रस्तस्मै उग्रायानतिलंघ्याय मीढुषे सकामेषु फलसेचनकर्त्रे निष्कामेषु शिवाय वस्तुतोन्यस्तदंडाय दुष्टेषु धृतदंडाय संहारे मन्यवे ३४ भामो भगिनीभर्त्ता उरुरनुग्रहो यस्य व्याधस्यानिर्दयस्यापि सतीपतिरित्यनेन स्त्रीणां स्वभावं स्वयमपि वेत्तीति सूचयति ३५ स्वसर्गस्य स्वसंतानस्य आशिषं शुभं लोक्यां लोकद्वयार्हां संध्यायां योनियमः स निवृत्तो यस्य ३६ ते आत्मनश्चित्तस्य अप्रायत्यात् अशुचित्वात् मौहूर्तिकात् संध्यारूपात् उत अपि मम निदेशस्याज्ञाया अतिचारेणातिक्रमेण देवानां रुद्रानुचराणाम् ३७ एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिः जाठराधमौ

सा विदित्वाऽथ भार्यायास्तं निर्बंधं विकर्मणि नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह ३० अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ध्यायन् जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ३१ दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मविघ्नेन भारत उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ३२ दितिरुवाच न मे गर्भमिमं ब्रह्मन् भूतानामृषभोऽवधीत् रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसम् ३३ नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ३४ स नः प्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ३५ मैत्रेय उवाच स्वसर्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीम् निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ३६ कश्यप उवाच अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेण देवानां चातिहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडि मुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसाम् स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ३९ तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवान् लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाऽद्रीन् शतपर्वधृक् ४० दितिरुवाच वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ४१ न ब्रह्मदंडदग्धस्य न भूतभयदस्य च नारकाश्चानुगृह्णंति यां यां योनिमसौ गतः ४२ कश्यप उवाच कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ४३ पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकः सतां मतः गास्यंति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ४४ योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यंति साधवः निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्त्तितुम् ४५

पुत्रापसदौ हे चंडि कोपने ३८ हन्यमानानां सताम् ३९ शतपर्वधृक् वज्रधर इंद्रः ४० सुनाभेनोदारो बाहुर्यस्य मह्यं मम कोपितेष्वित्युक्तत्वात् शंकितचित्ता सती प्रार्थयते ब्राह्मणान्मा भूदिति ४१ नारका अपि तत्र यां यां योनिमसौ गतो भवति तत्रस्थाश्च नानुगृह्णंति कृपां न कुर्वंति ४२ कृतो योऽपराधस्तेन शोकस्ततोऽनुतापस्तेन प्रत्यवमर्शनात् युक्तायुक्तविचारात् भगवति हरौ भवे श्रीरुद्रे एतैः पंचभिः कारणैः ४३ पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतां मतो भविष्यति तमेव वर्णयति गास्यंतीति सार्धैः पंचभिः समं सहस्र दृशं वा ४४ हेमवर्णं हेम यथा योगैर्दाहादिभिरुपायैः शोध्यते तथा यस्य शीलं स्वभावमनुवर्त्तितुमनुगंतुं प्राप्तुं निर्वैरादिभिर्योगैरात्मानं भावयिष्यंति ४५ ७ ७

विश्वप्रसादेहेतुः यदात्मकंस्वदृक् आत्मसाक्षी यस्यानन्ययाभगवानेवसत्यइत्येवंभूतयादृशातोष्यते तोषंप्राप्स्यते ४६ तत्रहेतुःसवाइति महात्माअपरिच्छिन्नदृष्टिः
महानुभावः महतामपिमध्येमहिष्ठः अतिशयेनमहान् प्रवृद्धयाभक्त्याऽनुभाविते शोधितेचित्तेवैकुंठंहरिंनिवेश्यदेहाद्यभिमानंत्यक्ष्यति ४७ महाभागवतत्वमा
ह अलंपटइति शीलधरः सत्स्वभावः गुणानांधैर्यादीनामाकरः जन्मभूमिः परेषामृद्ध्याहृष्टः परेषुदुःखितेषुसत्सु नभूतोजातःशत्रुर्यस्य निदाघेप्रवृत्तापंचंद्रो
यथाहरति एवंजगतःशोकहर्ताभविष्यति ४८ अपरिच्छिन्नदृष्टित्वमाह अंतरिति स्वपुरुषाणामिच्छयापुनःपुनर्गृहीतानिरूपाणियेन श्रीरेवललनासुंदरीतस्याः
ललामंमंडनंद्रष्टाद्रक्ष्यति ४९ महामनाःसोत्साहचित्ताहरिणासहयुद्धेनमरणेपुत्रयोःकीर्त्तिःसद्गतिश्चभवेदिति ५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽ
ध्यायः १४ हतप्रभैःसुरैःपृष्टःप्राहपंचदशेविधिः तद्बीजंविप्रशापाद्वैकुंठेविष्णुभृत्ययोः १ तदेवंदेवानांब्रह्मणश्चसंवादप्रस्तावमुक्त्वेदानींतंसंवादंवक्तुमा

यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकम् सस्वदृग्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा ४६ सवैमहाभागवतोमहात्मामहाऽनुभावोमहतांमहि
ष्ठः प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुंठमिमंविहास्यति ४७ अलंपटःशीलधरोगुणाकरोहृष्टःपरर्द्ध्याव्यथितोदुःखितेषु अभूतशत्रु
र्जगतःशोकहर्त्तानैदाघिकंतापमिवोडुराजः ४८ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम् पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुर
त्कुंडलमंडिताननम् ४९ मैत्रेयउवाच श्रुत्वाभागवतंपौत्रममोदतदितिर्भृशम् पुत्रयोश्चवधंकृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५०
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४ मैत्रेयउवाच प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनं
दितिः दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात् १ लोकेतेनहतालोकेलोकपालाहतौजसः न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्यतिकरंदिशाम् २
देवाऊचुः तमएतद्विभोवेत्थसंविग्नायद्वयंभृशम् नह्यव्यक्तंभगवतःकालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे प
रेषामपरेषांत्वंभूतानामसिभाववित् ४ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे गृहीतगुणभेदायनमस्तेऽव्यक्तयोनये ५ येत्वाऽनन्येनभावे
नभावयंत्यात्मभावनम् आत्मनिप्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकम् ६

ह प्राजापत्यंकाश्यपंतेजोवीर्यंपरेषांतेजोहंतीतितथा आर्षः स्वपुत्राभ्यांकरिष्यतेयत्सुराणामर्दनंपीडनंतस्मात्शंकमाना १ तेनगर्भतेजसाहतालोकेनिरस्तसूर्या
दिप्रकाशेहतौजसः हतप्रभावाः ध्वांतेनव्यतिकरंसंकरम् २ वेत्थजानासिकिंविचारयसि यद्यतोवयंसंविग्नाभीताः अव्यक्तमज्ञातम् नस्पृष्टंवर्त्मज्ञानप्रचारोयस्य ३
ब्रह्माणंपरमेश्वरत्वेनस्तुवंतःप्रार्थयंते देवदेवेतिसप्तभिः लोकनाथानांशिखामणे भाववित् अभिप्रायज्ञोऽसि केनाभिप्रायेणदितेर्गर्भोविवर्धतइतिजानासीत्यर्थः ४ विज्ञानं
वीर्यंबलंयस्य इदंब्रह्मदेहमुपेयुषेप्राप्तवते गृहीतोगुणभेदः रजोगुणोयेन व्यक्तस्यप्रपंचस्ययोनयेकारणायनव्यक्ताकेनापिप्रमाणेनविज्ञातायोनिर्यस्येतिवा ५ सकाम
तयाप्रतिक्षणंदुःखमनुभवंतोनिष्कामभक्तान्स्तुवंतआहुर्द्वाभ्याम् येत्वात्वामनन्येननिष्कामेणभावेनभक्त्याध्यायंति आत्मनोजीवान्भावयतीतितथा स्वस्मिन्प्रो-
तानिग्रथितानिभुवनानियेन चेतनाचेतनप्रपंचकारणमित्यर्थः तत्रहेतुः सदसदात्मकंकार्यकारणरूपंवस्तुतस्ताभ्यांपरम् ६ ७ ७ ७

जितःश्वास इंद्रियाणि आत्मामनश्चयैः अतःस्रूपक्कयोगाः अत एव प्राप्तोयुष्मत्प्रसादोयैस्तेषाम् ७ अन्येतुनित्यंकर्मक्लेशिनइत्याहुः यस्येति तस्यादामन्याआयत्ताअधीनाःमुख्यायानि
यंत्रे प्राणरूपायेतिवा तथाचश्रुतिः तस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानिइत्यादिः ८ तमसाअहोरात्रविभागाभावेनलुप्तानिकर्माणियेषाम् आपन्नान्आपद्गतानस्मान् ९ आपत्
कारणमाहुः एषगर्भःतस्यविशेषणम् अर्पितंनिक्षिप्तंकाश्यपमोजोवीर्यंदिशक्तिभिरयन् तमोव्याप्ताःकुर्वन् १० दितेःकुक्षेस्थितंज्ञात्वाप्रहस्यदेवानांयेशब्दाविज्ञप्तिवाक्यानि-
तेषांगोचरोविषयभूतःप्रत्यभाषत ११ युष्मत्सकाशात्पूर्वजाताः १२ वैकुंठाख्यंलोकंययुः १३ तंवर्णयति वसंतीत्यादिद्वादशभिः वैकुंठस्यहरेरिवमूर्तिर्येषांते निमित्तंफलं
नमिमित्तंप्रवर्त्तकंयस्मिन् निष्कामेणधर्मेणेत्यर्थः आराधयन् आराधितवंतः १४ यत्रेतिशब्दगोचरोवेदांतैकवेद्यः विरजंसत्वंमूर्तिर्विष्टप्यधृत्वावृषोधर्ममूर्त्तिःस्वानांस्वा
न् १५ तत्रत्यंवनंविशिनष्टि यत्रेतिन्चतुर्भिः सर्वेष्विपृतुषुश्रीःपुष्पादिसंपद्येषांतेः १६ चरितानिचरित्राणिभर्तुःप्रभोः अनुविकसंत्यःमधुमकरंदः तद्युक्तामाध-

तेषांस्रूपक्कयोगानांजितश्वासेंद्रियात्मनाम् लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ७ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तंत्येवयंत्रिताः हरंतिबलिमायत्ता
स्तस्मैमुख्यायतेनमः ८ सत्वंविधत्स्वशंभूमन्तमसालुप्तकर्मणाम् अदभ्रदययादृष्ट्याआपन्नानार्हसीक्षितुम् ९ एषदेवदितेर्गर्भओजःकाश्यपम
र्पितम् दिशस्तिमिरयन्सर्वावर्धतेऽग्निरिवैधसि १० मैत्रेयउवाच सप्रहस्यमहाबाहोभगवान्शब्दगोचरः प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्
रुचिरयागिरा ११ ब्रह्मोवाच मानसामेस्रुतायुष्मत्पूर्वजाःसनकादयः चेरुर्विहायसालोकाल्लोकेषुविगतस्पृहाः १२ तएकदाभगवतो-
वैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठनिलयंसर्वलोकनमस्कृतम् १३ वसंतियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः येनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिम् १४
यत्रचाद्यःपुमानास्तेभगवान्शब्दगोचरः सत्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः १५ यत्रनैःश्रेयसंनामवनंकामदुघैर्द्रुमैः सर्वर्त्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कै
वल्यमिवमूर्तिमत् १६ वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्त्तुः अंतर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखंडितधियोऽ
प्यनिलंक्षिपंतः १७ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणांयः कोलाहलोविरमतेचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथामिवगायमा
ने १८ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेऽर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमानयंति १९

ध्योवासंत्योलताः यद्वा अनुविकसन्माधवः प्रसरन्मकरंदाः माधव्यःमधुकालीनाःसुमनसः तासांगंधेनखंडिताविघ्निताधीर्येषांतेऽपितद्गंधप्रापकमनिलंक्षिपंतः ति
रस्कुर्वंतोगायंति अनेनभगवत्पार्षदानांनिरतिशयविषयसुखेपिभगवद्गुणानंदासक्तिर्दर्शिता १७ अन्यभृताःकोकिलाःदात्यूहश्चातकः अचिरमात्रंक्षणमा
त्रविरमति अनेनतत्रत्यपक्षिणामपिहरिकथाश्रवणादिपरमानंदोदर्शितः १८ मंदारपारिजातौसुरतरुविशेषौ कुरबस्तिलकवृक्षःउत्पलंरात्रिविकाशिअंबुजं
दिनविकाशिपुंनागोनागकेसरः एताःसुमनसःपुष्पजातयःसुगंधाअपितुलसिकाभरणेनश्रीहरिणातुलस्यागंधेऽर्चितेसतियस्मिन्वनेतस्यास्तपोबहुमानयंति
अनेनतत्रत्यागुणग्राहिणएवनमत्सरिणइत्युक्तम् एवंभूतंवनंयत्रतद्वैकुंठंययुरितिपूर्वेणान्वयः १९ ७ ७ ७ ७

पुनर्वैकुंठमेवविशिनष्टि तत्संकुलंव्याप्तंभवनिकेहरिपदयोरानतिःप्रणामः तावन्मात्रेणदृष्टैर्भक्तानांविमानैःनकर्मादिप्राप्यैर्वैडूर्यमारकतैर्हैममयैश्चविमानैः बृहंतिकटितटानि
यासांस्मितशोभीनिमुखानियासांताअपिकृष्णेआत्मायेषांरजःकामसुत्स्मयाद्यैःपरिहासादिभिः नआदधुः नजनयामासुः २० श्रीर्लक्ष्मीःरूपिणीमनोहरमूर्त्तिधारिणीस
तीश्रीहरेःसद्मनिसंमार्जनंकुर्वतीवयस्मिन्लोकेसंलक्ष्यते चरणारविंदंक्वणयतीनूपुरेणशब्दयंती विमुक्तोदोषश्चांचल्यंयया यद्वा मुक्तेनदोषाप्रसारितेनबाहुना की
दृशेसद्मनि स्फटिकमयानिकुड्यानियस्मिन्मध्येमध्येचशोभार्थंउपेतंसंयुक्तंहेमयस्मिन् यस्याअनुग्रहणेश्रीरनुग्रहंकरोतु तदर्थमन्येषांब्रह्मादीनांयत्नःसा अयंभावः
यद्यपितत्ररजोनास्त्येवतथाऽपिस्वर्णपट्टिकाऽवच्छिन्नभित्तिभागेषुबहुधाप्रतिबिंबितासतीलीलाऽबुजंभ्रामयंती विनयभक्तिभ्यांतथालक्ष्यतइति २१ अंगहेदेवाः
यद्यस्मिंल्लोकेश्रीरेवममतअमंस्तमेने किंकुर्वतीविद्रुममयानितटानियासाम् अमलाअमृततुल्याआपोयासांतासुवापीषुनिजवनेलक्ष्मीवनेपरिचारिकाभिरन्वितातु
लसीभिःश्रीविष्णुंपूजयंतीतदाउदकेप्रतिबिंबितंशोभनालकयुक्तमुत्कृष्टनासिकायुक्तंचस्ववक्त्रंवीक्ष्यभगवताउच्छेषितंचुंबितमित्यमन्यत अनेनलक्ष्म्याअपिसौभा
ग्यस्फुरणंभगवदनुग्रहेणैवेतिद्योतितम् २२ पुनःकथंभूतंतत् यद्वैकुंठंनव्रजंति केयेकुकथाःशृण्वंति कास्ताःअघंभिनत्तीत्यघभित् तस्यहरेःरचनाःसृष्ट्यादिलीलात-

तत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः येषांबृहत्कटितटाःस्मितशोभिमुख्यःकृष्णात्मनांनरजआदधुरुत्स्मयाद्यैः २० श्री
रूपिणीक्वणयतीचरणारविंदंलीलाऽबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा संलक्ष्यतेस्फटिककुड्यउपेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१ वापीषु
विद्रुमतटास्वमलामृताप्सुप्रेष्यान्वितानिजवनेतुलसीभिरीशम् अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषितंभगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः २२ यन्नव्र
जंत्यघभिदोरचनानुवादाच्छृण्वंतियेऽन्यविषयाःकुकथामतिघ्नीः यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमस्सुहंत २३ येऽभ्य
र्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्त्वविषयंसहधर्मयत्र नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहिताविततयाबतमायया ते २४ यच्चव्रजंत्यनि
मिषामृषभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः भर्त्तुर्मिथःसुयशसःकथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलयापुलकीकृतांगाः २५

स्याअनुवादादन्यविषयाःअर्थकामादिवार्त्ताःमतिभ्रंशिकाः तेषामव्रजनेहेतुः यास्तुहतभाग्यैर्नरैःश्रुताःसत्यः तांस्तान्श्रोतॄन्अशरणेषुनिराश्रयेषुतमस्सुनरकेषुक्षि
पंति हंतखेदे कथंभूताःआत्तःसारःश्रोतॄणांपुण्यंयाभिस्ताः २३ प्रसंगात्तान्शोचंति नोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यर्थितांनृगतिंमनुष्यजातिंप्रपन्नाःप्राप्ताःसंतोऽपिहरेराराध
नंनकुर्वंति कीदृशींनृगतिं यत्रयस्यांधर्मसहितंतत्त्वज्ञानंभवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः तेऽमुष्यभगवतोविस्तृतयामाययानन्नुसंमोहिताः बतेतिखेदे यदिचैवंसं-
बंधः केवलंतएवनव्रजंति किंतुयेभगवदाराधनंनकुर्वंतितेऽपि तेषांमायामोहितत्वादिति २४ पुनःकथंभूतम् यच्चनःउपरिस्थितंव्रजंति केअनिमिषांदेवानामृषभः
श्रेष्ठोहरिस्तस्यानुवृत्त्यादूरेयमोयेषां यद्वा दूरीकृतयमनियमाः पाठांतरे दूरीकृताहंकाराइत्यर्थः स्पृहणीयंकरुणादिशीलंयेषाम् किंच भर्त्तुर्हरेःयत्सुयशःतस्यमिथः
कथनेयोऽनुरागस्तेनवैक्लव्यंवैवश्यंतेनबाष्पकलातयासहपुलकीकृतमंगंयेषाम् यद्वा नःउपरीतिव्रजतांविशेषणम् निरहंकारत्वादस्मत्तोऽपियेऽधिकास्तेयत्व्रजंतीत्यर्थः

तत्तदाअपूर्वंविकुंठम् अथोअनंतरमुपेत्यमुनयःपरामुत्कृष्टांमुदमापुः अपूर्वत्वेहेतवः विश्वगुरुणाहरिणाअधिकृतमधिष्ठितंभुवनानामेकमेववंद्यंदिव्यमलौकिकम् विचित्रा
णिविबुधाग्र्याणांविमानानितेषांशोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेणोपेत्यपरमेश्वरेतुयोगमायेतिचिच्छक्तिविलासइतिद्रष्टव्यम् २६ तस्मिन्वैकुं
ठेषट्कक्षाःप्राकारद्वाराणि असज्जमानाः भगवद्दर्शनोत्कंठयातत्तदद्भुतदर्शनेआसक्तिमकुर्वाणाःद्वारपालौदेवावपश्यन् समानंवयोययोः गृहीतेगदेयाभ्यांपरार्ध्यैःकेयूरादि
भिःविटंकःसुंदरोवेषोययोः २७ तावेववर्णयति मत्ताद्विरेफायस्यातयावनमालयानिवीतौकंठलंबिन्याअलंकृतौ असितानीलाःचतुष्टयेचतुःसंख्याकाः बाहवस्तेषांम-
ध्येविन्यस्तयावक्रंचमनाग्भ्रूसंकिंचित्क्षुब्धंदधानौ स्फुटौउत्फुल्लौनिर्गमौश्वाससमार्गौनासापुटेताभ्याम् २८ एतयोर्मिषतोःपश्यतोःतावनादृत्यापृष्ट्वैवयाःपूर्वाःषड्द्वा
रःपुरटालंकृतवज्रमय्यःकपाटिकायास्ताः यथाविविशुः तथासप्तमायामपिद्वारितेविविशुःअप्रश्नेहेतुः सर्वत्रयअविहताः अनिवारिताः संचरंति निःशंकत्वेहेतुः अवि
षमयाचस्वदृष्ट्येति २९ वातरशनान्नग्नान् वृद्धानपिपंचवर्षबालकवत्प्रतीयमानान् चक्रारादाज्ञयाचअस्खलयतांनिवारितवंतौ नतत्स्खलनमर्हतीतितथा

तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवंद्यंदिव्यंविचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः आपुःपरांमुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुनयस्तदथोविकुंठम् २६ तस्मिन्न-
तीत्यमुनयःषडसज्जमानाःकक्षाःसमानवयसावथसप्तमायाम् देवावचक्षतगृहीतगदौपरार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालि
कयानिवीतौविन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रंभ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गमाभ्यांरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधानौ २८ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतो
रपृष्ट्वापूर्वायथापुरटवज्रकपाटिकायाः सर्वत्रतेऽविषमयामुनयःस्वदृष्ट्याविश्वंचरंत्यविहताविगताभिशंकाः २९ तान्वीक्ष्यवातरशनांश्चतुरःकुमारान्वृ
द्धान्दशार्द्धवयसोविदितात्मतत्त्वान् वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविहस्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषुनिषिध्यमानाःस्व
र्हत्तमाह्यपिहरेःप्रतिहारपाभ्याम् ऊचुःसुहृत्तमदिदृक्षितभंगईषत्कामानुजेनसहसातउपप्लुताक्षाः ३१ मुनयऊचुः कोवामिहैत्य
भगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणांनिवसतांविषमःस्वभावः तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः ३२

तान् अहोअत्रापिधार्ष्ट्यमित्येवंतेषांतेजोविहस्य भगवतोब्रह्मण्यदेवस्यप्रतिकूलंशीलंययोः ३० हरेःद्वारपालपतिभ्यांदेवेषुपश्यत्सुवार्यमाणास्तेमुनयः कोवामि
त्यादिश्लोकत्रयीमूचुः सुहृत्तमः श्रीहरिःतस्यदिदृक्षितंदर्शनेच्छातस्यभंगेसतिकामस्यानुजःक्रोधःतेनसहसाअकस्मादेवउपप्लुतानि क्षुभितान्यक्षीणियेषांते सुष्ठु
पूज्यतमाअपीतिनिषेधानर्हत्वेक्रोधानर्हत्वेवाहेतुः ३१ उच्चैर्महत्याभगवत्परिचर्ययाएत्यप्राप्य इहवैकुंठेनिव सतांतद्धर्मिणांभगवद्धर्मिणांसमदर्शिनांमध्ये-
वांयुवयोरेवकोऽयंविषमःस्वभावः केचिन्मित्रवैरेष्वव्यंकेचिन्नेत्येवंभूतः ननुस्वामिनोरक्षार्थंद्वारपालयोरेषः स्वभावोगुणएवेतिचेदतआहुः तस्मिन्निति कुहक-
योःकपटयोःआत्मवत्स्वदृष्टांतेनयथाआवांकपटौतथाऽन्योऽपिकश्चित्कपटःप्रवेक्ष्यतीतिअयंभावः नत्वत्रभगवद्भक्तंविनाकश्चिदागच्छति नचेश्वरेप्रशांत
त्वादविद्यमानविरोधभयशंकाअतोयुवांकेवलंधूर्ताविवेति ३२

भयशंकाबीजंचभेदः सचकस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याहुः नहीति समस्तंविश्वंकुक्षौयस्य यत्रयदाइह भगवतिधीराविद्वांसः आत्मनोऽतरंभेदंनपश्यंति किंत्वस्मिन्परमात्मनिआत्मान मंतर्भूतंपश्यंति महाकाशेघटाकाशमिवतदायथाऽन्यस्य राजादेःउदरभेदिउदरभेदयुक्तंभयंभवतितथाऽस्यश्रीहरेस्तादृग्भयंयतःयेनकारणेनस्फुरद्वेषधारिणोर्युवयोर्वि शेषेणोत्पादितंतत्किम् नकिंचिदित्यर्थः ३३ तत्तस्मादमुष्यवैकुंठनाथस्यभृत्याभ्यांयुवाभ्यांप्रकृष्टंभद्रमेवकर्तुंइहास्मिन्नपराधेयत्युक्तंतद्धीमहि चिंतयेम तदेवाहुः अंतरस्यभेदस्यभावः सत्तातद्दर्शीनेनइतःवैकुंठलोकात्व्रजतम् यत्रयेषुलोकेषुअस्यपापीयसोंऽतरदृष्टुः इमेकामःक्रोधस्तथालोभइतिगीतोक्तास्त्रयोरिपवोभवंति इतोवैकुंठात् पापीयसोलोकानितिवा ३४ इतितेषामीरितंभाषणंघोरमवधार्यतंचब्रह्मदंडंब्रह्मशापमवधार्यतेचास्त्रसमूहैरप्यनिवार्यमवधार्यहरेरनुचरौअतिकातरे णअतिकातर्येणभयेनतत्पादग्रहणंकुर्वंतौसंतौदंडवदपतताम् कथंभूतस्यहरेः एवंभूतेभ्योमुनिभ्यः ताभ्यामपिउरुअधिकंबिभ्यतःभयंभावयतः ३५ अहोअप राद्धमस्माभिरित्यनुतप्यमानान्प्रत्यूचतुः अघोनिअघवति यउचितोदंडः सएवभगवद्भिरकारि नात्रभवतामपराधःकश्चित् अतोऽस्मिन्नौआवयोःभूयात् यअशेषम

नत्यंतरंभगवतीहसमस्तकुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्युत्पादितंह्युदरभेदिभयंयतोऽस्य ३३ तद्वाममुष्यपरमस्यविकुंठभर्तुःकर्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्याम् लोकानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोऽस्ययत्र ३४ तेषा मितीरितमुभाववधार्यघोरंतंब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः सद्योहरेरनुचरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ३५ भूयादघोनिभग वद्भिरकारिदंडोयोनौहरेतसुरहेलनमप्यशेषम् मावोऽनुतापकलयाभगवत्स्मृतिघ्नोमोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोऽधः ३६ एवंतदैवभगवानरवि दनाभःस्वानांविबुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः तस्मिन्ययौपरमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्सहश्रीः ३७ तंत्वागतंप्रतिहृतौपयि कंस्वपुंभिस्तेऽचक्षताक्षविषयंस्वसमाधिभाग्यम् हंसश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुलोलत्शुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुम् ३८

पिसुरहेलनम् ईश्वरा- ज्ञाऽतिक्रमरूपंपापंहरेत् किंतुयुष्माकंयःकृपानिमित्तोऽनुतापस्तस्यलेशेननौअधोऽधःमूढयोनीर्व्रजतोरपिभगवत्स्मृतिप्रतिघातकोमोहोनभवेत् किंतु मोहोऽपि स्मृतिमेवप्रवहतादितिप्रार्थना ३६ एवंस्वानांमहत्सुअतिक्रममपराधंतत्क्षणमेवविबुध्यतस्मिन् यत्रतेरुद्धास्तंदेशंययौ आर्याणांहृद्यःमनोज्ञःचरणौचलयन्निति अ यंभावः मच्चरणदर्शनप्रतिघातजंक्रोधंतौदर्शयन्शमयिष्यामीतित्वराव्याजेनपद्भ्यामेवययौ श्रीसाहित्यंचनिष्कामानामपिविभूतिभिःपूरयित्वाक्षमापयितुम् ३७ तत्रतैर्दृष्टंदेवमनुवर्णयतिपंचभिः तंतुआगतंतेअचक्षत अपश्यन् आपंचमादिदमेवक्रियापदम् स्वपुंभिःशीघ्रंप्रतिहृतमानीतमौपयिकंगमनोचितंछत्रपादुकादियस्य कथंभूतम् स्वसमाधिनाभाग्यंभजनीयंफलंयद्ब्रह्मतदेवाक्षविषयं हंसवत्श्रीर्ययोस्तयोरुभयतश्चलतोर्व्यजनयोर्यःशिवोऽनुकूलोवायुःतेनलोलंतश्चलंतः शुभ्रात पत्रशशिकेसराः शुभ्रंयदातपत्रंतदेवशशिसादृश्याच्छशीतस्यकेसराः मुक्ताहारविलंबाः तेभ्योगलंतिशीकरांबूनियस्मिन्तम् शीकरोंबुकणः ३८ ५ ५

कृत्स्नस्य द्वारपालमुनिवृंदस्य प्रसादे सुमुखम् स्पृहणीयानां गुणानां धामस्थानम् स्नेहावलोककलया सप्रेमकटाक्षेण हृदि संस्पृशंतं सुखयंतम् त्रैलोक्यविवक्षापक्षे स
त्यलोकपर्यंतः स्वर्गः तस्य चूडामणिवत् स्थितं स्वधिष्ण्यं वैकुंठं सुभगयंतं शोभयंतम् ३९ पृथुर्नितंबः आश्रयत्वेन विद्यते यस्य तस्मिन् पीतांशुके अलिभिर्नादितया वन
मालया च युक्तम् सुभगयतमिति पूर्वेणैव वा संबंधः वल्गुषु प्रकोष्ठेषु वलयानि यस्य गरुडस्य स्कंधे विन्यस्त एको हस्तो येन इतरेणान्येन अब्जं लीलाकमलं धुनानं भ्रा
मयंतम् विन्यस्येति पाठे च वल्लिवत्यादि हस्तस्य विशेषणम् ४० स्वकांत्या विद्युतः क्षिपंती ये मकराकारे कुंडले तयोर्मंडनस्याहें गंडस्थले यस्मिन् तच्च तदुन्नसं च मुखं
यस्य मणियुक्तकिरीटं यस्य दोर्दंडानां खंडसमूहः तस्य विवरे मध्ये स्थितेन हरता मनोहरेण विहरतेति वा परार्ध्य उत्कृष्टः तेन हारेण कंधरायां स्थितेन ४१ किं बहु
नाइंदिरायाः उत्स्मितं अहमेव सर्वसौंदर्यनिधिरित्यहंकरणमत्र भगवत्सौंदर्ये उपसृष्टमस्तंगतमिति स्वानां भक्तानां धिया रचितं भूत्यैः स्वमनस्येवं वितर्कितमित्यर्थः कुतः

कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशंतम् श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वश्चूडामणिं सुभगयंतमिवात्मधिष्ण्य
म् ३९ पीतांशुके पृथुनितंबिनि विस्फुरंत्या कांच्याऽलिभिर्विरुतया वनमालया च वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्ज
म् ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् दोर्दंडखंडविवरे हरता परार्ध्यहारेण कंधरगतेन च कौस्तुभेन ४१ अ
त्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिंदिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्ठवाढ्यम् मह्यं भवस्य भवतां च भजंतमंगं नेमुर्निरीक्ष्य नवितृप्तदृशो मुदा कैः ४२
तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ४३ ते वा अमु
ष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासम् लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ४४ पुंसां गतिं
मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ४५

बहुसौष्ठवेन सौंदर्येणाढ्यं
युक्तम् किंच मह्यं मम भवस्येश्वरस्य भवतां च कृते अंगं भजंतं मूर्तिं प्रकटयंतमच्युतं निरीक्ष्य चकैः शिरोभिर्मुदा नेमुः नमश्चक्रुः न विशेषेण तृप्ता दृशो नेत्राणि येषां ते
४२ स्वरूपानंदादपि तेषां भजनानंदाधिक्यमाह तस्य पादारविंदकिंजल्कैः केसरैर्मिश्राया तुलसीतस्या मकरंदेन युक्तो वायुः स्वविवरेण नासाछिद्रेण अक्षरजुषां ब्रह्मानं
दसेविनामपि संक्षोभं चित्ते अतिहृर्षं तनौ रोमांचम् ४३ हर्षकारितं संभ्रममाह द्वाभ्याम् ते वै किल अमुष्य वदनमेवासितपद्मस्य कोशोंऽतर्भागस्तम् असितपद्मकोशमिव भूतोप
मा सुंदरतरे अरुणे अधरोष्ठे कुंदवद्धासो यस्मिन् तम् उत् ऊर्ध्वं वीक्ष्य लब्धमनोरथाः संतः नखा एवारुणमणयस्तेषां श्रयणमाश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अधो दृष्ट्वा वीक्ष्य पु
नः पुनरेवं निरीक्ष्य युगपत्सर्वांगलावण्यग्रहणाशक्तेः पश्चान्निदध्युः ध्यातवंतः ४४ योगमार्गैर्गतिं मृगयतां पुंसां ध्यानस्य विषयभूतं बहुमतमत्यादरास्पदं बहूनां तत्स्वदर्शांसंम
तमिति वा पौंस्नं पौरुषं वपुर्दर्शयंतम् अन्येषु सिद्धेरसाधारणैः औत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतं समगृणन् सम्यगस्तुवन् ४५ ७ ७ ७

नित्यंब्रह्मरूपेणप्रकाशतेनतच्चित्रं इदानींतुपरममंगलविशुद्धसत्वश्रीमूर्त्याप्रत्यक्षोऽसि अहोभाग्यमस्माकमित्याहुः हेअनंतयस्त्वंहृद्गतोऽपिदुरात्मनामंतर्हितोनस्फु
रसि सनोऽस्माकमंतर्हितोनभवसि नयनमूलंलब्धेवराद्धः प्राप्तोसि अंतर्धानाभावेहेतुः भगवतःसकाशादुद्भवोयस्यतेनास्यत्पित्राब्रह्मणायर्हियदैव अनुवर्णितरहाःउपदि
ष्टरहस्यः तदैवनःकर्णमार्गेणगुहांबुद्धिंगतःप्राप्तोऽसीति ४६ ननुपित्रोपदिष्टंभ वतामन्यादृशमदृश्यमात्मतत्त्वमहंत्वन्यएवस्यादृश्यत्वात् नैवमस्मत्प्रत्यभि
ज्ञयाभेदनिरासादित्याहुः तमिति हेभगवन् आत्मतत्त्वमेवपरंतत्त्वांविदामविद्मः प्रत्यभिजानीमः ननुनिरुपाधेरात्मतत्त्वस्यकथमीदृशमैश्वर्यंस्यात् अतआहुः सत्त्वे
नविशुद्धसत्वमूर्त्याएषांभक्तानांसम्यक्प्रतिक्षणंसंप्रतिरतिःप्रीतिःतांरचयंतम् आत्मतत्त्वमेवाहुः तेऽनुतापःकृपातेनविदितेज्ञाते दृढैर्भक्तियोगैःश्रवणादिभिर्मु
नयोहृदियद्विदुः कीदृशाःउरुश्रथयोनिरहंमानाःअतएवविगतरागाः ४७ स्वयमपिभक्तिंप्रार्थयितुंभक्तानांस्वरुपातिशयमाहुः आत्यंतिकंमोक्षाख्यमपितवप्र
सादंतेनगणयंति नाद्रियंते किंतुकिमुतअन्यदिंद्रादिपदंतेभ्रुवउन्नयैरूज्जृंभैःआर्पितंनिहितंभयंयस्मिन्तत् तेके अंगहेभगवन् येभवतःकथायाःरसज्ञाःकथं-

कुमाराऊचुः योंऽतर्हितोहृदिगतोऽपिदुरात्मनांत्वंसोऽद्यैवनोनयनमूलमनंतराद्धः यर्ह्येवकर्णविवरेणगुहांगतोनःपित्राऽनुवर्णितरहाभ
वदुद्भवेन ४६ तंत्वाविदामभगवन्परमात्मतत्वंसत्त्वेनसंप्रतिरतिंरचयंतमेषाम् यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयोहृदिविदुर्मुनयोवि
रागाः ४७ नात्यंतिकंविगणयंत्यपितेप्रसादंकिंत्वन्यदर्पितभयंभ्रुवउन्नयैस्ते येंऽगत्वदंघ्रिशरणाभवतःकथायाःकीर्तन्यतीर्थयशसःकुशलार
सज्ञाः ४८ कामंभवःस्ववृजिनैर्निरयेषुनःस्ताच्चेतोऽलिवद्यदितुतेपदयोरमेत वाचश्चनस्तुलसिवद्यदितेंऽघ्रिशोभाःपूर्येततेगुणगणैर्यदिकर्णरं
ध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतरूपतेनेशनिर्वृतिमवापुरलंदृशोनः तस्माइदंभगवतेनमइद्विधेमयोनात्मनांदुरुदयोभगवान्प्रतीतः ५०
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचदशोऽध्यायः १५

भूतस्यरमणीयत्वेनपावनत्वेनचकीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंचयशोयस्य ४८ इदानींस्वीयापराधंद्योतयंतोभक्तिंप्रार्थयंते काममिति हेभगवन् इतःपूर्वमस्माकंवृजिनं-
नाभवत् इदानींसर्वाण्यपिजातानियतःत्वद्भक्तोशप्तो अतस्तैःस्व वृजिनैर्निरयेषुकामंनोऽस्माकंभवोजन्मस्तात् नुवितर्के यदितुनश्चेतस्तेपदयोरमेत अलिर्यथा
कंटकैराविध्यमानोऽपिपुष्पेषुरमते त द्वद्विघ्नानविगणय्ययदिरमेत अंघ्रिभ्यांशोभायासांयथाचतुलसीगुणैनैरपेक्ष्येणत्वदंघ्रिसंबंधेनैवशोभते तथायदिनोवाचः
शोभेरन् यदिचतेगुणैः रापूर्येत कर्णरंध्रइत्यल्पस्यपूरणमेवयाचकरीत्याप्रार्थयंते अयंतुगूढोऽभिप्रायः कर्णरंध्रस्यआकाशत्वात् गुणगणानांचामूर्तत्वान्नकदाचि
त्पूरणमतोनित्यमेवश्रवणंफलिष्यतीति ४९ अद्यवयंकृतार्थाःस्मेत्याहुः हेपुरुहूतविपुलकीर्तेयदिदंप्रादुश्चकर्थप्रकटितवानसि दृशोनेत्राणि अनात्मनामजितें-
द्रियाणांदुरुदयःअप्रकटोऽपिइत्थंयःप्रतीतोऽसि तस्मैतुभ्यमिदंनमोविधेम ५० इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ ७,

हरिणासांत्विर्तैर्विभैरस्तुतस्तैस्तुषोडशी तयोरस्फुरभावेऽपिकृतोऽनुग्रह ईर्यते १ इतिगृणतांतेषांतद्वाक्यंप्रतिनंद्यइदंजगाद एतावित्येकादशभिः १ यद्यस्मात् मांकदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य बहुयथाभवतितथाअतिक्रमंवः कृतवंतौ २ तस्मात्सएवदंडोऽंगीकृतः ३ हियस्माद्ब्रह्मब्राह्मणाएवमेपरमंदैवतम् तत्तस्माद्यवः प्रसादयामि तवकोऽपराधइतिचेत्तत्राह तद्धीतिमदीयैःपुंभिरसत्कृताः तिरस्कृताइतियत् तदात्मकृतमेवमन्ये ४ किंचममैवैताभ्यामनिष्टंकृतमित्याह यस्यस्वामिनोनामानितस्यकीर्तिमिआमयोऽत्रश्वेतकुष्ठम् ५ यस्यमेअमृतरूपेअमलेयशसिश्रवणेनावगाहः प्रवेशः श्वपचमभिव्याप्यजगत् सद्यस्तत्क्षणमेवपुनाति सोऽहंविकुंठः भवद्भ्यो हेतुभूतेभ्यः उपलब्धाप्राप्तासुशोभनातीर्थभूताकीर्तिर्येनसः स्वबाहुस्थानीयंलोकेश्वरमपिहन्याम् काऽन्यस्यकथेत्यर्थः स्वगुणानुवर्णनंतुब्राह्मणोत्कर्षार्थमेव ६ चरणपद्मयोःस्थितः पवित्रोरेणुर्यस्य अतएवक्षतोनिरस्तअखिलस्यलोकस्यमलोयेन यद्वा चरणपद्मात्स्रुग्नः पवित्रोरेणुर्यस्मिन्नितिक्षतोऽखिलोमलोयस्येतिचविग्र-

ब्रह्मोवाच इतितद्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधर्मिणाम् प्रतिनंद्यजगादेदंविकुंठनिलयोविभुः १ श्रीभगवानुवाच एतौतौपार्षदौ मह्यंजयोविजयएवच कदर्थीकृत्यमांयद्वोबह्वक्रातामतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतोदंडोभवद्भिर्मामनुव्रतैः सएवानुमतोऽस्माभिर्मुनयोदेवहेलनात् ३ तद्वःप्रसादयाम्यद्यब्रह्मदैवंपरंहिमे तद्धीत्यात्मकृतंमन्येयत्स्वपुंभिरसत्कृताः ४ यन्नामानिचगृण्हातिलोकोभृत्येकृतागसि सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिंहंतित्वचमिवामयः ५ यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः सद्यःपुनातिजगदाश्वपचाद्विकुंठः सोऽहंभवद्भ्यउपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यास्वबाहुमपिवःप्रतिकूलवृत्तिम् ६ यत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलम् नश्रीर्विरक्तमपिमांविजहातियस्याःप्रेक्षालवार्थइतरेनियमान्वहंति ७ नाहंतथाऽद्मियजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतोऽनुघासंतुष्टस्यमय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजःकिरीटैः विप्रांस्तुकोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचंद्रललामलोकान् ९

हः प्रतिलब्धंप्राप्तंशीलंयेन येषांसेवयाएतेगुणाःमम अतएवश्रीर्मांनविजहाति प्रेक्षालवार्थमवलोकनलेशार्थमितरेब्रह्मादयः तेषांवःप्रतिकूलवृत्तिंछिंद्यामितिपूर्वेणैवसंबंधः ७ किंच ब्राह्मणोममैवश्रेष्ठंमुखमतोयुष्मदवज्ञयामन्मुखतिरस्कारएवकृतइत्याह नाहमिति वितानेयज्ञेयजमानस्यहविश्चरुपुरोडाशादिहुतभुगग्निस्तेनमुखेनअदन्अश्नन्नपितथानाद्मि नाश्नामि यद्यथाश्च्योतताक्षरताघृतेनप्लुतंविलोडितंपायसादिप्रतिग्रासंरसास्वादपूर्वकंचरतोभुंजानस्यज्ञानिनोब्राह्मणस्यमुखतोऽश्नामि मयिसमर्पितैःकर्मफलैःतुष्टस्यनिष्कामस्येत्यर्थः ८ किंच येषाममलमंघ्रिरजःअहंकिरीटैर्बिभर्मि तान् विप्रानपकुर्वतोऽपिकोऽन्योनविषहेत कथंभूतोऽहम् अखंडाऽनवच्छिन्नाविकुंठाअप्रतिहताचयोगमायाविलासभूताविभूतिर्यस्यसः तथा यस्यममार्हणांभःपादोदकंचंद्रललामेनेश्वरेणसहितान्लोकान्सद्यःपुनाति एवंपरमेश्वरः परमपावनोऽपिसन्नहंबिभर्मीति ९

किंच मेतनूः अधिष्ठानानि कास्ताः द्विजवरान् दुहतीर्दोग्ध्रीः गाइत्यर्थः दुहितॄरितिपाठेऽपिगाएव विष्णुरूपात्सूर्याद्युत्पन्नत्वात् सूर्यसुताश्चगावइतिवचनात् अलब्धशर णानिरक्षकहीनानिभेदबुद्ध्यामदधिष्ठानंनभवतीतिपृथक्दृष्ट्यायेद्रक्ष्यंति अघेनक्षतानष्टादृष्टिर्येषांतान् मदीयोऽधिकृतोदंडनेतायोयमःतस्यगृध्राकारायेदूताःअहिवन्मन्युर्येषांक्रोधेनकुर्षंतिचंचुभिश्छिंदंति १० एवंभूतास्तुमांवशीकुर्वंतीत्याह येक्षिपतःपुरुषंभाषमाणानपिब्राह्मणान्संबोधयंति मयियाधीस्तयावासुदेवदृष्ट्याऽर्चयंतःसंतःतुष्यद्हृदःप्रीयमाणचित्ताःस्मितमेवसुधातयाउक्षितंपद्मतुल्यंवक्त्रंयेषामनुरागकलयाप्रेमशोभयावाचागृणंतःस्तुवंतः यथाकुपितमात्मजंस्निग्धःपितास्तुवन्वापितरम् अहमिवभगुंयुष्मान्वानेरहमुपाहृतोवशीकृतः ११ तत्तस्मान्मेव्यवसायमभिप्रायमलक्षमाणौअजानंतौयुष्मदपराधोचितांगतिंसद्यःप्राप्यमत्समीपमितम् प्राप्तवतांतदितिसःमेऽनुग्रहः तमेवाह यत्भृत्ययोर्विवासअचिरतःशीघ्रंकल्पतांसंपद्यतांसमाप्यतामिति १२ उशतींकमनीयांप्रियांदेवींद्योतमानामृषिकुल्याम् ऋषयोमंत्रास्तद्रूपानत्प्रवाहरूपाम् ऋषिकुलयोग्यामितिवा सरस्वतींवाचम् आस्वाद्यतन्माधुर्यमनुभूयसर्पप्रायेणमन्युनादष्टानामपिक्रोधविषव्याप्तानांहिमनो

येमेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानिचभेदबुध्या द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशोह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुषंत्यधिदंडनेतुः १०
येब्राह्मणान्मयिधियाक्षिपतोऽर्चयंतस्तुष्यद्हृदःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः वाण्याऽनुरागकलयात्मजवद्गृणंतःसंबोधयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ११
तन्मेस्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिंप्रतिपद्यसद्यः भूयोममांतिकमितांतदनुग्रहोमेयत्कल्पतामचिरतोभृतयोर्विवासः १२
ब्रह्मोवाच अथतस्योशतींदेवीमृषिकुल्यांसरस्वतीम् नास्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माऽप्यतृप्यत १३ सतींव्यादायशृण्वंतोलघ्वींगुर्वर्थगह्वराम् विगाह्यागाधगंभीरांनविदुस्तच्चिकीर्षितम् १४ तेयोगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् प्रोचुःप्रांजलयोविप्राःप्रहृष्टाःक्षुभितत्वचः १५ ऋषयऊचुः नवयंभगवन्विद्मस्तवदेवचिकीर्षितम् कृतोमेऽनुग्रहश्चेतियदध्यक्षःप्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलतेप्रभो विप्राणांदेवदेवानांभगवानात्मदैवतम् १७ त्वत्तःसनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव धर्मस्यपरमोगुह्योनिर्विकल्पोभवान्मतः १८

रसानुभवाभावात् प्रियभाषणमपिनसहते तेषांतुआत्मामनःनातृप्यत् अलमितिनामन्यत १३ सतींश्रेष्ठांव्यादायप्रसार्यकर्णंदत्वेत्यर्थः लघ्वींमिताक्षरांगुरुभिरर्थैर्गह्वरांदुष्प्रवेशाम् अगाधामभिप्रायतःगंभीरामर्थतः विगाह्यविचार्यापिकिमस्मानभिनंदति निंदतिवा अस्मत्कृतंदंडंवासंकोचयतीतिनविदुः १४ ततश्चाभिनंदतीतिज्ञात्वातेप्रहृष्टाःसंतःप्रोचुःक्षुभितारोमांचितात्वक्येषाम् कुपितेतिपाठेसंजातरोमकूपोत्त्थारोमांचितत्वमेवोक्तम् आरब्धःआविष्कृतःपारमेष्ठ्यस्यपरमैश्वर्यस्यमहोदयःपरमोत्कर्षोयेनतम् अधिराजत्वमाविष्कृत्यराजशिक्षार्थंब्राह्मणान्मानयतीतिज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षःसर्वेश्वरःसन्तद्दीत्यात्मकृतंमन्यइत्युक्त्वामयाऽपराधःकृतइतितथातदनुग्रहोमेइत्यादिवचनेनममानुग्रहश्चेतियत्प्रभाषसे तेनयच्चिकीर्षितंतन्नविद्मः १६ किलेतिलोकशिक्षार्थंसूचितंपरमार्थमाहुः विप्राणामितिदेवदेवानांदेवपूज्यानामपिभगवान्त्वमात्माचदैवतंच १७ लोकशिक्षाऽर्थतांप्रपंचः त्वत्तइत्यष्टभिः धर्मस्त्वत्तएवप्रभवतिरक्ष्यतेच त्वदवतारैःपरमःफलरूपःअतएवगुह्यःगोप्यःनचस्वर्गादिफलवद्विकारी किंतुनिर्विकारोमतः अतएवंभूतस्यतवेदंलोकशिक्षामात्रमितिभावः १८ ७

विपरीतंचेदमित्याहुः तरंतीति यस्यानुग्रहादेवनिवृत्ताःविरक्ताःयोगिनश्चसंतोमृत्युंतरंतिसभवान् परैरनुगृह्येतेतिकिंस्वित् नकिंचिदित्यर्थः १९ यच्चोक्तंयत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलमित्यादितदत्यंतमसंभावितमित्याहुर्द्वाभ्याम् यंवैविभूतिर्लक्ष्मीःअनुवेलमवसरेउपयाति सेवते धृतःपादरेणुर्यस्याः धन्यैःसुकृतिभिरर्पितमंघ्रौयत्तुलस्यानवंदाममाल्यातद्धामस्थानंयस्यतस्यमधुव्रतपतेर्भ्रमरमुख्यस्यलोकंस्थानम् अंघ्रिंकामयमानेव २० विविक्तचरितैर्विशुद्धैःपरिचरणैःअनुवर्त्तमानांसेवमानामपियोनात्याद्रियत् नातीवादृतवान् सएवंभूतस्त्वम् अयंभावः इत्थंनामातिलंपटतयालक्ष्मीस्त्वांसेवते कथम् एवंहिसामेने अयंहिसारग्राहीमधुव्रतः चंचलश्चसचांघ्रिगतायांतुलस्यांसमरिवारोनिश्चलःसन्रमते अतोऽघ्रिलावण्यमत्यधिकंस्यात् ततोऽहंवक्षःस्थिताऽपियोगिजनादिबहुसेवकसंघर्षमंगीकृत्यापितुलस्यासहसापद्भ्यैनापिचरणौसेविष्यामीति तदेवमत्यौत्सुक्येनानुवर्त्तमानामपितांत्वंनातीवाद्रियसे यतःपरमभागवतेष्वेवप्रकृष्टसंगवान् सएवपरमसौभाग्यनिधिस्त्वम् अतोब्राह्मणप्रसादात्मांश्रीर्नविजहातीतिअलभ्यलाभत्वेननिर्देशोनसमंजसइति किंच स्वतएवत्वंभ

तरंतित्यंजसामृत्युंनिवृत्तायदनुग्रहात् योगिनःसभवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः १९ यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिःस्वशिरसाधृतपादरेणुः धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदामधाम्नोलोकंमधुव्रतपतेरिवकामयाना २० यस्तांविविक्तचरितैरनुवर्त्तमानांनात्याद्रियत्परमभागवतप्रसंगः सत्वंद्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतःश्रीवत्सलक्ष्मकिमगाभगभाजनस्त्वम् २१ धर्मस्यतेभगवतस्त्रियुगत्रिभिःस्वैःपद्भिश्चराचरमिदंद्विजदेवतार्थम् नूनंभृतंतदभिघातिरजस्तमश्चसत्वेननोवरदयातनुवानिरस्य २२ नत्वंद्विजोत्तमकुलंयदिहात्मगोपंगोप्तावृषःस्वर्हणेनससूनृतेन तर्ह्येवनंक्ष्यतिशिवस्तवदेवपंथालोकोग्रहीष्यदृषभस्यहितत्प्रमाणम् २३

गभाजनःभजनीयानांगुणानामाश्रयः परमशुद्धश्चतंत्वांद्विजानामनुपथंपथिपथिलग्नंयत्पुण्यंरजः तथाश्रीवत्सलक्ष्मचकिंपुनीतःपवित्रीकुरुतः किंकिमर्थंचतेउभेअगाःप्राप्तःभूषणत्वेनस्वीकृतवानसि अतोयत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुमित्यादिवचनंलोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ धर्ममूर्त्तेश्चतवेदमुचितमेवेत्याहुः धर्मस्येतित्रिभिः त्रिष्वेवयुगेष्वाविर्भवतीतित्रियुगः यद्वा त्रीणियुगलानित्रियुगाःषड्गुणाः भगवच्छब्दवाच्याःसंत्यस्येतित्रियुगः हेत्रियुगधर्मरूपस्यतवत्रिभिःपद्भिःस्वैरसाधारणैःतपःशौचदयाभिः सत्यस्यधर्मविप्लुतेपिकलावनुवर्त्तमानत्वात्त्रिभिरित्युक्तम् भृतंपालितम् किंकृत्वानोऽस्माकंवरदयासत्त्वेनतनुवातन्वासत्वमूर्त्यातदभिघातितेषांपादानामभिघातकंरजश्चतमश्चनिरस्यनिराकृत्यद्विजानांदेवतानांचप्रयोजनायनूनंभृतम् यद्वा हिलोपेरूपंनिरस्येति अस्माकंतन्निवर्त्तयेत्यर्थः २२ आत्मगोपंत्वयैवरक्षणीयंद्विजोत्तमानांकुलंयदिहस्फुटंत्वंनगोप्तानरक्षिता तृन्प्रत्ययांतत्वात् नषष्ठीप्रयोगः वृषःश्रेष्ठःहेदेवपंथाःवेदमार्गोनंक्ष्यति नाशंयास्यति ऋषभस्यश्रेष्ठस्यहियस्मात्तत्अनर्हणमसूनृतंचअग्रहीष्यत् तदुक्तंगीतासु यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्ततइति २३ ७ ७ ७ ७

नश्यत्वितिचेत्तत्राहुः तद्वेदमार्गनाशनम् इवेतिलोकोक्तिः सत्वनिधिखाज्जनायक्षेमंशंविधातुमिच्छोःअतएवनिजशक्तिभिःराजादिभिरुत्पादितधर्मप्रतिपक्षस्यअतस्तव ब्रह्मकुलेऽवनतिर्युक्तैव ननुमहतोऽन्येष्ववनतिस्तेजोहानिकरीतत्राहुः एतावतातुधर्मत्राणप्रयोजनेनअवनतस्यनमनंकृतवतः तवतेजःप्रभावः नक्षतंनक्षीणंयतःसः नमनादिस्तेविनोदः २४ शापाग्रहंपरित्यज्यविज्ञापयंति येवाऽन्यदंडंविधास्यतिभवानूवृत्तिंतुअधिकृजीविकांवातत्सर्वमनुमत्यामहे येवयंनिरपराधावेतोकिल्बिषेणशापेनायुष्मद्भिः योजितवंतः २५ मत्कारितत्वाच्छापस्ययुष्माकंनापराधइत्याश्वासयन्नाह एतौसद्यएवासुरयोनिंप्राप्यभूयोऽप्यास्तुमत्समीपमागमिष्यतःसंरंभेणक्रोधावेशेनसंभृतःसंवृद्धोयःसमाधिःएकाग्रतातेनानुबद्धोदृढीकृतोयोगोययोः हेविप्राःयोवःशापोयुष्मत्कृतःशापस्तदितिसःमयैवनिमितःनिर्मितःइत्यवैतजानीत २६ नेत्रोत्सवजनकंविकुंठंहरिंतन्निवासंचवैकुंठंलोकम् स्वयंप्रकाशंप्रकाशांतरानपेक्षंसत्वपरिणामत्वात् २७ अनुमान्यअनुज्ञाप्य २८ ममैवतुमतंसंमतम्

तत्तेनभीष्टमिवसत्त्वनिधेर्विधित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धृतारेः नैतावताअधिपतेर्बतविश्वभर्तुस्तेजःक्षतंत्ववनतस्यसतेविनोदः २४ यंवानयोर्दममधीशभवान्विधत्तेवृत्तिंनुवातदनुमन्महिनिर्व्यलीकम् अस्मासुवायउचितोध्रियतासदंडोयेऽनागसौवयमयुंक्ष्महिकिल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच एतौसुरेतरगतिंप्रतिपद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ भूयःसकाशमुपयास्यतआशुयोवःशापोमयैवनिमितस्तदवेतविप्राः २६ ब्रह्मोवाच अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनम् वैकुंठंतदधिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभम् २७ भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रियम् २८ भगवाननुगावाहयातंमाभैष्टमस्तुशम् ब्रह्मतेजःसमर्थोऽपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९ मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३० द्वाःस्थावादिश्य भगवान्विमानश्रेणिभूषणम् सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ३१ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ३२ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्र्येषुपुत्रकाः ३३

इदमत्रतत्वम् यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवति नचभगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यम् नचभगवतःस्वभक्तोपेक्षानचवैकुंठगतानांपुनर्जन्मतथाऽपिभगवतःसिसृक्षादिवत्कदाचित्युयुत्सासमजनि तदाऽन्येषामल्पबलत्वात्स्वपार्षदानांतुल्यबलत्वेऽपिप्रातिपक्ष्यानुपपत्तेरेतावेवब्राह्मणनिवारणेप्रवर्त्यतेषुचक्रोधमुद्दीप्यतच्छापव्याजेनप्रतिपक्षौविधाययुद्धकौतुकंसंपादनीयमितिभगवतैवव्यवसितमतःसर्वंसंगच्छते तदिदमुक्तंशापोमयैवनिमितइतिमाभैष्टमितिअस्तुशमितिहंतुंनेच्छेमतंतुमइत्यादिच २९ प्रत्येष्यतंप्रत्येष्यथःनिकाशंसमीपम् ३० ३१ दुस्तरात्ब्रह्मशापात्हरिलोकतःपतंतावितिशेषः हरिलोकतएवहतश्रियावभूतामितिवा विगतस्मयौनष्टगर्वौच ३२ विकुंठस्यधिषणात्स्थानात् पुत्रकाहेदेवाः ३३ ६२ ६२ ६२

काश्यपंतेजोवीर्यंआसीत्सहैवगर्भेप्रविष्टोयमौ ३४ तयोस्तेजसावस्तेजआक्षिप्तंतिरस्कृतम् नचात्रप्रतिविधिःशक्यः यतएतर्हिइदानींभगवानेवतदेवंविधातु
मिच्छति ३५ तथाऽपिकोऽप्युपायोविचार्यतामितिचेत्तत्राह विश्वस्येति त्रयाणांगुणानामीशः सएवसत्वोत्कर्षकालेनः क्षेमंविधास्यति विमृशेनविमर्शेन ३६
इतितृतीयस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ ततःसप्तदशेजन्मतयोर्लोकभयंकरम् हिरण्याक्षप्रभावश्चवर्ण्यतेदिग्जयेऽद्भुतः १ क्षेमंविधास्यतीतिब्र-
ह्मवचनानंतरंशंकयात्यक्ताः १ भर्तुरादेशात्लोकान्सपालांस्त्रीन्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतइतिवाक्यात्स्वापत्याभ्यांपरिशंकिनीदेवोपद्रवंशंकमाना २ तत्रतदानिपे
तुःउद्बभूवुः ३ अचलैःसहिताभुवःप्रदेशाःकेतवश्चउदयंचक्रुरितिशेषः ४ फूत्कारानितितीव्रवायुशब्दानुकरणम् नगपतीन्महावृक्षान्वात्याएवअनीकंयस्य

तावेवत्वधुनाप्रासौपार्षदप्रवरौहरेः दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणम् ३४ तयोरस्रुरयोरद्य तेजसायमयोर्हिवः आक्षिप्तंतेजएतर्हिभग
वांस्तद्विधित्सति ३५ विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्योयोगेश्वरैरपिदुरत्ययगयोगमायः क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयवि-
मृशेनकियानिहार्थः ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषोडशोऽध्यायः १६ मैत्रेयउवाच निशम्यात्मभुवा
गीतंकारणंशंकयोज्झिताः ततःसर्वेन्यवर्त्तंतत्रिदिवायदिवौकसः १ दितिस्तुभर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णेवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसुषुवे-
यमौ २ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः दिविभुव्यंतरिक्षेचलोकस्योरुभयावहाः ३ सहाचलाभुवश्चेलुर्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः
सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चार्त्तिहेतवः ४ ववौवायुःस्रुदुःस्पर्शःफूत्कारानीरयन्मुहुः उन्मूलयन्नगपतीन्वात्याऽनीकोरजोध्वजः ५ उद्धु-
सत्तडिदंभोदघटयानष्टभागणे व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशविमनावार्धिरुदूर्मिःक्षुभितोदरः सोदपानाश्चसरित-
श्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ७ मुहुःपरिधयोऽभूवन्सराव्होःशशिसूर्ययोः निर्घातारथनिर्ह्रादाविवरेभ्यःप्रजज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषुमुखतोव
मंत्योवन्हिमुल्बणम् सृगालोलूकटंकारैःप्रणेदुरशिवंशिवाः ९ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्यशिरोधराम् व्यमुंचन्विविधावाचोग्रामसिंहा-
स्ततस्ततः १० खराश्चकर्कशैःक्षत्तःखुरैर्घ्नंतोधरातलम् खार्काररभसामत्ताःपर्यधावन्वरूथशः ११ रुदंतोरासभत्रस्तानीडादुदपतन्खगाः
घोषेऽरण्येचपशवःक्षृशन्मूत्रमकुर्वत १२

रजएवध्वजोयस्य ५ उच्चैर्हसंत्यइवतडितोयेषुतेषामंबुदानांघटयासमूहेन
नष्टोभागणःसूर्यादिप्रभासमूहोयस्मिन् पदंस्थानंनव्यादृश्यतेस्मईषदपिनादृश्यत ६ वार्धिःसमुद्रःविमनाइवउद्गताऊर्मयोयस्मात् क्षुभिताउदरस्थामकरादयो-
यस्मिन्उदपानैर्वापीकूपादिभिःसहिताःशुष्काणिपंकजानियासु ७ परिधयःपरिवेषाःसराव्होःराहुग्रस्तयोःनिर्घाताःनिरभ्रगर्जितानिरथनिर्ह्रादतुल्याःध्वन
यःविवरेभ्यःगिरिगुहाभ्यः ८ सृगालानामुलूकानांचटंकारैर्ध्वनिभिःसह ९ ग्रामसिंहाःश्वानः १० कर्कशैस्तीक्ष्णैर्हेक्षत्तः खार्कारोगर्दभजातिशब्दस्त-
स्मिन्रभसःसंभ्रमोयेषांवरूथशःसंघशः ११ रासभशब्दत्रस्ताःसर्वतःक्रोशंतः १२ ६३ ६३ ६३ ६३

गावोऽत्रसन् असृक् दोहाश्च बभूवुः देवलिंगानि व्यरुदन् प्रतिमानामश्रुस्रावआसीदित्यर्थः १३ पुण्यतमान् गुरुबुधादीन् भगणान् बहूनिनक्षत्राणिच अन्येक्रूरग्रहाअंगलादयः अतिचेरुः अतिक्रम्य जग्मुः वक्रगत्याप्रत्यावृत्यायुयुधुश्च १४ ब्रह्मपुत्रान्ऋते विना तेषांस्वशापादिज्ञानात् १५ व्यज्यमानमात्मपौरुषंपूर्वसिद्धंस्वपौरुषंययोः १६ निरुद्धाः व्याप्ताः काष्ठादिशोयाभ्याम् स्फुरंत्यंगदानिययेषुतेभुजाययोः अंगदेतिटाबंतत्वमार्षम् शोभनाकांचीयस्यांतयाकट्या १७ यमयोर्मध्येयः स्वदेहात्प्रथममजायत तंयथाहिरण्यकशिपुंविदुः सादितिः प्रथमंयमसूतताहिरण्याक्षंयथाविदुः तथानामकृतवानित्यर्थः अयंभावः यदाहिगर्भाधानसमयेयोनिपुष्पविशद्वीर्यंद्विधाविभक्तंआदिपश्चाद्भावेनप्रविशति तदायमौभवतः तयोश्चपितृतः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः यदाविशेद्द्विधाभूतंबीजंपुष्पंपरिस्रवत् द्वौतदाभवतोगर्भौ सूतिर्वेशविपर्ययादितिपिंडसिद्धिस्मरणात् अतः स्वदेहात् पूर्वंयोजातस्तस्यहिरण्यकशिपुरितिदितिः प्रथमंयमसूततस्याहि

गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानिद्रुमाः पेतुर्विनानिलम् १३ ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापिदीपिताः अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् १४ दृष्ट्वान्यांश्चमहोत्पातान्तत्तत्त्वविदः प्रजाः ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनिरेविश्वसंप्लवम् १५ तावादिदैत्यौसहसाव्यज्यमानात्मपौरुषौ ववृधातेऽश्मसारेणकायेनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पृशौहेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदाभुजौ गांकंपयंतौचरणैः पदेपदेकट्यासुकांच्याऽर्कमतीत्यतस्थतुः १७ प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत तंवैहिरण्यकशिपुंविदुः प्रजायंतंहिरण्याक्षमसूतसाऽग्रतः १८ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यांब्रह्मवरेणच वशेसपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्यप्रियः प्रीतिकृदन्वहम् गदापाणिर्दिवंयातोयुयुत्सुर्मृगयन्रणम् २० तंवीक्ष्यदुःसहजवंरणत्कांचननूपुरम् वैजयंत्यास्रजाजुष्टमंसन्यस्तमहागदम् २१ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम् भीतानिलिल्यिरेदेवास्तार्क्ष्यत्रस्ताइवाहयः २२ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वामहसास्वेनदैत्यराट् सेंद्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनदद्भृशम् २३ ततोनिवृत्तः क्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनिःस्वनम् विजगाहेमहासत्त्वोवार्द्धिंमत्तइवद्विपः २४ तस्मिन्प्रविष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः आहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्रधर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः २५ सवर्षपूगानुदधौमहाबलश्चरन्महोर्मीन्श्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याऽभिजघ्नेगदयाविभावरीमासेदिवांस्तातपुरींप्रचेतसः २६

रण्याक्षइतिनामकृतवानिति १८ दोर्भ्यामुद्धतः ब्रह्मवरेणाकुतोमृत्युः १९ रणंयुद्धम् २० दुःसहोजवोवेगोयस्य रणंतौकांचनमयौनूपुरौयस्य अंसेन्यस्तामहतीगदायेन २१ मनसाशौर्येणवीर्येणबलेनवरेणचउत्सिक्तंगर्वितम् असृण्यंनिरंकुशंनिलिल्यिरे लीनाबभूवुः २२ स्वेनमहसातेजसातिरोहितान् सदृष्ट्वाज्ञात्वाक्षीबान्मत्तानपश्यन्सन् क्लीबानितिपाठेपौरुषहीनान् २३ २४ सन्नाअवसन्नाधीर्येषाम् वर्चसातेजसाप्रधर्षिताअभिभूताः संतः २५ महोर्मीन् अभिजघ्नेमौर्व्यामारयतीतिमूर्वःकार्ष्णायसंतन्मय्या यद्वा मूर्वनामतृणविशेषः तन्मयरज्ज्वा दृढनिबद्धयेत्यर्थः विभावरीसंज्ञाम् आसेदिवान्प्राप्तः २६ ७ ७

असुराणांलोकः पातालंतत्पालकंप्रलब्धुमुपहसितुम् प्रणिपत्य २७ यद्यस्माद्राजसूयेनभवानयजत् २८ उपशमंयुद्धादिकौतुकादुपरमम् २९ युद्धमार्गनिपुणंत्वां-
यस्तोषयिष्यतितमिहि गच्छगृणतेस्तुवंति ३० आरात्शीघ्रम् विस्मयः नष्टगर्वः वीरशयेरणांगणेरूपाणिवराहाद्यवतारान् ३१ इतितृतीयस्कंधेटीकायां
सप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशेहिरण्याक्षधरोद्धर्तृवराहयोः निर्विशेषंमहायुद्धंदेवक्षोभिनिरूप्यते १ प्रतियोद्धारंश्रुत्वामहामनाः शयिष्यसइतिय
दुक्तंतत्विगणय्यअगणित्वा यतोदुर्मदः १ अभितोजयतीत्यभिजित् तंश्रीहरिंप्रकर्षेणोर्ध्वंनीयमानाऽवनिर्येन अग्रदंष्ट्रयादंष्ट्राग्रेणस्वरुचः हिरण्याक्षतेजां
सि अरुणश्रियायुक्तंयत् तेनअक्ष्णानेत्रेणमुष्णंतंतिरस्कुर्वंतम् अहोचित्रंवनगोचरोमृगः वारिचरोवराहः २ एहिआगच्छरसौकसांपातालवासिनांनोऽस्मा
कंसमर्पिता अन्यथापाताळावतरणमस्यानघटतइतिभावः हिरण्याक्षेणाधिक्षेपार्थंप्रयुक्ताऽपिभारतीवस्तुतोभगवंतंस्तौति तथाहिवनगोचरः जलेशया

तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकंयादोगणानामृषभंप्रचेतसम् स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनीचवज्जगादमेदेह्यधिराजसंयुगम् २७ त्वंलोकपालोऽ
धिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यापहोदुर्मदवीरमानिनाम् विजित्यलोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुराऽयजत्प्रभो २८ सएवमुत्सिक्तमदेनविद्वि-
षादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयम् २९ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगे
त्वांरणमार्गकोविदम् आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः ३० तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृ
तः यस्त्वद्विधानामसतांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षदिग्विजयेसप्त
दशोऽध्यायः १७ मैत्रेयउवाच तदेवमाकर्ण्यजलेशभाषितंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः हरेर्विदित्वागतिमंगनारदाद्रसा
तलंनिर्विविशेत्वरान्वितः १ ददर्शतत्राभिजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया मुष्णंतमक्ष्णास्वरुचोऽरुणश्रियाजहासचाहोवनगोच
रोमृगः २ आहैनमेह्यज्ञमहींविमुंचनोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता नस्वस्तियास्यस्यनयाममेक्षतःसुराधमासादितसूकराकृते ३ त्वन्नः
सपत्नैरभवायकिंभृतोयोमाययाहंत्यसुरान्परोऽक्षजित् त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढप्रमृजेसुहृच्छुचः ४

नः श्रीनारायणः सएव-
योगिभिर्मृग्यतेदुष्टान्वाहंतुंमृगयतइतिमृगः अज्ञोनास्तिज्ञोयस्मात्सर्वज्ञेत्यर्थः सुराअधमायस्मात् हेसुरोत्तममेमेक्षमाणस्यापिसतः मामनादृत्यापित्वमनयासह वर्त्तमा
नोनः अस्मदीयंस्वस्तिसमस्तंमंगलंराज्यंयास्यसिप्राप्स्यसि नात्रसंदेहः तथाप्यस्मत्कृपयाविमुंचेत्यर्थः आसादितालीलयास्वीकृतासूकराकृतिर्येन ३ अभवायनाशाय
भृतः पुष्टः वस्तुतस्तुमोक्षायभृतोधृतः आश्रितइत्यर्थः योभवान् परोक्षेणचौर्येणजयतीतितथावस्तुतस्तुदूरतएवस्थित्वाजयतीतिसंस्थाप्यहत्वावस्तुतस्तुयोगमायारू
पमचिंत्यंबलंयस्यअल्पंपौरुषंयस्मात् तंत्वांसम्यक्स्थापयित्वाभक्त्याहृदिस्थिरीकृत्येत्यर्थः हेमूढप्रमूढान्भ्रांतिआप्यायतीतितथाप्रापूर्ताविति धातुः सुहृदांशुचः
संसारदुःखानिमृजेनाशयामि यतस्त्वंस्मर्तुर्बंधिवानपिमोचयसीतिभावः ४ ५ ५ ५ ५ ५

असमञ्जुजच्युतयाऽपिगदयाअशीर्णशीर्षयस्यतथाभूतेत्वयिस्फुरत्संस्थितेसतियेतुभ्यमधुनाबलिंहरंति नवीनाभक्तायेचपूर्वेभक्ताऋषयोदेवाश्चतेसर्वेस्वयमेवउद्यमविहीने
नअमूलानभविष्यंति किंतुदृढमूलाश्वभविष्यंतीत्यर्थः ५ सहरिः अरेर्दुरुक्तान्येवतोमराःशस्त्रविशेषाः तैस्तुद्यमानोव्यथ्यमानः दंष्ट्राग्रगतांपृथ्वींभीतामालक्ष्यतो
दंदुरुक्तव्यथामृषन्नसहमानएवनिर्गतः करेणुर्हस्तिनी वस्तुतस्तुअरिदुरुक्तितः अमरैर्निमित्तभूतैः तुद्यमानः यथाश्रुतार्थयाहिणांब्रह्मादीनांव्यथांदृष्ट्वाअनुकंप
यापीड्यमानइत्यर्थः तोदंमृषन्नित्यस्याप्ययमेवार्थः ६ सलिलान्निर्गच्छंतमनुगतःसन् हिरण्यवत्कशिपाःकेशाःयस्यदैत्यस्य झषोमकरः करालादंष्ट्रायस्य अ-
शनिव न्निस्वनोयस्य निर्लज्जानामसतांकिंविगर्हितमस्ति निंदाभयाभावात् पलायनंनायुक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तुगतान्हियः प्राप्तन्हियोनसंतोयेभ्यः तेषांकृपालूनां
किंविगर्हितंनकिंचित् अतःकृपालुत्वादृष्ट्वाश्रितभूरक्षणार्थंकिंचित्पलायनमपिननिंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकारायभुवमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितंमन्वानोदैत्य
आत्मानमेवाधिक्षिपति गतन्हियांस्वार्थैकपराणामसतामस्माकंकिंविगर्हितगणनाऽस्ति अपितुनास्त्येव धिगस्मानित्यब्रवीदित्यर्थः ७ सभगवान्विश्वसृजाऽभि

त्वयिसंस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मञ्जुजच्युतयायेचतुभ्यम् बलिंहरंत्यृषयोयेचदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यंत्यमूलाः ५ सतुद्यमानोऽरिदुरुक्ततो-
मरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलक्ष्यभीताम् तोदंमृषन्निरगादंबुमध्याद्ग्राहाहतःसकरेणुर्यथेभः ६ तन्निःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्विरदंयथा
झषः करालदंष्ट्रोशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतन्हियांकिलसतांविगर्हितम् ७ सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्त्वम् अभिष्टुतो
विश्वसृजाप्रसूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः ८ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पंमहागदंकांचनचित्रदंशम् मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडम
न्युःप्रहसंस्तंबभाषे ९ श्रीभगवानुवाच सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधान्मृगयेग्रामसिंहान् नमृत्युपाशैःप्रतिमुक्तस्यवीरा
विकत्थनंतवगृण्हंत्यभद्र १० एतेवयंन्यासहरारसौकसांगतन्हियोगदयाद्राविताःस्ते तिष्ठामहेऽथापिकथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवै
रम् ११ त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपोघटस्वनोस्वस्त्यआश्वनूहः संस्थाप्यचास्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः १२

ष्टुतोविबुधैश्चप्रसूनैरापूर्यमाणः पाठांतरेविश्वसृजांप्रसूनैर्विबुधैरभिष्टुतइति सलिलस्योदस्तात्उपरिव्यवहारगोचरेदेशेगांविन्यस्यस्वसत्त्वमाधारशक्तिंनिहित
वान् अरेस्तस्यपश्यतएव ८ पराक् पृष्ठतोऽनुषक्तंलग्नंतपनीयोपकल्पंस्वर्णाभरणम् कांचनमयंचित्रंदंशःकवचंयस्यतंदैत्यंप्रचंडमन्युलम् अधिक्षेपादिकंचानुक
रणमात्रंदैत्यवाक्यभीतानांदेवानांभयनिवृत्तयेवस्तुतस्तेनतथाऽनुषक्तत्वेनकोपादिहेत्वभावात् ९ ग्रामसिंहान्श्वनः प्रतिमुक्तस्यबद्धस्यविकत्थनंश्लाघाम् १०
न्यासहराःनिक्षेपहराः द्राविताःपलायनंकारिताः अथापिअसमर्थाअपितिष्ठामः तत्किंयतःस्थेयंस्थातव्यमेवास्माभिः तत्किमित्याह क्वयामःगंतव्यदेशाभावात्
११ पद्रथानांपदातीनांयेयूथपास्तेषामधिपःमुख्यइत्यर्थः अस्वस्तयेपराभवार्थम् आशुघटस्वयतस्वअनूहोनिर्वितर्कः योनातिपिपर्तिनपूरयतिपालयतिवा असाव
सभ्यः सभायामनर्हः १२ ७

सोऽधिक्षिप्तः सत्यंवयमितिश्लोकेनरुषाप्रलब्धः उपहसितश्च एतेवयमिति द्वाभ्याम् क्रीडांकार्यमाणोऽहिराट्महासर्पइव १३ मन्युनाप्रचलितानिक्षुभितानिइंद्रिया णियस्य १४ अंतकंमृत्युम् १५ १६ सौम्याविदुर तांगदामप्राप्तामेवाहनत् १७ हर्यक्षोहिरण्याक्षः १८ स्पृधोःस्पर्धमानयोः तिग्माभ्यांगदाभ्यामाहतानिअंगानिययोःक्षता दास्रवतीतिक्षतास्रवंरुधिरंतस्यघ्राणमवघ्राणंतेनविवृद्धोमन्युर्ययोः विचित्रान्मार्गान्गदायुद्धभ्रमणभेदान् इलागौःतस्यानिमित्तभूतायांशुष्मिणोःभक्तयोर्वृषभयोः प्रस्तुतेऽपिइलापृथ्वीतदर्थंवृषभौहिखलुबहूनिदिनानिसंग्रथितोत्तुंगशृंगसंघर्षविदीर्णगिगलद्रुधिरौपरस्परोपमर्द्दव्ययोग्रसंरंभौचभत्कारितगजयूथपौयुध्यमानौ तिष्ठतइतिप्रसिद्धम् १९ यज्ञएवकायवायस्यतस्यच महीनिमित्तंद्विषतोः २० आगत्यचनारायणमाह किंकृतोदैत्यविलस्यकथंमूलम् आसन्नंप्राप्तंशौंडीरंशौर्य्यं-

मैत्रेयउवाच सोऽधिक्षिप्तोभगवताप्रलब्धश्चरुषाभृशम् आजहारोल्बणंक्रोधंक्रीड्यमानोऽहिराडिव १३ सृजन्नमर्षितःश्वासा न्मन्युप्रचलितेंद्रियः आसाद्यतरसादैत्योगदयाऽभ्यहनद्धरिम् १४ भगवांस्तुगदावेगंविसृष्टंरिपुणोरसि अवंचयत्तिरश्चीनोयोगारूढइवां तकम् १५ पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभाद्दष्टदच्छदम् १६ ततश्चगदयारातिंदक्षिणस्यांभ्रुविप्रभुः आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोऽहनत् १७ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यांहर्यक्षोहरिरेवच जिगीषयासुसंरब्धावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः १८ तयोःस्पृ धोस्तिग्मगदाहतांगयोःक्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्व्योः विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषयाव्यभादिलायामिवशुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्ययज्ञावयवस्य मायागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः कौरव्यमह्यांद्विषतोर्विमर्द्दनंदिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतःस्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसंकृतप्रतीकार महार्यविक्रमम् विलक्ष्यदैत्यंभगवान्सहस्रणीर्जगादनारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच एषतेदेवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषा म् विप्राणांसौरभेयीणांभूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः अन्वेषन्नप्रतिरथोलोकानटतिकंटकः २३ मै- नंमायाविनंदृप्तंनिरंकुशमसत्तमम् आक्रीडबालवद्देवयथाशीविषमुत्थितम् २४ नयावदेषवर्धेतस्वांवेलांप्राप्यदारुणः स्वांदेवमायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत २५ एषाघोरतमासंध्यालोकच्छंबट्करीप्रभो उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमावह २६

मदोवायेन अपेतंसाध्वसंयस्मा त्कृतःप्रतीकारोयेन अहार्यःअप्रतीकार्योविक्रमोयस्य सहस्रणीःसहस्राणामृषिसहस्राणांनेता २१ हेदेवतेंऽघ्रिमूलंप्राप्तानांदेवादीनामेषोऽसुरः २२ आगस्कृत् वृथैवापराधारोपकः तत्परिहारायप्रवृत्तोभयकृत् भीतंज्ञात्वादुष्कृत् अर्थप्राणादिहर्त्ता अस्मत्तोराद्धोलब्धोवरोयेन अन्वेषन्प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथःप्र- तिपक्षशून्यः २३ यद्यस्मात् एवंभूतोऽयंतस्मादेनंमाक्रीडमाक्रीडय हेदेवयथाउत्थितंक्षुभितम् आशीविषंसर्पबालःपुच्छाकर्षणादिनाक्रीडयतितद्वत् २४ स्वामासुरीम् हेदेवस्वांमायाम् अघंपापरूपम् २५ वेलामेवाह एषेति लोकानां छंबट्करीविनाशकरी छंबडित्यव्ययंविनाशेवर्त्तते २६

अभिजिन्मध्यान्हः सएवमौहूर्त्तिकोयोगः सन् मुहूर्त्तः शुभदःकालः अगात्गतप्रायः अतोयावन्मुहूर्त्तशेषोऽस्तितावदेवक्षुदुस्तरमेनंनिस्तरजहि २७ त्वांमृत्युंत्व-
यैवशापानुग्रहकालेविहितंनिर्मितम् आसादितःप्राप्तः शर्मणिसुखेआधेहिस्थापय २८ इतितृतीयेटीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ऊनविंशेविरिंच्यादि
प्रार्थितेनमहामृधे वराहेणहिरण्याक्षवधःश्लाघ्योऽनुवर्ण्यते १ निर्व्यलीकंचतदमृतंच पाठांतरेनिष्कपटाभिप्रायंचतत् ऋतंचकालात्मनोऽपिममसुहूर्त्तबलमुपदि-
शतीतिप्रहस्यअपांगालोकनेनस्वीकृतवान् १ मुखतःअभिमुखेहनौकपोलस्याधोभागे अक्षजःब्रह्मणोघ्राणेंद्रियादाविर्भूतः २ सास्वगदयातेनहतातंतोविहिता
विच्युतासतीविघूर्णिताभूत्वाऽपतत्रेजेच तत्भगवत्करात्पतनम् यद्वा तत्पदस्याद्भुतंरेजेदृत्यनेनापिसंबंधः तत् दैत्यपौरुषंरेजइति ३ लब्धतीर्थोलब्धावसरः

अधुनैषोऽभिजिन्नामयोगोमौहूर्त्तिकोह्यगात् शिवायनस्त्वंसुहृदामाशुनिस्तरदुस्तरम् २७ दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् विक्र
म्यैनंमृधेहत्वालोकानाधेहिशर्मणि २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षवधेअष्टादशोऽध्यायः १८ मैत्रेयउ
वाच अवधार्यविरिंचस्यनिर्व्यलीकामृतंवचः प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोग्रहीत् १ ततःसपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयम् जघा
नोत्पत्यगदयाहनावसुरमक्षजः २ साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् विघूर्णिताऽपतद्रेजे नदद्भुतमिवाभवत् ३ सतदालब्धतीर्थोपि
नबबाधेनिरायुधम् मानयन्ससमृधेधर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायांहाहाकारेविनिर्गते मानयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मर
द्विभुः ५ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमुख्येनविषज्जमानम् चित्रावाचोतद्विदांखेचराणांतत्रास्मासन्स्वस्तितेऽमुंजहीति ६ सतंनि
शाम्यात्तरथांगमग्रतोव्यवस्थितंपद्मपलाशलोचनम् विलोक्यचामर्षपरिप्लुतेंद्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छ्वसन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां
संचक्षाणोदहन्निव अभिप्लुत्यस्वगदयाहतोसीत्याहनद्धरिम् ८ पदासव्येनतांसाधोभगवान्यज्ञसूकरः लीलयामिषतःशत्रोःप्राहरद्वा
तरंहसम् ९ आहचायुधमाधत्स्वघटस्वत्वंजिगीषसि इत्युक्तःसतदाभूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम् १० तांसआपततींवीक्ष्यभगवान्समव
स्थितः जग्राहलीलयाप्राप्तांगरुत्मानिवपन्नगीम् ११ स्वपौरुषेप्रतिहतेहतमानोमहासुरः नैच्छद्गदांदीयमानांहरिणाविगतप्रभः १२ ज
ग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलज्ज्वलनलोलुपम् यज्ञायधृतरूपायविप्रायाभिचरन्यथा १३

सचनबबाधे नप्राहरत् समानयन्बभूवेतिवाक्यभेदात्सइत्य-
स्यापौनरुक्त्यम् ४ ५ व्यग्रंससंभ्रमंचक्रंयस्य विषज्जमानंविशेषेणसंगंप्राप्नुवंतंप्रति अतद्विदांतत्प्रभावमजानतांआसमंतादासन् स्म ६ संदेयःतमात्तच-
क्रंनिशाम्यदृष्ट्वाअग्रतोव्यवस्थितंचविलोक्यअमर्षेणक्रोधेनपरिप्लुतानिक्षुभितानींद्रियाणियस्यसःआदशत्दष्टवान् ७ चक्षुर्भ्यांदहन्निवसंचक्षाणःपश्यन्निवे
तिवस्तुतःक्रोधाभावमाह हतोऽसिज्ञातोऽसीतिवास्तवोऽर्थः ८ वातरंहसम्वायुवेगाम् ९ घटस्वउद्यमंकुरु यतस्त्वंजेतुमिच्छसि १० ११ हतोमानोगर्वोयस्य
१२ ज्वलन्योज्वलनः तद्वल्लोलुपंग्रसनव्यग्रम् यज्ञायविष्णुमालक्ष्यअकार्यकरत्वेदृष्टांतः विप्रमुद्दिश्याभिचारंकुर्वन्यथा १३ ६ ६ ६

अंतःखेआकाशमध्येचकासत्प्रकाशमानं उदीर्णउत्कटादीधितिर्दीप्तिर्यस्यनिशातनेमिनानिशितधारेणहरिरिंद्रोयथातार्क्ष्यस्यपतत्रमुज्झितंचिच्छेदद्देवान्विनिर्जित्याम्
तकलशंनयतागरुडेनेंद्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्यमानंदातुंपिच्छमेकंत्यक्तम् तद्यथाइंद्रश्चिच्छेद छिन्नंचतत्यथाखेप्रकाशत्तद्वत्प्रकाशमानमित्यभिसंधिः १४ अराः
संत्यस्येतिअरिचक्रम् तेनबहुधावृक्णेछिन्नेसतिप्रत्येत्यअभिमुखमागत्यहरेरुरः वक्षःप्रहृत्य १५ मनाक्ईषदपिक्काप्यंशे १६ अस्यजगतःउपसंयमंप्रलयम् १७
पांसूत्कृतंतमश्चप्रेरितवंतः क्षेपणैःयंत्रैः १८ नष्टोभगणोनक्षत्रसमूहोयस्याम् अनेनदैत्यबलातिरेकात्ब्रह्मदत्तमुहूर्त्तातिक्रमोगम्यते अन्हिनक्षत्राणामसंभवात् १९
नानायुधानिमुंचंतीतितथा यातुधान्यःप्रत्यदृश्यंत २० हिंस्राःछिंधिभिंधीत्येवंभूताः अतिवैशसाअत्युग्रावाचउत्सृष्टाइत्यत्रैवंवाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुष्कृतानामि

तदोजसादैत्यमहाभटार्पितंचकासदंतःखउदीर्णदीधिति चक्रेणचिच्छेदनिशातनेमिनाहरिर्यथातार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४ वृक्णेस्वशूलेब-
हुधारिणाहरेःप्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् प्रवृद्धरोषःसकठोरमुष्टिनानदन्प्रहृत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्थमाहतःक्षत्तभगवानादिसूक
रः नाकंपतमनाक्क्वापिस्रजाहतइवद्विपः १६ अथोरुधासृजन्मायायोगमायेश्वरेहरौ यांविलोक्यप्रजास्त्रस्तामेनिरेऽस्योपसंयमम् १७ प्र
ववुर्वायवश्चंडास्तमःपांसवमैरयन् दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणैःप्रहिताइव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैःसविद्युत्स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिःपूयके-
शासृग्विण्मूत्रास्थीनिचासकृत् १९ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोऽनघ दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षर-
क्षोभिःपत्त्यश्वरथकुंजरैः आततायिभिरुत्सृष्टाहिंस्रावाचोऽतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशयत् सुदर्शनास्त्रंभगवा
न्प्रायुंक्तदयितंत्रिपात् २२ तदादितेःसमभवत्सहसाहृदिवेपथुः स्मरंत्याभर्त्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ विनष्टासुस्वमायासुभूय
श्चाव्रज्यकेशवम् रुषोपगूहमानोऽमुंददृशेऽवस्थितंबहिः २४ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसारैरधोऽक्षजः करेणकर्णमूलेऽहन्यथात्वाष्ट्रंम-
रुत्पतिः २५ सआहतोविश्वजितात्ह्यवज्ञयापरिभ्रमद्गात्रउदस्तलोचनः विशीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता २६
क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रंपरिदष्टदच्छदम् अजादयोवीक्ष्यशशंसुरागताअहोइमांकोऽनुलभेतसंस्थितिम् २७ यंयोगिनोयो
गसमाधिनारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया तस्यैषदैत्यापसदःपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह २८ एतौतौपार्षदावस्यशापाद्या
तावसद्गतिम् पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेहजन्मभिः २९

त्ति प्रकटिताःमायाःविनाशयत् विनाशनमितिपाठेयथाश्रुतैवषष्ठी त्रीणिसवनानिपादायस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयोऽस्यपादाइतिश्रुतेः २२ भर्त्तुरादेशंलब्धुत्रो-
भगवान्हनिहष्यतीत्येवंभूतम् २३ उपगूहमानः बाह्वोरंतःनिधाय्यसंघट्टयन् २४ अहन्जघान त्वाष्ट्रंवृत्रम् मरुत्पतिरिंद्रः २५ परितोभ्रमत्गात्रंशरीरंय
स्य उदस्तेबहिर्निर्गतेलोचनेयस्य विशीर्णाबाह्वादयोयस्य नगेंद्रोमहाद्रुमः लुलितःउन्मूलितः नभस्वतावायुना २६ संस्थितिमृत्युम् २७ असत्आरोपितात्
लिंगशरीरात्मोक्तुमिच्छयावराहस्यपूर्वपादयोरेवकरत्वात्करेणाहन्निितिपदाहतइतिचाविरुद्धम् २८ २९ ७ ७ ७ ७

अखिलयज्ञानांतंतवेविस्ताराय कारणायेतिवा अरुंतुदःमर्मभेत्ता ३० सादयित्वा हत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिः ब्रह्मादिभिःसंस्तुतः ३१ यथानूक्तंगुरुःक्रमिनतिक्रम्य मयाप्राग्वादि तवकथितम् हेस्कमित्र यथायेनप्रकारेण ३२ हेद्विजशौनक ३३ कथासुपश्रुतासु ३४ भक्तिमात्रेणपशूनामपिसुलभः अन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्रवणेकस्यानंदोनस्यादित्याह यइतिद्वाभ्याम् झषोग्राहः क्रोशंतीनांसतीनामितिकृपालुत्वमुक्तम् संकटात्अमोचयत् ३५ ३६ कारणेनपृथिव्युद्धरणादिनासूकररूपस्य ३७ एतद्धरेर्विक्रीडितंशृण्वतामंतेश्रीनारायणोगतिर्भवति महापुण्यंस्वर्गादिप्रदम् अलंपवित्रमतिशयेनशोधकम् धन्यंधनावहम् यशस्यंकीर्तिकरम् आयुषआशिषांचपदंस्थानंपरित्राणंवा प्राणानामिंद्रियाणांचपदम् अंगविदुर ३८ इतितृतीयस्कंधेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९

देवाऊचुः नमोनमस्तेऽखिलयज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्त्वमूर्तये दिष्ट्याहतोऽयंजगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रेयउवाच एवंहिरण्याक्षमसह्यविक्रमंससादयित्वाहरिरादिसूकरः जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमीडितःपुष्करविष्टरादिभिः ३१ मयायथाऽनूक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमित्रचेष्टितम् यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः ३२ सूतउवाच इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथाम् क्षत्तानंदंपरंलेभेमहाभागवतोद्विज ३३ अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् उपश्रुत्यभवेन्मोदःश्रीवत्सांकस्यकिंपुनः ३४ योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजम् क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोऽमोचयद्द्रुतम् ३५ तंसुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः कृतज्ञःकोनसेवेतदुराराध्यमसाधुभिः ३६ योवैहिरण्याक्षवधंमहाऽद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगायत्यनुमोदतेऽजसाविमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः ३७ एतन्महापुण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुराशिषाम् प्राणेंद्रियाणांयुधिशौर्यवर्धनंनारायणोऽतेगतिरंगशृण्वताम् ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनविंशोऽध्यायः १९ शौनकउवाच महींप्रतिष्ठामध्यस्यसौतेस्वायंभुवोमनुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणिमार्गायावरजन्मनाम् १ क्षत्तामहाभागवतःकृष्णस्यैकांतिकःसुहृत् यस्तत्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्परांश्चाप्यनुव्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयंविरजास्तीर्थसेवया उपगम्यकुशावर्तआसीनंतत्त्ववित्तमम् ४

विंशेवराहजन्मादिव्यवधानादथादितः सर्गोऽनुस्मार्यतेवक्तुमन्वयंप्रस्तुतंमनोः १ प्रतिष्ठांस्थानंअध्यस्यप्राप्यसौतेसूतस्यरोमहर्षणस्यपुत्रअवरमर्वाचीनंजन्मयेषांतेषामीश्वरेलीनानांमार्गायनिर्गमायकानिद्वाराणिकृतवान् अर्वाचीनान्प्राणिनःकैरुपायैःसृष्टवानित्यर्थः १ विदुरमैत्रेयसंवादेनैवेतत्ज्ञास्यत इतितमेवसंवादंप्रष्टुमाह क्षत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णासुहृत्वेहेतुः यइति दुर्योधनादिभिरपत्यैःसहितमग्रजंधृतराष्ट्रम् अघवान्कृतापराधइतिहेतोः श्रीकृष्णोक्तमंत्रानादरात् यस्तत्याज २ अनवरः अन्यूनःमहित्वेमहिम्नि ३ कुशावर्तेगंगाद्वारे ४ ५ ६ ७ ८ ९

यत्किमपिपृच्छतु किंतवेतिचेत्तत्राह तयोरिति अघघ्नीः अघध्न्यः नूनंकथाः प्रवृत्ताः ५ कीर्त्तन्यानिकीर्त्तनार्हाणिउदाराणिकर्माणियस्यहरेः ६ एवमितिव्यासवाक्यम् उग्र
श्रवाः रोमहर्षणपुत्रः नैमिषमयनमाश्रयोयेषाम् अर्पितमध्यात्ममनोयेन ७ गोःउद्धरणंलीलांहिरण्याक्षंचावज्ञयाहतंनिशम्य भारतोविदुरः ८ यस्मात्त्वमध्यक्तमार्गवि
त् ब्रह्मणोवाविशेषणम् ९ एतत्जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः १० सद्वितीयाः सभार्याः स्वतंत्राभार्यानिपेक्षाः कर्मसु प्रजासर्गादिषुसंहताः परस्परापेक्षाः इदंजगत्
११ ब्रह्माकिमारभतेतिप्रश्नस्ययक्षादीन्सृष्टवानित्युत्तरंवक्तुंपूर्वोक्तांसृष्टिमनुस्मारयतिदैवेनेतिसप्तभिः मन्वादिप्रश्नानांतूत्तराध्यायमारभ्योत्तरंभविष्यति दुर्विलक्ष्ये
णदैवेनजीवादृष्टेन परेणप्रकृत्यधिष्ठात्रामहापुरुषेण अनिमिषेणकालेनचहेतुना भगवतोनिर्विकारात्जातक्षोभंयद्गुणत्रयंप्रधानंतस्मान्महानासीत् तदुक्तंतंत्रे वि
ष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति १२ महतोजातोभूतादिरहंकार

तयोःसंवदतोःसूतप्रवृत्ताह्यमलाःकथाः आपोगांगाइवाघघ्नीर्हरेःपादांबुजाश्रयाः ५ तानःकीर्त्तयभद्रंतेकीर्त्तन्योदारकर्मणः रसज्ञःकोऽनुतृप्ये
तहरिलीलामृतंपिबन् ६ एवमुग्रश्रवाःपृष्टऋषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाहश्रूयतामिति ७ सूतउवाच हरे-
र्धृतक्रोडतनोःस्वमाययानिशम्यगोरुद्धरणंरसातलात् लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसंजातहर्षोमुनिराहभारतः ८ विदुरउवाच
प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् किमारभतमेब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ येमरीच्यादयोविप्रायस्तुस्वायंभुवोमनुः तेवैब्रह्मणआ
देशात्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउतकर्मसु आहोस्वित्संहताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ११ मैत्रेयउवाच
दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेणच जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् जातःससर्ज
भूतादिर्वियदादीनिपंचशः १३ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानिभौतिकम् संहत्यदैवयोगेनहैममंडमवासृजन् १४ सोऽशयिष्टाब्धिसलिले
आंडकोशोनिरात्मकः साग्रंवैवर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्यनाभेरभूत्पद्मंसहस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौकोयत्रस्वयम
भूत्स्वराट् १६ सोऽनुविष्टोभगवतायःशेतेसलिलाशये लोकसंस्थांयथापूर्वंनिर्ममेसंस्थयास्वया १७ ससर्जच्छाययाविद्यांपंचपर्वाणमग्रतः
तामिस्रमंधतामिस्रंतमोमोहोमहातमः १८

त्रिलिंगस्त्रिगुणःरजःप्रधानादितिस्वतःसत्त्वप्रधानस्यापिमहतोऽहंकारोत्पत्तिकालेकार्यानुरूपं
रजःप्रधानत्वंभवतीतिभावः पंचशःतन्मात्राणिमहाभूतानिज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रियाणितत्तद्देवताश्चेतिपंचपंचससर्जेत्यर्थः १३ भौतिकंहैममंडमेकैकशःप्रत्येकं
स्रष्टुमसमर्थानिसंति संहत्यससृजुः १४ अन्ववात्सीत् अधिष्ठितवान् १५ सहस्रार्काणामिवोरुदीधितिर्यस्यतत् सर्वजीवनिकायानामोकःस्थानंपद्मंस्वराट्ब्र
ह्मा १६ यःसलिलाशयेगर्भोदकस्यांतःशेते तेनभगवताऽनुविष्टोऽधिष्ठितःसन् सःस्वराट्स्वयासंस्थयानामरूपादिक्रमेण १७ छायाप्रभाप्रतियोगिनीतयाऽबु
ध्येत्यर्थः यस्त्वबुद्धिकृतःप्रभोरित्युक्तत्वात् महातमइतिमहामोहःस्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षया मोहइतिप्रथमाप्रयोगः १८ ॐ ॐ ॐ

तदेवंप्रथमोक्तांसाधारणांसृष्टिमनूद्यकेनचित्विशेषेणासाधारणांसृष्टिमाह विससर्जेत्यादिनायावत्समाप्ति तद्विसृष्टंकायंरात्रिरूपंततएवजातानियक्षरक्षांसिजगृहुः क्षुत्तृषोःसमुद्भवोयस्यांताम् अत्रचयाऽस्यसातनूरासीत् तामपाहतसातमिस्राऽभवदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया १९ उपसृष्टाअभिभूताःजग्धुमत्तुंभक्षयितुम् यतोवयंक्षुत्तृड्भ्यामर्दिताःअतएनंपिबेतिरूपयामारक्षतेत्येके अन्येतुजक्षध्वंभक्षयतेतिब्रुवंतःजक्षभक्षहसनयोरितिधातुः २० देवोब्रह्मासंविग्नोभीतःसन् मांमाजक्षतमाभक्षयत किंतुरक्षत अहोहेयक्षरक्षांसियूयंमेप्रजाःसुताबभूविथ जाताःस्थ एवमुग्रस्वभावायक्षराक्षसाजाताइत्यर्थः तत्रयेयक्षध्वमित्यूचुस्तेयक्षाः येतुमारक्षतेतितेराक्षसाइतिज्ञेयम् एतच्चतिर्यगादितामससर्गस्याप्युपलक्षणम् २१ प्रभयादीव्यन्द्योतमानायायाःदेवताःद्युतिमत्यःसात्विक्यस्तास्ताःप्रमुखतःप्राधान्येनासृजत् तेदेवाःदेवताइतिस्त्रीत्वेननिर्दिष्टानामप्यर्थमात्रविवक्षयातइतिपुंस्त्वेनप्रतिनिर्देशः एवंयक्षरक्षांसीत्यत्रापिज्ञेयम् तेनविसृष्टांत्यक्तांप्रभामहःदिवसरूपांसतींदेवयंतःक्रीडयंतःअहाषुर्जगृहुः २२ अदेवानितिच्छेदः सजघनादसुरानसृजतेतिश्रुतेः अतिलोलुपान्स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरेप्राप्ताः २३ पराऽपतत् अपलायत्

विससर्जात्मनःकायंनाभिनंदंस्तमोमयम् जगृहुर्यक्षरक्षांसिरात्रिंक्षुत्तृट्समुद्भवाम् १९ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्तेतंजग्धुमभिदुद्रुवुः मारक्षतैनंजक्षध्वमित्यूचुःक्षुत्तृडर्दिताः २० देवस्तानाहसंविग्नोमामांजक्षतरक्षत अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंबभूविथ २१ देवताःप्रभयायायादीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत् तेअहार्षुर्देवयंतोविसृष्टांतांप्रभामहः २२ देवोऽदेवाञ्जघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान् तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे २३ ततोहसन्सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतःपराऽपतत् २४ सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिम् अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५ पाहिमांपरमात्मंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः ताइमायभितुंपापाउपाक्रामंतिमांप्रभो २६ त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टानांक्लेशनाशनः त्वमेकःक्लेशदस्तेषामनासन्नपदांतव २७ सोऽवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः विमुंचात्मतनुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह २८ तांक्वणच्चरणांभोजांमदविह्वललोचनाम् कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् २९

२४ भक्तेच्छाऽनुरूपमात्मानंदर्शयतीतितथातमुपव्रज्य २५ पाहीतिद्वाभ्यामप्रार्थितवान् यभितुंमैथुनेनधर्षयितुम् २६ लोकानांजनानांतवअनासन्नोअनाश्रितौपादौयैःतेषाम् २७ विविक्तमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनंपरचित्तज्ञानंयस्यहरेः घोरांकामकश्मलांस्वतनुंविमुंचेतिउक्तवानिनिशेषः इत्युक्तश्चब्रह्मातांतनुंविमुमोचसर्वत्रतनुत्यागोनामतत्तन्मनोभावत्यागोविवक्षितः ग्रहणंचतत्तद्भावापत्तिरितिद्रष्टव्यम् २८ सोऽहोरात्रयोःसंधिरभवदितिश्रुतेःसातेनविसृष्टातनुःसायंतनीसंध्याबभूवसाचकामोद्रेकवेलाअसुराश्चराजसत्वात्स्त्रीलंपटाःअतस्तांसंध्यामेवस्त्रियंकल्पयित्वातेसंमोहंप्राप्ताइत्याह तामितित्रिभिः नूपुराभ्यांक्वणंतीचरणांभोजेयस्याःमदेनविह्वलेलोचनेयस्याःकांचीकलापेनविलसद्दुकूलंतेनाच्छन्नंरोधःकटितटंयस्याःताम् २९ ❦ ❦ ❦

अन्योन्यंश्लेषयाउपमर्देनहेतुनाउत्तुंगौनिरंतरौपयोधरौयस्याः सुद्विजां सुदतींस्निग्धोहासोलीलावलोकनंचयस्याः ३० गूहंतींवस्त्रांचलेनात्तृणवानाम् नीलाना
मलकानांवरूथःस्तोमोविद्यतेयस्याः हेधर्मतांस्त्रियंउपलभ्यमत्ता ३१ संमूढानांविभावनाक्रममाह अहोइति ३२ अभिसंभाव्यसत्कृत्यविश्रंभात्प्रणयात्कु
बुद्धयस्तेतांपप्रच्छुः ३३ कासीतित्रिभिः काऽसिजात्याकस्यवाकन्या हेभामिनि कोपने रूपमेवद्रविणमनर्घ्यंवस्तुतदेवपण्यंक्रयार्हंतेनतदसमर्पणेनविबाधसे
३४ किंजातिकुलादिप्रश्नेनयावाकाचिद्भव दिष्ट्याइदंतावद्द्वंजातंयत्तवदर्शनम् किंतुकेवलंनोमनः उत्सुनोषिविमथ्नासि ३५ क्षुभितचित्तानांवाक्यंहेशा
लिनिश्लाघ्ये एकत्रनजयतिनस्थिरीभवति यद्वा नैकत्रअनेकगतिविलासेषुजयंतिसर्वोत्कर्षेणवर्त्तते पतत्पतंगमुच्चलंतंकंदुकम् त्वहतोःस्तनयोर्भाराक्रांतंतव
कृशांमध्यंविषीदतिश्राम्यति शांतामंथरेवप्रसरति सुशिखासमूहः शोभनः केशकलापस्ते पाठांतरेसुशिखाः शोभनान्केशान्अवकीर्यमाणान्समूह बधाने

अन्योऽन्याश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधराम् सुनासांसुद्विजांस्निग्धहासलीलावलोकनाम् ३० गूहंतींव्रीडयात्मानंनीलालकवरूथिनीम् उपलभ्या
सुराधर्मसर्वेसंमुमुहुस्स्त्रियम् ३१ अहोरूपमहोधैर्य्यमहोअस्यानवंवयः मध्येकामयमानानामकामेवविसर्प्पति ३२ वितर्कयंतोबहुधातांसंध्यां
प्रमदाकृतिम् अभिसंभाव्यविश्रंभात्पर्य्यपृच्छन्कुमेधसः ३३ काऽसिकस्यासिरंभोरुकोवाऽर्थस्तेऽत्रभामिनि रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविबा
धसे ३४ यावाकाचित्त्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतव उत्सुनोषीक्षमाणानांकंदुकक्रीडयामनः ३५ नैकत्रतेजयतिशालिनिपादपद्मंघ्नंत्यामुहुःक
रतलेनपतत्पतंगम् मध्यंविषीदतिबृहत्स्तनभारभीतंशांतेवदृष्टिरमलासुशिखासमूहः ३६ इतिसायंतनींसंध्यामसुराःप्रमदायतीम् प्रलो-
भयंतींजगृहुर्मत्वामूढधियःस्त्रियम् ३७ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान् ३८ विससर्ज
तनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियाम् तएवचाददुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभूतपिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससोमुक्तके-
शान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ ४० जगृहुस्तद्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते येनोच्छिष्टान्धर्षयंतितमुन्मा
दंप्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ४२

ति अत्रचअस्तंगच्छन्सूर्यएवपतत्पतंगःमेघविच्छेदोमध्यविषादः तारकारूपादृष्टिः तमएवकेशाइत्याद्यूह्यम् ३६ प्रमदेवाचरंतींस्त्रियंमत्वाजगृहुः ३७
प्रहस्यात्मानमात्मनाजिघ्रंत्याकांत्यासौंदर्येणप्रहसनमात्मावघ्राणंचसौंदर्यानुभावचातुर्यविकारः ३८ ज्योत्स्नांचंद्रिकारूपाम् तेएवगंधर्वादिगणाःविश्वावसुः
पुरोगमोमुख्योयेषु ३९ आत्मनस्तंद्रिणाआलस्येनतांश्चमुक्तकेशान्वीक्ष्यनेत्रेनिमीलितवान् ४० इंद्रियाणांविक्लेदःस्वावोययातांनिद्रांप्रचक्षते येनें-
द्रियविक्लेदेनहेतुनाउच्छिष्टांश्चसंतःधर्षयंतिभ्रांतान्कुर्वंति तंभूतादिगणमुन्मादंप्रचक्षते तंद्राजृंभिकानिद्रोन्मादहेतुत्वेनभूतादीनांतन्नूनांचचातुर्विध्यमुक्त
म् ४१ ऊर्जस्वंतंबलवंतम् परोऽक्षेणअदृश्यरूपेण ४२ ७ ७ ७ ७ ७ ७

आत्मनः सर्गेयस्मात् तंयत्येनकायेनसंप्रदानत्वनिमित्तेनकव्यः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्चस्वपितृरूपेभ्यः वितन्वतेश्राद्धादिनाहव्यंकव्यंचददति ४३ तिरो धानेनदृश्यत्वेसत्यप्यंतर्धानशक्त्या ४४ प्रत्यात्म्येनप्रतिबिंबेनआत्माभासंप्रतिबिंबम् आत्मनाआत्मनोमनः प्रतिबिंबदर्शिनः सुंदरस्यशिरःकंपादिचेष्टाअतएवतन् त्सृष्टानांमिथःसंमानेननित्यंमिथुनीभावः ४५ तत्प्रतिबिंबरूपम् कर्मभिःतत्पराक्रमानुवर्णनैः ४६ भोगआभोगोविस्तारः पादादिप्रसरणंतद्वतादेहेन अनुप- चितेवृद्धिमप्राप्तेनतत् भोगक्रोधादियुक्तम् ४७ अमुतःअमुष्मात् देहात्येकेशाअहीयंत प्रच्युताः तेअहयोजाताः प्रसर्पतःपादाद्याकुंचनैः प्रचलतोऽमुष्मात्स र्पाःअतएवअगानभवंतीतिनागाः अतिवेगवंतइत्यर्थः भोगघनोजातत्वात् भोगेनफणेनउरुविस्तीर्णाकंधरायेषां सर्वैश्चैनेतत् क्रोधयोगात्क्रूराः तेषामवांतरजातिभेदः सर्पसिद्धांतेप्रसिद्धः ४८ यदामन्यमानोऽभूत्तदामनून्ससर्ज ४९ तेभ्यःस्वीयंपुरुषंपुरुषाकारंपुरं देहमत्यसृजत् ददौ तान्मनून् ५० तेत्वयाकृतम् स्रक्सुक्तत्वं

तमात्मसर्गंतत्कायंपितरःप्रतिपेदिरे साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते ४३ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोऽसृजत् तेभ्योऽददात्त मात्मानमंतर्धानारव्यमद्भुतम् ४३ सकिन्नरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासंविलोकयन् ४५ तेतुतज्ज- गृहूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना मिथुनीभूयगायंतस्तमेवोषसिकर्मभिः ४६ देहेनवैभोगवताशयानोबहुचिंतया सर्गेनुपचितेक्रोधादुत्ससर्जह तद्वपुः ४७ येऽहीयंतामुतःकेशाअहयस्तेऽगजज्ञिरे सर्पाःप्रसर्पतःक्रूरानागाभोगोरुकंधराः ४८ सआत्मानंमन्यमानःकृतकृत्यमिवात्मभूः तदामनून्ससर्जांतेमनसालोकभावनान् ४९ तेभ्यःसोऽत्यसृजत्स्वीयंपुरंपुरुषमात्मवान् तान्दृष्ट्वायेपुरासृष्टाः प्रशशंसुःप्रजापतिम् ५० अहोएतज्जगत्स्रष्टःसुकृतंबततेकृतम् प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्साकमन्नमदामहे ५१ तपसाविद्ययायुक्तोयोगेनसुसमाधिना ऋषीनृ- षिर्हृषीकेशःससर्जाभिमताःप्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशःस्वस्यदेहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इ तिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः २० विदुरउवाच स्वायंभुवस्यचमनोर्वंशःपरमसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्रमैथुनेनैधिरेप्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौसुतौस्वायंभुवस्यवै यथाधर्मंजुगुपतुःसप्तद्वीपवतींमहीम् २ तस्यवैदुहिताब्रह्मन्- देवहूतीतिविश्रुता पत्नीप्रजापतेरुक्ताकर्दमस्यत्वयाऽनघ ३

माहुः यस्मिन्मनुसर्गेक्रियाअग्निहोत्राद्याःअतोऽस्मिन्सर्वेवयंसाकं सहअन्नंहविर्भागादिअदामभक्षयाम हेब्रह्मन् ५१ कार्यसृष्टिमुक्त्वाऋषीणांसृष्टिमाह तपसेति विद्याउपासनायोगोऽत्रासनादिः सुसमाधिः वैराग्यैश्वर्यादियुक्तः समाधिःतेनचयुक्तःहृषीकेशः स्ववशेंद्रियःसन् ऋषिर्ब्रह्माऋषीन् प्रजाःससर्ज ५२ किंतद्देहं यस्यांशम दादित्यतआह यदिति समाधिश्चयोगश्चऋद्धिश्चऐश्वर्यंतप श्चविद्याचविरक्तिश्चविद्यंतेयस्मिन्तत् ५३ इतितृतीयस्कंधेटीकायांविंशोऽध्यायः २० एकविंशे तपोविद्यातोषितेनतुविष्णुना कर्दमस्यमनोःपुत्र्याविवाहघ टनोच्यते १ एधिरेएधांचक्रिरे १ धर्मंमहींचयथाजुगुपतुः ररक्षतुः तन्मेवदेतितृतीयेनान्वयः २ तस्यमनोः ३ ७ ७ ७ ७

योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायाम् कतिधावीर्यंससर्ज कतिपुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ मनोः कन्यामाकूतिंच प्रसूतिंच भार्यां लब्ध्वा यथा भूतानि ससर्ज तच्चवदेति चकारस्यार्थः ५ सहस्राणां समा दश सहस्राणि संवत्सरानित्यर्थः ६ ततस्तस्मिंस्तपसि क्रियायोगेन पूजाप्रकारेण संप्रपेदे सिषेवे प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदातारम् ७ शब्दैकवेद्यं यद्ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ८ स कर्दमस्तं खेऽवस्थितं दृष्ट्वा मूर्ध्ना क्षितावपतत् गीर्भिश्चाभ्यगृणादिति चतुर्णामन्वयः पद्योत्पले दिनरात्रिविकासि सितानां पद्मानामुत्पलानां च स्रक् यस्य तम् स्निग्धानीलाश्चये अलकास्तेषां व्रातो वक्त्राब्जे यस्य ९ श्वेतोत्पलं क्रीडनकं यस्य मनःस्पर्शि मनस्यानंदजनकं स्मितमीक्षणं च यस्य तम् १० वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कंधरायां यस्य ११ प्रीतिरेव स्वभावः स्वतः सिद्धो धर्मो यस्य तथाविध आत्मा मनो यस्य १२ त्वामृते परमानंदं धिगन्यवरकामुकं

तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ५ मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ७ तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजम् स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजांबरं ९ किरीटिनं कुंडलिनं शंखचक्रगदाधरम् श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् १० विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशे गरुत्मतः दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकंधरम् ११ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृतांजलिः १२ ऋषिरुवाच जुष्टं बताद्याखिलसत्त्वराशेः सांसिद्ध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः १३ ये मायया ते हतमेधसस्त्वत्पादारविंदं भवसिंधुपोतम् उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेऽपि ये स्युः १४ तथा स चाहं परिवोढुकामः समानशीलां गृहमेधधेनुम् उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघांघ्रिपस्य १५

अथापि कृपणं मामनुगृहाण वरदानतः बतेति हर्षे हे ईड्य नोऽस्माभिः समग्रसत्त्वनिधेस्तव दर्शनात् अद्याक्ष्णोः सांसिध्यं साफल्यं जुष्टं सेवितम् त्वद्दर्शनमेव महाफलमित्युपपादयति यस्य तव दर्शनं सद्भिरुत्तरोत्तरमापादितप्रकर्षैर्जन्मभिः रूढो विरूढो योगो येषां तेऽपि १३ सकामभक्तान्विगर्हयन्नाह य इति हे ईश ये निरयेऽपि स्युः तेषां कामानां लवाय ये त्वन्मायया नष्टबुद्धयः त एवोपासते त्वं तु तेषां तान्कामानपि रासि ददासि १४ यः सकामान् निंदामि सोऽहमपि तादृश एवेत्याह तथेति गृहमेधो गृहाश्रमः तत्र धेनुं त्रिवर्गदोग्ध्रीं भार्यां परिवोढुकामः परिणेतुमिच्छन् कामदुघांघ्रिपस्य कल्पद्रुमस्य तव पादमूलमंघ्रिमुपेयिवान् उपगतोऽस्मि ननु कामाद्यर्थमन्यत्किमप्युपास्यताम् न यतः अशेषस्य पुरुषार्थस्य मूलमेतदेव १५ ७ ७ ७ ७ ७

ननुतर्हिमुक्त्यर्थमेवकिंनभजसि अनधिकारादित्याह हेऽधीशयस्त्वंप्रजापतिः तस्यतववचसातंत्याअयंकामहतोलोकःपशुवद्बद्धः हेशुक्लधर्ममूर्ते अहंचकिल-लोकानुगतःअतःतुभ्यंबलिंवहामि कर्ममर्यादांत्वदाज्ञामनुवर्त्ते अनिमिषायकालात्मने तदर्थंभार्यांचेच्छामीतिचकारस्यार्थः नकेवलंलोकानुगतोवहामि किंतुऋणत्रयापाकरणार्थमितिकिलेत्युक्तम् १६ अनिमिषायेति अनेनकालात्मकत्वात् त्वत्तोभीतःकर्मकरोमीत्युक्तम् एतत्तुभयंत्वद्भक्तानानास्तीत्याह द्वाभ्याम् लोकान्कामाभिभूतान्ताननुसृतान्पशूंश्चस्वविवेकेसत्यपिपुनःकर्मजडान्मादृशान्हित्वाअनादृत्ययेतवचरणरूपमातपत्रंश्रिताः तानेवाह त्वद्गुणानांवादःकथातदेवसीधुसंसारविस्मारकत्वात्पीयूषंरुचिकरत्वात्तेननिर्यापिताविलापितादेहधर्माःक्षुत्पिपासादयोयैः एषामित्युत्तरेणान्वयः १७ तवयत्त्रिणाभिकालचक्रंतत्जगदाच्छिद्यआकृष्यधावदपियेषांत्वद्भक्तानामायुराच्छिद्यधावन्नभवति कथंभूतम् अजरंब्रह्मतस्मिन् अक्षरूपेभ्रमिर्भ्रमणंभ्रमदितिवक्तव्येअतिक्रमणशीलत्वात्उपचारेणभ्रमिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेनसहत्रयोदशमासाअराःयस्य त्रिशतंषष्टिश्चाहोरात्राःपर्वाणियस्य शतशब्देविभक्तेरलुगार्षःषट्ऋतवोनेमयोयस्य अनंताःक्षणलवादयःछदाःपत्राणिपत्राकाराधाराःसंतियस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयःआधारभूतानिवलयानियस्य करालस्रोतःतीव्रवेगम्

प्रजापतेस्तेवचसाऽधीशतंत्यालोकःकिलायंकामहतोनुबद्धः अहंचलोकानुगतोवहामि बलिंचशुक्लानिमिषायतुभ्यम् १६ लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रम् परस्परंत्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः १७ नतेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतंषष्टिपर्व षण्नेम्यनंतच्छदियत्त्रिणाभि करालस्रोतोजगदाच्छिद्यधावत् १८ एकःस्वयंसन्जगतःसिसृक्षयाऽद्वितीययात्मन्नधियोगमायया सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसेयथोर्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः १९ नैतद्बताधीशपदंतवेप्सितंयन्मायायानस्तनुषेभूतसूक्ष्मम् अनुग्रहायास्त्वपियर्हिमाययालसत्तुलस्यातनुवाविलक्षितः २० तंत्वाऽनुभूत्योपरतक्रियाऽर्थंस्वमाययावर्त्तितलोकतंत्रम् नमाम्यभीक्ष्णंनमनीयपादसरोजमल्पीयसिकामवर्षम् २१

एतैर्विशेषणैरेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्टव्यम् १८ ननुनिरुपाधिमुदासीनंमांकिंयाचसे तथाऽपिमाययाविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात्तुल्यमेवयाच्यइत्याह स्वयमेकएवसन्नपिआत्मन्यधिकृतयायोगमाययाहेतुनायाःस्वीकृताःशक्तयःसत्वाद्याःताभिःअदोविश्वंस्वव्यतिरिक्तसाधनानपेक्षत्वेदृष्टांतःयथेति १९ यद्यपिमायिकत्वात्भक्तेभ्योविषयसुखदातुंनेच्छसि तथाप्यस्मदभिप्रायानुसारेणतत्संपादयेत्याह नैतदिति हेअधीशनोऽस्माकंभजतांभूतसूक्ष्मरूपंपदंशब्दादिविषयसुखंमाययातनुषे विस्तारयसीतियत् एतत्तवयद्यपीप्सितंनभवतिनथाऽप्यस्मदनुग्रहायास्तुऋणत्रयापाकरणानंतरमेवापवर्गायभवत्वित्यर्थः यर्हियतःमाययापरिच्छिन्नइवलसंत्यातुलस्यायुक्तस्त्वंविलक्षितोऽसि एवंभूतस्यतवदर्शनंयतोभुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः २० तंत्वांभुक्तिमुक्तिप्रदंनमामि मुक्तिदत्वेहेतुःअनुभूत्याज्ञानेनउपरतःक्रियाऽर्थःकर्मफलभोगोयस्मिन् भोगदत्वेहेतुःस्वमाययाआवर्त्तितंलोकतंत्रंविश्वोप-करणंयेन अतःसकामेनिष्कामेश्चनमनीयंपादसरोजयुगंयस्यतम् तत्रअल्पीयसिसकामेपुंसिभजनेवाकामान्वर्षतीतितथातम् २१ ॐ ॐ ॐ

अमृतेनस्वरवकरेणप्रेमस्मिताभ्यामीक्षणेनविभ्रमंतीभ्रूर्यस्य २२ चैत्यंहार्दंभावम् मेमयासमयोजिसंघटितम् यदर्थमेवाहंसमर्चितःतत् २३ मयिसंगृभितःसंगृ
हीतएकाग्रीकृतःआत्माचित्तंयैस्तेषांयन्मदर्हणंत्वादृशेषुअतितरांसर्वथामृषानिष्फलंनस्यात् २४ विख्यातंमंगलमभ्युदयःसदाचारादिलक्षणंयस्य २५ हेविप्रमहि
ष्यासह २६ २७ यत्रयस्यांभार्यायाम् समाहितंअभिसंधानेनस्थितम् नृपवधूराजकन्या २८ तेवीर्यमात्मनिभृतंधृतंयाप्रसविष्यतिसाभजिष्यति वीर्यंवीर्यप्रसू
ताःकन्याःअंजसाआत्मनःपुत्रानाधास्यंति २९ निदेशमाज्ञाम् उशत्तमः शुद्धसत्त्वः तीर्थंपात्रंतेनदानंलक्ष्यते मयिसमर्पितसर्वकर्मफलइत्यर्थः ३० गार्हस्थ्येन
दयांकृत्वासंन्यासेनाभयंदत्वामयिआत्मानंजगच्चसहएकीभूतंद्रक्ष्यसि ३१ त्वद्वीर्येणसहदेवहूत्यामवतीर्येतिशेषः ३२ प्रत्यग्भूतेष्वक्षेषुजायतेआविर्भवतीतिप्रत्य

ऋषिरुवाच इत्यव्यलीकंप्रणुतोऽब्जनाभस्तमाबभाषेवचसाऽमृतेन सुपर्णपक्षोपरिरोचमानःप्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२
श्रीभगवानुवाच विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितत् यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषैवस्यात्प्रजाध्यक्ष
मदर्हणम् भवद्विधेष्वतितरांमयिसंगृभितात्मनाम् २४ प्रजापतिसुतःसम्राट्मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्त्तंयोऽधिवसन्शास्तिसप्तार्ण
वांमहीम् २५ सचेहविप्रराजर्षिर्महिष्याशतरूपया आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदः २६ आत्मजामसितापांगींवयःशील
गुणान्विताम् मृगयंतींपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभो २७ समाहितंतेहृदयंयत्रेमान्परिवत्सरान् सात्वांब्रह्मन्नृपवधूःकाममाशुभजिष्यति
२८ यातआत्मभृतंवीर्यंनवधाप्रसविष्यति वीर्येत्वदीयेऋषयआधास्यंत्यंजसात्मनः २९ त्वंचसम्यगनुष्ठायनिदेशंमेउशत्तमः मयितीर्थीकृ
ताशेषक्रियार्थोमांप्रपत्स्यसे ३० कृत्वादयांचजीवेषुदत्वाचाभयमात्मवान् मय्यात्मानंसहजगत्द्रक्ष्यस्यात्मनिचापिमाम् ३१ सहाहंस्वांश
कलयात्वद्वीर्येणमहामुने तवक्षेत्रेदेवहूत्यांप्रणेष्येतत्त्वसंहिताम् ३२ मैत्रेयउवाच एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षजः
जगामबिंदुसरसःसरस्वत्यापरिश्रितात् ३३ निरीक्षतस्तस्यययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तो
ममुदीर्णसाम ३४ अथसंप्रस्थितेशुक्लेकर्दमोभगवानृषिः आस्तेस्मबिंदुसरसितंकालंप्रतिपालयन् ३५ मनुःस्यंदनमास्थायशातकौंभप-
रिच्छदम् आरोप्यस्वांदुहितरंसभार्यःपर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिशत् उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत्
३७

गक्षजः सरस्वत्यानद्यापरिश्रितात्परिवेष्टितात् ३३ अशेषैस्तपोमंत्रादिसिद्धेश्वरैःअभिष्टुतःसिद्धमार्गःवैकुंठमार्गोयस्य यद्वा अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौ
सिद्धैर्मृग्यतइतिसिद्धमार्गश्चसययौ पत्ररथेंद्रोगरुडस्तस्यपक्षैरुदीर्णमभिव्यक्तंसमाकर्णयन् बृहद्रथंतरेपक्षाविनिश्रुतेः उच्चारितंस्तोमंचसामाधारभूतानांऋचांस
मुदायश्शृण्वन्स्तोमआत्मेतिश्रुतेः समासपाठेउच्चारितःस्तोमःस्तोत्रीयसमुदायोयस्यसाम्नइति ३४ तंकालंपरस्वइत्युक्तंप्रतीक्षमाणः ३५ शातकौंभाःसौवर्णाः
परिकरायस्मिन् तंरथमास्थायदुहितरंचारोप्यवरान्वेषणार्थंपर्यटन् ३६ हेसुधन्वन्विदुर यदहः ३७

तत्प्रवेशमात्रेण परमानंदं प्राप्त इति दर्शयितुमाश्रमं वर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः प्रपन्ने कर्दमे ३८ शिवमारोग्यममृतवत्स्वादुजलं यस्मिन् ३९ कूजंतः पुण्यामृगाः द्विजायेषु तैः पुण्यद्रुमलतानां जालैः समूहैर्युक्तम् ४० घुष्टं नादितम् मत्तभ्रमराणां विभ्रमः विनोदो यस्मिन् मत्ताबर्हिणएव नटास्तेषामाटोपो नृत्य संभ्रमो यस्मिन् आव्हयंतः मिथो मत्ताः कोकिलायस्मिन् ४१ कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतम् ४२ कारंडवादिभिः पक्षिभिः वल्गुयथा तथा कूजितम् ४३ हरिणादिभिर्वृतम् तत्र क्रोडः सूकरः श्वावित् शल्लकः मर्कोमर्कटः तद्विशेषागोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहोवा नाभिः कस्तूरीमृगः ४४ हुतः हुताशनः ब्रह्मचारियोग्योयेन ४५ उग्रायुक्तायोगोयस्य तेन वपुषा विद्योतमानम् ४६ तस्य भगवतो व्याहृतं भाषणमेव अमृतकला अमृतमयस्य चंद्रस्य कला तन्मयं पीयूषं तस्य श्रवणेन च नातिक्षामं तपसा कृ

यस्मिन् भगवतो नेत्राभ्यां न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितयाभृशम् ३८ तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतम् पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यवनराजिश्रियाऽन्वितम् ४० मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम् मत्तबर्हिनटाटोपमाव्हयन्मत्तकोकिलम् ४१ कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ४२ कारंडवैः प्लवैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ४३ तथैव हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ४४ प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहात्मजः ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हुतहुताशनम् ४५ विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापांगावलोकनात् ४६ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससम् उपसंसृत्य मलिनं यथाऽर्हणमसंस्कृतम् ४७ अथोटजमुपायातं नृदेवं प्रणतं पुरः सपर्यया प्रत्यगृण्हात्प्रतिनंद्यानुरूपया ४८ गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः स्मरन् भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णयागिरा ४९ नूनं चंक्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ५० योऽर्केंद्वग्नींद्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय ते नमः ५१ नयदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् विस्फूर्जच्चंडकोदंडो रथेन त्रासयन्नघान् ५२

शंसंतमपि अकृशम् प्रांशुमुन्नतम् उपसंसृत्य समीपं गत्वा मलिनं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः क्रिया अर्ह्यते अनेनेति अर्हणं महारत्नं तत् असंस्कृतमनिर्णिक्तं यथा मलिनं दृश्यते तद्वत् ४७ उटजं पर्णशालां प्राप्तम् पुरः पादसमीपे प्रणतम् आशीर्भिरभिनंद्य सपर्यया पूजया प्रत्यगृण्हात् सत्कृतवान् ४८ ४९ ते चंक्रमणं पर्यटणम् हि यस्मात् ५० मनुस्थं विष्णुं प्रणमति यइति स्थाने तत्तत्कार्यावसरे शुक्लाय विष्णवे ५१ नयदेति पंचानामयमर्थः यद्यपि धर्मरक्षाऽर्थम् सर्वतः पर्यटतस्तव प्रसंगादप्यागमनं संभवति तथाऽपि विशेषकार्यं चेदस्ति तत्कथ्यतामिति जैत्रं जयप्रदम् मणिगणाअर्पितायस्मिन् तं रथमारुह्य त्वं यदा भुवो मंडलं न पर्यटसि तदा सेतवो भिद्येरन्निति त्रयाणामन्वयः विस्फूर्जन्नादं कुर्वंत् चंडं कोदंडं धनुर्यस्य ५२ ६३ ६३ ६३

स्वसैन्यस्यचरणैःक्षुण्णंसंघट्टितम् ५३ वर्णाश्रमाणांनिबंधनंयेःबतअहो ५४ निरंकुशैर्नृभिर्निर्भिन्नमूर्तेःशयानेनिश्चिंते ५५ निर्व्यलीकेनसंहर्षेणप्रतिपद्यामहेस्वी
कुर्महे ५६ इतितृतीयस्कंधेटीकायांएकविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशेकर्दमायादाद्यथादिष्टांहिविष्णुना मनुर्दुहितरंदेवहूतिमित्युपवर्ण्यते १ एवमाविष्कृतअ-
शेषाणांगुणानांकर्मणांचउदयउत्कर्षोयस्यससम्राट्मनुःसव्रीडइवस्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकयावा तंमुनिमुवाच उपारतंनिवृत्तिनिरतम् १ मदीयाकन्यात्वया
परिणेयेतिविज्ञापयिष्यन् युष्मदस्मत्संबंधस्तावदीश्वरेणपूर्वमेवघटितइत्याह ब्रह्मेतिसार्धाभ्याम् आत्मनःपरीप्सयापर्याप्तुमिच्छया छंदोमयस्यात्मनःपर्याप्तिःपाल
नंवेदप्रवर्त्तनंतस्येच्छया युष्मान्ब्राह्मणान् २ तत्त्राणायब्राह्मणपालनाय ब्रह्मब्राह्मणजातिः क्षत्त्रंक्षत्त्रियजातिः ३ एवंसदेवएवरक्षतिस्म कोऽसौ यःसदसदात्म

स्वसैन्यचरणक्षुण्णंवेपयन्मंडलंभुवः विकर्षन्बृहतींसेनांपर्य्यटस्यंशुमानिव ५३ तदैवसेतवःसर्वेवर्णाश्रमनिबंधनाः भगवद्रचिताराजन्भि
द्येरन्बतदस्युभिः ५४ अधर्मश्चसमेधेतलोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः शयानेत्वयिलोकोऽयंदस्युग्रस्तोविनंक्ष्यति ५५ अथापिपृच्छेत्वांवीरय
दर्थंत्वमिहागतः तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकविंशतितमोऽध्यायः २१
मैत्रेयउवाच एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिम् सव्रीडइवतंसम्राडुपारतमुवाचह १ मनुरुवाच ब्रह्मासृजत्स्वमु
खतोयुष्मानात्मपरीप्सया छंदोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्त्रम
गंप्रचक्षते ३ अतोह्यन्योऽन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्त्रंचरक्षतः रक्षतिस्माव्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः ४ तवसंदर्शनादेवच्छिन्नामेसर्वसंशयाः यत्स्व
यंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषोः ५ दिष्ट्यामेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोऽकृतात्मनाम् दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवम् ६ दिष्ट्यात्वयाऽ
नुशास्तोऽहंकृतश्चानुग्रहोमहान् अपावृतैःकर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतीर्गिरः ७ सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितं
कृपयामुने ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ९ यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् अ
शृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया १० तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमांश्रद्धयोपाहृतांमया सर्वात्मनाऽनुरूपांतेगृहमेधिषुकर्मसु ११ उद्यतस्यहिका
मस्यप्रतिवादोनशस्यते अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः १२ यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञयाह
तः १३

कःसर्वात्मकः तथाऽपिअव्ययोनिर्विकारः ४ तंविज्ञापयितुमेवतद्दर्शनादिकमभिनंदति तवेतित्रिभिः५ ६अनुग्रहोऽनुशासनादिरूपएव उश
तीःउशत्यः ७ विज्ञापयतिसभवानितिसप्तभिः दुहितुःस्नेहेनपरिक्लिष्टआत्मायस्य श्रावितंविज्ञापनम् ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेतिपुत्रिकाकरणश
कानिरस्ता ममसुतेतिक्षत्त्रकन्यात्वयोग्येतिदर्शितम् ९ १० प्रतीच्छ स्वीकुरु ११ उद्यतस्यस्वतःप्राप्तस्यप्रतिवादःप्रत्याख्यानम् १२
कीनाशंकृपणम् अवज्ञयापरापमानेन १३ ७९ ७९ ७९ ७९ ७९ ७९

यस्यसावधिब्रह्मचर्यंसउपकुर्वाणः प्रत्तांमयादत्ताम् १४ अप्रत्ताचेतिमथ्येवकृतनिश्चयत्वात् कस्मैचित् प्रतिश्रुताचनभवतीत्यर्थः आद्यःप्रथमः ततःपूर्वंविवाहाभावात् मुख्यइतिवा १५ भूयात्भवेत् प्रतीतःगृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्येत्यादिमंत्रप्रसिद्धः स्वयांऽगकांत्यैवश्रियंभूषणादिशोभाम् १६ यांविलोक्यन्पतन् सं मोहेनविमूढंव्याकुलंचेतोयस्य क्वणद्भ्यामंघ्रिभ्यांशोभायस्याः १७ तांललनानांललामंभूषणभूताम् असेवितौश्रियश्चरणौयैस्तैरदृष्टांद्रष्टुमप्ययोग्याम् उच्चपदः उत्तानपादस्य अभियातांस्वयंप्राप्ताम् १८ भजिष्येस्वीकरिष्ये यावदपत्योत्पत्तिस्तावद्गार्हस्थ्यम् ततःपरंसंन्यासइतिभाषाबंधःसमयः तमेवाह यावदात्मनोमम च्युतेजोगर्भंबिभृयात् यद्वा ममात्मनोदेहात्च्युतंतेजोवीर्यंबिभृयादिति अतःपरंपारमहंस्यंज्ञानंतस्मिन्मुख्यान्शुक्लेनविष्णुनासाक्षात्प्रकर्षेणोक्तान् अविहिं

अहंत्वाश्रृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतम् अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे १४ ऋषिरुवाच बाढमुद्वोढुकामोऽहम प्रत्ताचतवात्मजा आवयोरनुरूपोऽसावाद्योवैवाहिकोविधिः १५ कामःसभूयान्नरदेवतस्याःपुत्र्याःसमाम्नायविधौप्रतीतः कएवतेतन यांनाद्रियेनस्वयैवकांत्याक्षिपतीमिवश्रियम् १६ याहर्म्यपृष्ठेक्वणदंघ्रिशोभांविक्रीडतींकंदुकविह्वलाक्षीम् विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमा नाद्विलोक्यसंमोहविमूढचेताः १७ तांप्रार्थयंतींललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् वत्सांमनोरुच्चपदःस्वसारंकोनानुमन्येतबुधोऽ भियाताम् १८ अतोभजिष्येसमयेनसाध्वींयावत्तेजोबिभृयादात्मनोमे अतोधर्मान्पारमहंस्यमुख्यान्शुक्लप्रोक्तान्बहुमन्येविहिंस्रान् १९ यतोऽभवद्विश्वमिदंविचित्रंसंस्थास्यतेयत्रचवावतिष्ठते प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः २० मैत्रेयउवाच सउग्रधन्वन्नियदेवाबभाषआसीच्चतूष्णीमरविंदनाभम् धियोपगृण्हन्स्मितशोभितेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१ सोऽनुज्ञात्वाव्य वसितंमहिष्यादुहितुःस्फुटम् तस्मैगुणगणाढ्यायददौतुल्यांप्रहर्षितः २२ शतरूपामहाराज्ञीपारिबर्हान्महाधनान् दंपत्योःपर्य दात्प्रीत्याभूषावासःपरिच्छदान् २३ प्रत्तांदुहितरंसम्राट्सदृक्षायगतव्यथः उपगूह्यचबाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्वि रहंमुंचन्बाष्पकलांमुहुः आसिंचदंबवत्सेतिनेत्रोदैर्दुहितुःशिखाः २५ आमंत्र्यतंमुनिवरमनुज्ञातःसहानुगः प्रतस्थेरथमारुह्यसभार्यः स्वपुरंनृपः २६ उभयोरृषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः ऋषीणामुपशांतानांपश्यन्नाश्रमसंपदः २७

स्त्रान् हिंसारहितान् शमादीन् बहुयथा भव ति एवमनुष्ठेयान्मन्ये १९ ननुतवपितुःप्रजापतेराज्ञासृष्टावेव नसंन्यासेतत्राह यतइति संस्थास्यतेचलयंयास्यति वावेतिएवार्थेऋणत्रयापाकरणानंतरंसंन्यास एवमादृशानां भगवतोक्तइत्यर्थः २० हेउग्रधन्वन् लुलुभेमुनेर्मुखेनप्रलोभ्यतेस्म यद्वा मुखेनप्रलोभितवान् २१ समनुःअनुअनंतरंमहिष्याश्चव्यवसितंनिश्चयंज्ञात्वा २२ पारिबर्हान् वि वाहकालेप्रदेयान् भूषाःभूषणानिचवासांसिपरिच्छदान्गृहोपकरणानिच २३ प्रत्तांप्रदत्तांसदृक्षायसदृशाय गताव्यथाचिंतायस्य औत्कंठ्येनोन्मथितःक्षुभितःआशयो यस्य २४ तस्याविरहंसोढुम् हेअंबहेवत्सेइतिब्रुवन् संधिरार्षः शिखाःकेशानासिंचत् २५ २६ ऋषिकुलहितायाःउभयोःसुरोधसोःशोभनतटयोः २७ ६

अभिप्रेत्यज्ञात्वाब्रह्मावर्त्तदेशात्प्रजाः प्रजापतिं प्रत्युज्जग्मुः २८ कोऽसौब्रह्मावर्त्तइत्यपेक्षायामाह यत्रबर्हिष्मतीनामपुरीतिसाऽपिकुत्रयत्रयज्ञस्ययज्ञवराहस्यरोमाणि
न्यपतन्निति सर्वत्र संबध्यते २९ बर्हिष्मतीनामनिरुक्तिंब्रुवन्प्रसंगाद्देशस्यश्रैष्ठ्यमाहद्वाभ्याम् कुशाःकाशाश्चासन् शश्वन्नित्यंहरितंवर्चोवर्णोयेषाम् यज्ञघ्नान्रा
क्षसादीन्पराभवन्नीत्वा यज्ञंविष्णुम् ३० यज्ञपुरुषंविष्णुम् यत्तइतियत्रायजत भुवस्थानंलब्ध्वेतितृच्प्रत्ययान्तम् लब्धवान्सन्नित्यर्थः यतोलब्धवान्तंयज्ञ
पुरुषमितिवा स्वर्गादपिभूमिः श्रेष्ठा तत्रापितत्स्थानंश्रेष्ठमित्युक्तंभवति ३१ प्रस्तुतमाह यांबर्हिष्मतींनामपुरींसमावसत् पूर्वंयस्यामुषितस्तस्यांनिर्विश्यभवनं-
प्रविष्टःसन्भोगान्बुभुजइत्यन्वयः अन्येषांधर्मादीनामविरोधेन ३२ प्रत्यूषेषुउषःसुसंगीयमानासत्कीर्त्तिर्यस्यतथाऽपिस्वयंहरेरेवकथाःशृण्वन्भोगान्बुभुजे

तमायांतमभिप्रेत्यब्रह्मावर्त्तात्प्रजापतिम् गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मतीनामपुरीसर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्यत्ररो
माणियज्ञस्यांगंविधुन्वतः २९ कुशाःकाशास्तएवासन्शश्वद्धरितवर्चसः ऋषयोयैःपराभाव्ययज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ३० कुशकाशमयंबर्हि
रास्तीर्यभगवान्मनुः अयजद्यज्ञपुरुषंलब्धास्थानंयतोभुवम् ३१ बर्हिष्मतींनामविभुर्यांनिर्विश्यसमावसत् तस्यांप्रविष्टोभवनंतापत्रय-
विनाशनम् सभार्यःसप्रजःकामान्बुभुजेऽन्याविरोधतः ३२ संगीयमानसत्कीर्त्तिःसस्त्रीभिःसुरगायकैः प्रत्यूषेष्वनुबद्धेनहृदाशृण्वन्हरेः
कथाः ३३ निष्णातंयोगमायासुमुनिंस्वायंभुवंमनुम् यदाभ्रंशयितुंभोगानशेकुर्भगवत्परम् ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरया
पनाः शृण्वतोध्यायतोविष्णोःकुर्वतोब्रुवतःकथाः ३५ सएवस्वांतरंनिन्येयुगानामेकसप्ततिम् वासुदेवप्रसंगेनपरिभूतगतित्रयः ३६ शारी
रामानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः भौतिकाश्चकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रयम् ३७ यःपृष्टोमुनिभिःप्राह धर्मान्नानाविधान्शुभान् नृणांव
र्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ३८ एतत्तआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वाविंशतितमोऽध्यायः २२ मैत्रेयउवाच पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा नि
त्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुम् १ विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभो २

३३ योगमायासुऐच्छिकभोगरचनासु यद्यतःआभ्रंशयितुंआईषदपिभ्रंशयितुमभिभवितुम् ३४ अतःयातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतद्गतसारंभवति अ
तोऽन्यदपिगतसारंयातयाममित्युच्यते अयातयामाःअगतसाराःआसन् स्वांतरंतदीयंमन्वंतरंयापयंतिनयंतियेयामाःकालावयवाःकुर्वतःस्ववाक्यैरुपनिब
ध्नतः ३५ परिभूतंगतित्रयंजाग्रदादिसात्विकादिवायेन ३६ दिव्याःस्वंतरिक्षाः मानुषाःशत्रुप्रभावाःभौतिकाःशीतोष्णादिप्रभवाः वैयासेविदुर ३७ तस्यज्ञा
नातिशयमाह यइति नृणांसाधारणधर्मान् ३८ तस्ययदपत्यंदेवहूतिस्तस्योदयंप्रभावम् ३९ इतितृतीयस्कंधेटीकायांद्वाविंशतितमोऽध्यायः २२
त्रयोविंशेतपोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि विमानेकामगेचित्रातयोरतिरुदीर्यते १ प्रस्थितेगमनेकृतेसति १ २ ७ ७ ७

दंभंकपटम् अघंनिषिद्धाचरणम् तेजीयांसम् अतितेजस्विनम् ३ दैवाद्गरीयसः दैवादपिगुरुतरात् दैवमप्यन्यथाकर्तुंसमर्थादित्यर्थः ४ व्रतचर्यया कर्शितांतन्ना पिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ५ स्वहृत् प्रियः मदर्थे क्षपयितुंनावेक्षितः नगणितः समुचितः श्लाघ्योऽपिमत्सेवासक्तयाउपेक्षितइत्यर्थः ६ तपश्चसमाधिश्च विद्याचउपासनातासांयआत्मयोगः चित्तैकाग्र्यंतेनविजिताः प्राप्ताः भगवत्प्रसादाः दिव्याभोगाः तानेवतेअवरुद्धान् त्वयाऽपिवशीकृतान्प्रपश्य तेदिव्यांदृष्टिंवितरा मि ययादृष्ट्याद्रक्ष्यसि ७ अन्येपुनर्भोगाः किंनकिमपि अतितुच्छाइत्यर्थः तत्रहेतुः भगवतउरुक्रमस्ययाभ्रूस्तस्याउद्विजृंभोवक्रीभावस्तेनविभ्रंशिनाअर्थरच नामनोरथायेषु निजधर्मेणपातिव्रत्येनदुह्यंतइतितथातान् दुरधिगान् दुष्प्रापान् नृपावयमितियाविक्रियास्तत्तद्भोगविकृतयः ताभिः ८ अखिलायोगमायाश्च तत्तदुपासनास्तासुविचक्षणंनिपुणमेवंब्रुवाणंपतिमवेक्ष्यगताधिःनिश्चिंताजातासंभ्रमश्चयोविनयःप्रणयःप्रेमताभ्यांविह्वलागद्गदातयागिरा ईषत्व्रीडासहितोऽ

विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमघंमदम् अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सर्वैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रताम् दैवाद्गरीयसःपत्यु राशासानांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाऽब्रवीत् ५ तुष्टोऽहमद्यतवमानविमा- नदायाःशुश्रूषयापरमयापरयाचभक्त्या योदेहिनामयमतीवसुहृत्स्वदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्षपितुंमदर्थे ६ येमेस्वधर्मनिरतस्यतपःस माधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः तानेवतेमदनुसेवनयाऽवरुद्धान्दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान् ७ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुव- उद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य सिद्धासिभुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ८ एवंब्रुवाणम- बलाऽखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरेषद्व्रीडाऽवलोकविलसद्धसिताननाह ९ देव हूतिरुवाच राद्धंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्त्तः यस्तेऽभ्यधायिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्गरीयसिगु- णःप्रसवःसतीनाम् १० तत्रेतिकृत्यमुपशिक्षयथोपदेशंयेनैषमेकर्शितोऽतिरिरंसयात्मा सिध्येततेकृतमनोभवधर्षितायादीनस्तदीशभ वनंसदृशंविचक्ष्व ११

योऽवलोकस्तेनविलसद्धसितमाननंयस्याःसाआह जगाद ९ बतेतिहर्षे द्विजवृषद्विजश्रेष्ठहेभर्त्तः त्वयिएतत्सर्वंराद्धंसिद्धमेव तदहमवैमि जानामि किंतुयस्तेत्वयासमयोऽभिहितःसतावद्भूयात् सकृदितिगर्भसंभवमात्रपर्यंतइत्यर्थः यस्माद्गरीयसिश्रेष्ठेभर्तरिहेतुभूतेस्त्रीणांप्रसवोगुणःमहान्लाभःस- मासपाठेगरीयासिपत्यौसतिसतीनांयतोगुणप्रसवःगुणविस्तारोभवति अतःपुत्रोत्पत्त्याममगुणविस्तारेजातेपश्चात्त्वदुक्तंसर्वंभवत्वितिभावः १० अंगसंगार्थंचप्र थममितिकर्तव्यतांसंपादयेत्याह हेईशतत्रअंगसंगेइतिकृत्यंसाधनम् यथोपदेशंकामशास्त्रानुसारेणउपशिक्ष संजानीहि उपकल्पयेत्यर्थः येनसाधनेनाभ्यं गभोजनपानादिनाऽतीवरंतुमिच्छयाकर्शितोदीनश्च ममैषआत्मादेहःसिध्येतरतिसमर्थोभवेत् कथंभूतायाःतेत्वयैवकृतःक्षोभितोयोमनोभवस्तेनधर्षिता- याः तत्ततोऽनुरूपंभवनंविचक्ष्वविनर्कय विचारयेतियावत् ११ ७ ७ ७ ७ ७

तर्हितत्क्षणमेवआविरचीकरत् आविर्भावयांबभूव १२ तदेवविशिनष्टिसर्वकामदुघमितिनवभिः सर्वैश्वर्यरत्नादिभिःसमन्वितम् सर्वर्द्धीनांसर्वसंपदांयउपचयस्तस्यउदर्कउत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतंशोभितम् १३ उपकरणंपरिकरःपट्टिकाअल्पविस्तारपट्टवस्त्रविशेषाःपताकाःविस्तृतास्ताभिः १४ विचित्राणिमाल्यानिपुष्पाणियासुमंजुयथाभवतिएवंसिंजंतःषडंघ्रयोयासुताभिःस्रग्भिः १५ उपर्युपरिविरचितगृहेषुकशिपुभिःशय्याभिःकांतंकमनीयम् पर्यंकादिभिश्चकांतम् १६ १७ द्वास्सुद्वारेषु विद्रुमनिर्मितादेहलीउदुंबरस्तया भातंशोभितम् वज्रखचितकपाटयुक्तम् इंद्रनीलमयेषुशिखरेषुप्रासादाग्रभागेषु १८ चक्षुष्मतद्रत्नयेपद्मरागाग्र्यास्तैः यद्वा चक्षुष्मद्भिर्बकैःपद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैर्वितानसमूहैः १९ कृत्रिमानपिहंसादीन्स्वान्स्वजातीयान्मन्यमानैस्तत्रतत्रा

मैत्रेयउवाच प्रियायाःप्रियमन्विच्छन्कर्दमोयोगमास्थितः विमानंकामगंक्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुघंदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितम् सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कंमणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दिव्योपकरणोपेतंसर्वकालसुखावहम् पट्टिकाभिःपताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् १४ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् १५ उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथक्पृथक् क्षिप्तैःकशिपुभिःकांतंपर्यंकव्यजनासनैः १६ तत्रतत्रविनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् महामरकतस्थल्याजुष्टंविद्रुमवेदिभिः १७ द्वास्सुविद्रुमदेहल्याभातंवज्रकपाटमत् शिखरेष्विंद्रनीलेषुहेमकुंभैरधिश्रितम् १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषुनिर्मितैः जुष्टंविचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्रतत्रनिकूजितम् कृत्रिमान्मन्यमानैःस्वानधिरुह्याधिरुह्यच २० विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः यथोपजोषंरचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ ईदृग्गृहंतत्पश्यंतींनातिप्रीतेनचेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञःप्रावोचत्कर्दमःस्वयम् २२ निमज्ज्यास्मिन्ह्रदेभीरुविमानमिदमारुह इदंशुक्लकृतंतीर्थमाशिषांयापकंनृणाम् २३ सातद्भर्तुःसमादायवचःकुवलयेक्षणा सरजंबिभ्रतीवासोवेणीभूतांश्चमूर्द्धजान् २४ अंगंचमलपंकेनसंच्छन्नंशबलस्तनम् आविवेशसरस्वत्याःसरःशिवजलाशयम् २५ सांतःसरसिवेश्मस्थाःशतानिदशकन्यकाः सर्वाःकिशोरवयसोददर्शोत्पलगंधयः २६ तांदृष्ट्वासहसोत्थायप्रोचुःप्रांजलयःस्त्रियः वयंकर्मकरीस्तुभ्यंशाधिनःकरवामकिम् २७

धिरुह्यअधिरुह्यनिकूजितम् २० विहारस्थानंक्रीडाप्रदेशःविश्रामःशयनगृहम् संवेशउपभोगस्थानम् प्रांगणंगृहाद्बहिः अजिरंप्राकाराद्बहिः यथोपजोषंयथासुखमात्मनःस्वस्यमायाविनोऽपिविस्मयजनकमिव २१ नातिप्रीतेनमलिनदेहत्वात्परिचारिकाभावाच्च २२ अस्मिन्ह्रदेबिंदुसरसि आरुह अधिरोह शुक्लेनविष्णुनाकृतमानंदबिंदुनिपातनेन यापकंप्रापकम् २३ समादायआदृत्य सरजंमलिनम् २४ शबलौविवर्णौस्तनौयस्मिन्तत् सरस्वत्याःशिवानिजलानिआशेरतेयस्मिन् शिवाजलाशयाजलचरायस्मिन्वितिवा २५ सातत्रनिमग्नासतीविस्मयंददर्शेतिमाह सांऽतःसरसीतिदशभिःउत्पलगंधयःकमलगंधिन्यः२६ स्त्रियःप्रोचुः तवकर्मकरीः परिचारिकावयमस्मान् आज्ञापयेति २७ ७

ततश्चस्नानेनस्नानयोग्यतैलादिना २८ परार्ध्यानिउत्कृष्टानि वरीयांसितद्भियाणिदीप्तिमंतिच पानंपेयम् अमृतंस्वादुआसवंमादकम् २९ आदर्शेस्वमात्मानंददर्शेति शेषः आत्मानंविशिनष्टिचतुर्भिः कृतंस्वस्त्ययनंमंगलंयस्य पुंस्त्वमात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् ३० विरजमित्यस्यप्रपंचःस्नातंउद्वर्त्यक्षालितम् कृतंशिरःस्नानमभ्यंगोयेन भूषितत्वमेवाह निष्कंपदकम्ग्रीवायांयस्य ३१ बहूनिरत्नानियस्यांतयारुचकेनमंगलद्रव्येणकुंकुमादिना तदुक्तंविश्वप्रकाशे रुचकंमंगलद्रव्येग्रीवाभरणदंतयोरिति ३२ रुदतास्रुस्रुवाचक्षुषेतिचजातावेकवचनानि एतैर्लसत्शोभमानंसुखंयस्य कथंभूतेनचक्षुषा श्लक्ष्णोमनोहरःस्निग्धोऽपांगोनेत्रप्रांतोयस्य पद्मकोशेनस्पर्धतइतिपद्मकोशस्पृत्तेन ३३ दृष्ट्वाचयदापतिंसस्मारतदायत्रासौतत्रैवस्वयमप्यास्ते ३४ आत्मानंनिशाम्यदृष्ट्वातांचतस्ययोगगतिंयोगप्रभावंदृष्ट्वासंशयंकिमिदमितिविस्मयम् ३५ समुनिर्विवाहात्प्राक्यदात्मनोरूपंतदेवपुनर्बिभ्रतींसंवीतोप्रावृतोरुचिरौस्तनौयस्याःपाठांतरेतुरूपविशेषणम् ३६ शोभनेवाससीयस्याःजातो

स्नानेनतांमहार्हेणस्नापयित्वामनस्विनीम् दुकूलेनिर्मलेनूत्नेददुरस्यैचमानद २८ भूषणानिपरार्ध्यानिवरीयांसिद्युमंतिच अन्नंसर्वगुणोपेतंपानंचैवामृतासवम् २९ अथादर्शेस्वमात्मानंस्रग्विणंविरजांबरम् विरजंकृतस्वस्त्ययनंकन्याभिर्बहुमानितम् ३० स्नातंकृतशिरस्नानंसर्वाभरणभूषितम् निष्कग्रीववलयिनंकूजत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोण्योरध्यस्तयाकांच्याकांचन्याबहुरत्नया हारेणचमहाऽर्हेणरुचकेनचभूषितम् ३२ रुदतास्रुस्रुवाम्लक्ष्णस्निग्धापांगेनचक्षुषा पद्मकोशस्पृधानीलैरलकैश्चलसन्मुखम् ३३ यदासस्मारऋषभमृषीणांदयितंपतिम् तत्रचास्तेसहस्त्रीभिर्यत्रास्तेसप्रजापतिः ३४ भर्तुःपुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्रवृतंतदा निशाम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत ३५ सतांकृतमलस्नानांविभ्राजंतीमपूर्ववत् आत्मनोबिभ्रतींरूपंसंवीतरुचिरस्तनीम् ३६ विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानांसुवाससम् जातभावोविमानंतदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमाप्रिययाऽनुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राजउत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृतइवोडुपतिर्नभस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपातशिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्ललनावरूथी ३९ वैश्रंभकेसुरसनेनंदनेपुष्पभद्रके मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरामयारतः ४०

भावःप्रेमयस्य हेअमित्रहन्जितकाम ३७ तस्मिन्विमानेमुनिर्बभ्राजे नलुप्तोमहिमास्वातंत्र्यंयस्य उपचीर्णंशुश्रूषितंवपुर्यस्य विकसितकुमुद्गणवान् अपीच्योऽतिसुंदरः पूर्णचंद्रइवत्मुनिः नभइवविमानम् ताराइवताःस्त्रियःकुमुदानीवतासांनेत्राणीतिज्ञेयम् ३८ तेनविमानेन अष्टलोकपालानांविहारोयस्मिन्कुलाचलेंद्रेमेरौतस्यद्रोणीषुदरीषु अनंगस्यसखायोमारुतःशीतसुगंधमंदानिलः तेनसौभगंसौभाग्यंसौंदर्यंयासुसिद्धैर्नुतःस्तुतःसन् द्युधुनिर्गंगातस्याःपातेनशिवःस्वनोयासुतासुरेमे ललनावरूथीस्त्रीरत्नसमूहवान् ३९ वैश्रंभकादिषुदेवोद्यानेषु मानसेचसरसिरतःप्रीतःसन् ४० ७ ७ ७

अत्यशेत अतिक्रम्यस्थितः ४१ उद्दामचेतसांधीराणांव्यसनंसंसारस्तस्यात्ययोयस्मात् ४२ प्रेक्षयित्वादर्शयित्वागोलम् मंडलंस्वसंस्थयाद्वीपवर्षादिरचनयायावान् तावंतंबहून्याश्चर्याणियस्मिन्तम् ४३ विभज्यनवधानवप्रभेदेनात्मानंकृत्वा ४४ ४५ शरदः संवत्सराः मनागीषदिवव्यतीयुः ४६ आत्मनास्वदेहार्धरूपेणअतिप्रीत्याभावयन् तथासतिसदपत्यंभवेदिति नोधानवधासर्वसंकल्पविदितितस्याः बह्वपत्यसंकल्पंजानन्नित्यर्थः विभुस्तथाकर्तुंसमर्थश्चआत्मविदितिच तस्यामनासक्तत्वात् स्त्रियोजाताइतिभावः पुमान्पुंसोऽधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाइतिस्मृतेः ४७ अतःअनंतरमेवसद्यःएकस्मिन्नेवाहनिचारूणिसर्वाण्यंगानियासाम् ४८ प्रव्रजिष्यंतम् आलक्ष्यवितर्क्यस्मयमाना बहिः अंतस्तुविक्लवेनव्याकुलेनविदूयतासंतप्यमानेनहृदाउवाचेत्युत्तरेणान्वयः ४९ नखाएवमणयः तैःश्रीःशो

भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीयसा वैमानिकानत्यशेतचरन्लोकान्यथाऽनिलः ४१ किंदुरापादनंतेषांपुंसामुद्दामचेतसाम् यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणोव्यसनात्ययः ४२ प्रेक्षयित्वाभुवोगोलंपत्न्यैयावान्स्वसंस्थया बह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्रमायन्यवर्तत ४३ विभज्यनवधात्मानंमानवींसुरतोत्सुकाम् रामान्निरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्तवत् ४४ तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रिता नचाबुध्यततंकालंपत्यापीच्येनसंगता ४५ एवंयोगानुभावेनदंपत्योरममाणयोः शतंव्यतीयुःशरदःकामलालसयोर्मनाक् ४६ तस्यामाधत्तरेतस्तांभावयन्नात्मनात्मवित् नोधाविधायरूपंस्वंसर्वसंकल्पविद्विभुः ४७ अतःसासुषुवेसद्योदेवहूतिःस्त्रियःप्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितोत्पलगंधयः ४८ पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदालक्ष्योशतीसती स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूयता ४९ लिखंत्यधोमुखीभूमिंपदानखमणिश्रिया उवाचललितांवाचंनिरुध्याश्रुकलांशनैः ५० सर्वंतद्भगवान्मह्यमुपोवाहप्रतिश्रुतम् अथापिमेप्रपन्नायाअभयंदातुमर्हसि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यंविमृग्याःपतयःसमाः कश्चित्स्यान्मेविशोकायत्वयिप्रव्रजितेवनम् ५२ एतावताऽलंकालेनव्यतिक्रांतेनमेप्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषुसज्जंत्याप्रसंगस्त्वयिमेकृतः अजानंत्यापरंभावंतथाऽप्यस्त्वभयायमे ५४ संगोयःसंसृतेर्हेतुरसत्सुविहितोधिया सएवसाधुषुकृतोनिःसंगत्वायकल्पते ५५

भायस्यतेनपदाभुवंलिखंतीनिदुरंतचिंतालक्षणम् ५० उपोवाहसंपादितवान् अभयमितिभाविनोदैन्यात्संसाराच्च यद्भयंतन्निवर्तयेत्यर्थः ५१ तत्रदैन्यंनिवेदयति तुभ्यंतवदुहितृभिः स्वयमेवात्मनः समायोग्याः पतयोविमृग्याइतिदैन्यप्राप्तम् संसारभयमुररीकृत्याह कश्चिदितिविशोकायज्ञानोपदेशायस्त्रीभिर्ज्ञानापाकरणात् कंचित्कालंतदवस्थानेनब्रह्मवित्पुत्रःकश्चित्किंस्यादित्यर्थः ५२ विषयान्भुंक्ष्वकिंब्रह्मविद्ययेतिचेत् तत्राह एतावताअलंपूर्यताम् परित्यक्तःपरआत्माययातस्याःमम ५३ स्वकृतमनुशोचंत्याह इंद्रियार्थेष्वितिचतुर्भिःमेमयापरंभावंतत्त्वंब्रह्मविदिति ५४ प्रसंगःकथमभयायास्तुतत्राह संगइति अधियाअज्ञानेन ५५ ६ ६

स्वभावतः प्रवृत्तंयस्य कर्मधर्मार्थंनकल्पते धर्माभिमुखंनभवेत् तत्रापिनिष्कामंधर्मद्वाराविरागायनकल्पते तद्द्वाराचतीर्थपदस्यहरेःसेवाऽर्थेनपर्यवस्येदित्यर्थः ५६
नमुमुक्षेय मोक्तुमिच्छांनकृतवत्यस्मि ५७ इतितृतीयस्कंधेटीकायांत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेततोजन्मकपिलस्याहतस्पितुः
प्रव्रज्यांतमनुज्ञाप्यऋणत्रयविमोक्षतः १ शालिनींश्लाघ्याम् शुक्लेनाभिव्याहृतंसहाहंस्वांशकलयेत्यादि १ इत्थंमाखिदः खेदंमाकार्षीः आत्मानंप्रति अहंभा
ग्यहीनेति अदूरात्शीघ्रम् २ दमेनइंद्रियसंयमेननियमेनस्वधर्मेणतपांसिद्रविणदानानिचतैः ३ हृदयग्रंथिंचिज्जडात्मकंअहंकारलक्षणंबंधंछेत्ता छेत्स्यति ओ
दर्यःपुत्रःसन् ब्रह्मभावयतिउपदिशतीतितथा ४ श्रद्धायविश्वस्य ५ बहुतिथेबहुतरेकालेऽतिक्रांते ६ घनाघनाइत्येकंपदम् वर्षंतोमेघाःगायंतिस्मनृत्यंतिस्म

नेहयत्कर्मधर्मायनविरागायकल्पते नतीर्थपदसेवायैजीवन्नपिमृतोहिसः ५६ साऽहंभगवतोनूनंवंचितामाययादृढम् यत्त्वांविमुक्तिदं
प्राप्यनमुमुक्षेयबंधनात् ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३
मैत्रेयउवाच निर्वेदवादिनीमेवंमनोर्दुहितरंमुनिः दयालुःशालिनीमाहशुक्लाभिव्याहृतंस्मरन् १ ऋषिरुवाच माखिदोरा
जपुत्रीत्थमात्मानंप्रत्यनिंदिते भगवांस्तेक्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासिभद्रंतेदमेननियमेनच तपोद्रविणदानैश्चश्रद्धयाचेश्वरं
भज ३ सत्वयाऽराधितःशुक्लोवितन्वन्मामकंयशः छेत्तातेहृदयग्रंथिमौदर्योब्रह्मभावनः ४ मैत्रेयउवाच देवहूत्यपिसंदेशंगौ
रवेणप्रजापतेः सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुम् ५ तस्यांबहुतिथेकालेभगवान्मधुसूदनः कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेऽग्निरिवदारुणि
६ अवादयंस्तदाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ७ पेतुःसुमनसोदिव्याःखेचरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्चदिशः
सर्वाअंभांसिचमनांसिच ८ तत्कर्दमाश्रमपदंसरस्वत्यापरिश्रितम् स्वयंभूःसाकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवंतंपरंब्रह्मसत्त्वेनां
शेनशत्रुहन् तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यैजातंविद्वानजःस्वराट् १० सभाजयन्विशुद्धेनचेतसातच्चिकीर्षितम् प्रहृष्यमाणैरसुभिःकर्दमंचेदमभ्यधा
त् ११ ब्रह्मोवाच त्वयामेऽपचितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः यन्मेसंजगृहेवाक्यंभवान्मानदमानयन् १२ एतावत्येवशुश्रु-
ऋूषाकार्यापितरिपुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः १३ इमादुहितरःसभ्यतववत्ससुमध्यमाः सर्गमेतंप्रभावैःस्वैर्बृंहयिष्य-
त्यनेकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि आत्मजाःपरिदेह्यद्यविस्तृणाहियशोभुवि १५

७ अपवर्जितामुक्ताः ८ परिश्रितंवेष्टितम् ९ आगत्यकिंकृतवान् तदाह भगवंतमितिद्वाभ्याम् तत्त्वानांसंख्यानंयस्मिन् तस्यसांख्यस्यविज्ञप्त्यैविशेषेण
ज्ञापनायभगवंतंजातंविद्वान् अजोब्रह्मास्वराट्स्वतःसिद्धज्ञानः १० तस्यचिकीर्षितंसभाजयन्पूजयन् प्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमंचेदमभ्य
धादितिद्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिंच ११ तत्रत्वयेतिपंचभिः कर्दमंप्रत्याह अपचितिःपूजाकृता यद्यस्मात् निष्कपटंसम्यग्गृहीतवान् १२ अनुमन्येतेतियत्
एतावत्येव १३ अनेकधाप्रभावैःवंशैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति १४ ऋषिमुख्येभ्योमरीच्यादिभ्यः १५ ७ ७ ७ ७

पुत्रस्तुसाक्षादीश्वरइत्याह वेदाहमिति शेवधिंनिधिंसर्वाभीष्टदम् १६ देवहूतिंप्रत्याहत्रिभिः ज्ञानंशास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरोक्षंचतेएवयोगउपायस्तेन कर्मणांजटाः मूलानिवा-
सनाउद्धरन्उत्पाटयिष्यन् पद्ममुद्रायुक्तंपदांबुजंयस्य १७ हेमानविअविद्यास्वरूपाज्ञानम् संशयाःमिथ्याज्ञानानितन्मयंतवहृदयग्रंथिम् १८ स्त्रसंमतःसुपूजितःसन्गं
ताप्राप्स्यति १९ कुमारैःसहेतिशेषः सहनारदः नारदसहितश्चमरीच्यादीन्विवाहार्थमवस्थाप्यनैष्ठिकैरेतैःपंचभिःसहितः हंसोब्रह्माययौ त्रिधामतृतीयंधामस्वर्गःत
स्यपरांकाष्ठांसत्यलोकम् २० शतधृतौब्रह्मणि २१ २२ युक्तांयोग्याम् अयच्छत् अदात् २३ वितन्यतेसमृद्धःक्रियते शांत्यधिष्ठात्रीदेवतामित्यर्थः समलालयत्
संतोषितवान् २४ निमंत्र्यपृष्ट्वा नंदिंहर्षंप्राप्ताःसंतः २५ सचमुनिःत्रियुगंविष्णुंविविक्तेरहसि २६ पापच्यमानानांभृशंदह्यमानानांनिरयेसंसारेस्वीयैरमंगलैः

वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया भूतानांशेवधिंदेहंबिभ्राणंकपिलंमुने १६ ज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरन्जटाः हिरण्यकेशःपद्माक्षः
पद्ममुद्रापदांबुजः १७ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः अविद्यासंशयग्रंथिंछित्वागांविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैः
स्त्रसंमतः लोकेकपिलइत्याख्यांगंतातेकीर्त्तिवर्धनः १९ मैत्रेयउवाच तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः हंसोहंसेनया
नेनत्रिधामपरमंययौ २० गतेशतधृतौक्षत्तःकर्दमस्तेनचोदितः यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरीचयेकलांप्रादादनसूयामथा
त्रये श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवम् २२ पुलहायगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ख्यातिंचभृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम् २३
अथर्वणेददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्तऋषयःक्षत्तःकृतदारानिमंत्र्यतम् प्रातिष्ठन्नं
दिमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम् २५ सचावतीर्णंत्रियुगमाज्ञायविबुधर्षभम् विविक्तउपसंगम्यप्रणम्यसमभाषत २६ अहोपापच्यमानानां
निरयेस्वैरमंगलैः कालेनभूयसानूनंप्रसीदंतीहदेवताः २७ बहुजन्मविपक्वेनसम्यग्योगसमाधिना द्रष्टुंयतंतेयतयःशून्यागारेषुयत्पदम् २८
सएवभगवानद्यहेलनंनगणय्यनः गृहेषुजातोग्राम्याणांयःस्वानांपक्षपोषणः २९ स्वीयंवाक्यमृतंकर्त्तुमवतीर्णोऽसिमेगृहे चिकीर्षुर्भगवान्
ज्ञानंभक्तानांमानवर्धनः ३० तान्यवतेऽभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव यानियानिचरोचंतेस्वजनानामरूपिणः ३१ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्स
याऽद्धासदाऽभिवादार्हणपादपीठम् ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोधवीर्यश्रियापूर्त्तमहंप्रपद्ये ३२

२७ कुतःसर्वदेवताःप्रसन्नाइतिज्ञातम् अलभ्य
लाभादित्याहद्वाभ्याम् बहुषुजन्मसुविपक्वेनसुसिद्धेनसम्यक्योगोभक्तियोगस्तस्मिन्समाधिरैकाग्र्यंतेनशून्यागारेषुविविक्तस्थानेषुयस्यतवपदम् २८ हेलन
मवज्ञाम् लाघवंनगणय्यअगणयित्वाउचितमेवतवैतदित्याह यस्त्वंस्वानांभक्तानांपक्षंपुष्णासीतितथासः २९ एतत्प्रपंचयतिद्वाभ्याम् स्वयमेवावतीर्णोऽ
सि स्ववाक्यंतवपुत्रोभविष्यामीतियत् तत्सत्यंकर्त्तुंज्ञानंज्ञानसाधनंसांख्यंचचिकीर्षुःसन् ३० यानितवालौकिकानिचतुर्भुजादिरूपाणितान्येवतेऽभिरूपा
णियोग्यानियानिचस्वजनानांरोचंतेमनुष्यसरूपाणितान्यपितेरोचंतइत्यर्थः अरूपिणःप्राकृतरूपरहितस्य ३१ अभिवादार्हंपादपीठंयस्य ऐश्वर्यादिभिःपूर्त्तंपूर्णम्
३२

ऐश्वर्यादिकं विवृण्वन्नाह परं परमेश्वरम् तत्रहेतुः स्वच्छंदाः स्वाधीनाः शक्तयोयस्य ताएवाह प्रधानंप्रकृतिरूपम् पुरुषंतदधिष्ठातारम् महांतंमहतत्त्वरूपम् कालंते षांक्षोभकम् त्रिवृतमहंकाररूपंलोकात्मकंतत्पालात्मकंच तदेवंमायया प्रधानादिरूपतामुक्त्वा चिच्छक्त्यानिष्प्रपंचतामाह आत्मानुभूत्याचिच्छक्त्या अनुगतः स्वस्मिन् लीनः प्रपंचोयस्यतम् कविंसर्वज्ञम् प्रधानाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः ३३ संन्यासानुज्ञांप्रार्थयते आस्माभिपृच्छे यत्किंचिदभिपृच्छामीत्यर्थः त्वया पुत्ररूपेणा वतीर्णानिनिवृत्तानित्रऋणानिदेवादिरूपाणियस्यसः आप्तकामश्चाहंपरिव्रजतांसंन्यासिनांपदवींमार्गमाश्रितः सन् त्वांयुंजन्स्मरन्विचरिष्यामि ३४ अहंतावज्ज्ञानो पदेशायैवत्वद्गृहेऽवतीर्णः अतस्त्वगृहेवसतोऽपिमुक्तिः फलमेव यद्यवश्यंगंतव्यमेवेत्याग्रहः तथाऽपिमामेवानुस्मरन्गच्छेत्याशयेनाहमयेतिषड्भिः सत्यलौकिकेवै दिकेलौकिकेचकृत्येस्वोक्तस्यप्रामाण्यमभिदर्शयति यद्यस्मात्तुभ्यंतवपुत्रोभविष्यामीत्यवोचम् अथ अतएवतत्कृतंयथाभवतितथामयाऽजनिजन्मस्वीकृतम् ३५

परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालम् आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिंकपिलंप्रपद्ये ३३ आस्माभिपृच्छेऽद्यपतिंप्र जानांत्वयाऽवतीर्णर्णउताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्विशोकः ३४ श्रीभगवानुवाच म- याप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृतंमुने ३५ एतन्मेजन्मलोकेऽस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् प्रसंख्याना यतत्त्वानांसंमतायात्मदर्शने ३६ एषआत्मपथोऽव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा तंप्रवर्त्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतम् ३७ गच्छकाममयाप्र ष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज ३८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम् आत्मन्येवात्मनावीक्ष्यविशो कोऽभयमृच्छसि ३९ मात्रेआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणाम् वितरिष्येययाचासौभयंचातितरिष्यति ४० मैत्रेयउवाच एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह ४१ व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः निःसंगोव्यचरत् क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४२ मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरम् गुणावभासेविगुणएकभक्त्याऽनुभाविते ४३

दुराशयात् लिंगात् मुमुक्षूणां मुनीनामात्मदर्शनेसंमतायतत्त्वानांप्रसंख्यानायविद्धीत्युत्तरस्यानुषंगः ३६ नन्वयमात्मज्ञानमार्गः पूर्वसिद्धएव नेदानीमपूर्ववत्प्रवर्त्तनीयस्तत्राह एषइति अव्यक्तः सूक्ष्मः ३७ कामंयथेच्छम् आपृष्टः अनुज्ञातः यद्वा यथात्वंगंतुंमांपृष्टवान् तथाऽचव्यवस्थातुंमयाऽपित्वमापृष्टइत्यर्थः मयिसंन्यस्तेनसमर्पितेनकर्मणा अविद्या मृत्युंतीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतइतिश्रुतेः ३८ ततश्चमांपरमंपरमात्मानमात्मनिस्वस्मिन् आत्मनामनसा अन्वीक्ष्यमाणोऽभयंमोक्षंप्राप्स्यसि ३९ मात्रेदेवहू त्यै शमनीमुन्मूलनीम् भयमतिशयेनतरिष्यतिपरमानंदंचप्राप्स्यतीतिचकारार्थः ४० समुदितः सम्यगुक्तः सन् तंप्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनांव्रतमौनम् अहिं सालक्षणम् ४२ सदसतःपरंयत्तस्मिन्ब्रह्मणिगुणावभासकेनिर्गुणे एकभक्त्या अव्यभिचारिण्याभक्त्या अनुभाविते अपरोक्षीकृते ४३ ७ ७

अतोदेहादिषुअहंकारादिरहितः अतएवनिर्द्वंद्वः शीतोष्णाद्यनाकुलः समदृक्भेदाग्राहकः किंतुस्वदृक्स्वमेवपश्यन् प्रत्यक्प्रवणाप्रशांताविक्षेपरहिताधीर्यस्य ४४ नदे वंविधकल्पितोपाधिनिवृत्तिमुक्त्वापरमेश्वरपदप्राप्तिमाह वासुदेवइतित्रिभिः प्रतीचोजीवस्यात्मनिलब्धमात्माचित्तंयेन यतोमुक्तंबंधनंअज्ञानंयस्य ४५ लब्धात्मतामेवा ह आत्मानमिति ४६ तदेवंतेनभागवतीगतिःप्राप्ता पाठांतरेसएवतांगतिंप्राप्तइति ४७ इतितृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ पंचवि शेजनन्यातुपृष्टोबंधविमोचनम् आदावाहपरंभक्तिलक्षणंकपिलःस्फुटः १ कपिलेनार्पितामात्रेगूढभावनियंत्रिता योगमाणिक्यमंजूषास्फुटमुद्घाट्यतेऽधुना २ उक्तानुवादपूर्वकंकापिलंयोगंपृच्छति कपिलइतित्रिभिः तत्त्वानांसंख्यातागणकः सांख्यप्रवर्त्तकइत्यर्थः अतएवस्वयंजातःआत्मप्रज्ञप्तयेआत्मतत्त्वज्ञापनाय १ पुंसांमध्येवर्ष्मणः वृद्धस्यउत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनांमध्येवरिम्णः वरस्यभावोवरिमा भावित्प्रधानोऽयंनिर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रु

निरहंकृतिर्निर्ममश्चनिर्द्वंद्वःसमदृक्स्वदृक् प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरःप्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि परेणभक्ति- भावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ४५ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितम् अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेन- सर्वत्रसमचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ४७ इतिश्रीभाग० तृ० कापिलेयेचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ शौनक उवाच कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवानात्ममायया जातःस्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृणाम् १ नह्यस्यवर्ष्मणःपुंसांवरिम्णःसर्वयोगि नाम् विश्रुतौश्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेसवः २ यद्यद्विधत्तेभगवान्स्वच्छंदात्माममायया तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्त्तन्यान्यनुकीर्त्तय ३ सूतउवाच द्वैपायनसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा प्राहेदंविदुरंप्रीतआन्वीक्षिक्यांप्रचोदितः ४ मैत्रेयउवाच पितरिप्र स्थितेरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलःकिल ५ तमासीनमकर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् स्वसुतंदेवहूत्याह धातुःसंस्मरतीवचः ६ देवहूतिरुवाच निर्विण्णानितरांभूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् येनसंभाव्यमानेनप्रपन्नांधंतमःप्रभो ७ तस्यत्वंतमसोंऽधस्यदुष्पारस्याद्यपारगम् सच्चक्षुर्जन्मनामंतेलब्धंमेत्वदनुग्रहात् ८ यआद्योभगवान्पुंसामीश्वरोवैभवान्किल लोकस्य तमसांऽधस्यचक्षुःसूर्यइवोदितः ९

तौकीर्त्तौ असवइंद्रियाणिभूरिअलंनतृप्यंति श्रुतेनश्रवणेनदीव्यतिद्योतनइतितथातस्य यद्वा भूरिबहुशःश्रुतोदेवोये न तस्यापिमेअसवइतिसंबंधः २ स्वानांछंदेनइच्छयाआत्मादेहोयस्यसः यद्यत्कर्मविधत्तेतानिकर्माणिकीर्त्तनार्हाणिअनुकीर्त्तय ३ यथात्वंमांप्रचोदयसि एवंप्र चोदितःसन् तथातत्प्रश्नानुसारेण आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायाम् ४ बिंदुसरेबिंदुसरसि ५ तत्त्वमार्गस्याग्रंपारंदर्शयतीतितथा एषमान्वितेगर्भंप्रविष्टइत्या दिधातुर्वचःसंस्मरंतीप्राह ६ असतामिंद्रियाणांतर्षणात् विषयाभिलाषात्निर्विण्णाश्रांताऽस्मि येनसंभाव्यमानेनपूर्यमाणेन ७ पारंगमयतीतिपारगंत्वमेव श्रेष्ठंचक्षुर्मयालब्धंत्वदनुग्रहाज्जन्मनामंतेप्राप्येसति ८ तत्प्रपंचयति सभगवान्भवान्चस्वरूपउदितः सूर्योयथा ९ ५ ५ ५ ५

अपाकृष्टुमपनेतुंकोऽसौसंमोहः तमाह एतस्मिन्देहादौत्वयैवयोजितोयोऽहंममेत्यसद्ग्रहः आग्रहः द्वितीयइतिशब्दः तत्कार्यरागादिग्रहणार्थः १० प्रकृतेःपुरुषस्य चजिज्ञासयात्वामहंशरणंगतास्मीतिनमामीत्यन्वयः कुठारंछेत्तारम् ११ अपवर्गवर्धनंमोक्षेरतिजनकम् ईषत्स्मितेनशोभितमाननंयस्य १२ आध्यात्मिकआत्मनिष्ठः यत्रयस्मिन् १३ १४ तत्रसर्वांगनैपुण्यंचित्तसंयमाधीनमितिदर्शयन्नाह चेतइति अस्यात्मनोजीवस्यगुणेषुविषयेषुपुंसिपरमेश्वरेवाशब्दस्तुशब्दार्थे १५ यथाचचित्तसंयमेपुरुषार्थसिद्धिस्तद्दर्शयतित्रिभिः मलैर्वीतंविरहितंयदाशुद्धंमनोभवति मनःशुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति १६ निरंतरंनिर्भेदं अणिमानंसूक्ष्ममखंडितमपरिच्छिन्नम् १७ हतौजसंक्षीणबलाम् १८ मनःशुद्धौचभक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह नेति १९ अस्यसर्वस्यापिसत्संगोमूलमित्याह

अथमेदेवसंमोहमपाकृष्टुंत्वमर्हसि योऽसद्ग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तंत्वागताऽहंशरणंशरण्यंस्वभृत्यसंसारतरोःकुठारम् जिज्ञासयाहंप्रकृतेःपूरुषस्यनमामिसद्धर्मविदांवरिष्ठम् ११ मैत्रेयउवाच इतिस्वमातुर्निरवद्यमीप्सितंनिशम्यपुंसामपवर्गवर्धनम् धियाऽभिनंद्यात्मवतांसतांगतिर्बभाषईषत्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच योगआध्यात्मिकःपुंसांमतोनिःश्रेयसायमे अत्यंतोपरतिर्यत्रदुःखस्यचसुखस्यच १३ तमिमंतेप्रवक्ष्यामियमवोचंपुराऽनघे ऋषीणांश्रोतुकामानांयोगंसर्वांगनैपुणम् १४ चेतःखल्वस्यबंधायमुक्तयेचात्मनोमतम् गुणेषुसक्तंबंधायरतंवापुंसिमुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैःकामलोभादिभिर्मलैः वीतंयदात्मनःशुद्धमदुःखमसुखंसमम् १६ तदापुरुषआत्मानंकेवलंप्रकृतेःपरम् निरंतरंस्वयंज्योतिरणिमानमखंडितम् १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियुक्तेनचात्मना परिपश्यत्युदासीनंप्रकृतिंचहतौजसम् १८ नयुज्यमानयाभक्त्याभगवत्यखिलात्मनि सदृशोऽस्तिशिवःपंथायोगिनांब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरंपाशमात्मनःकवयोविदुः सएवसाधुषुकृतोमोक्षद्वारमपावृतम् २० तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहिनाम् अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः २१ मय्यनन्येनभावेनभक्तिंकुर्वंतियेदृढाम् मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाःकथामृष्टाःशृण्वंतिकथयंतिच तपंतिविविधास्तापानैतान्मद्गतचेतसः २३ तएतेसाधवःसाध्विसर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यःसंगदोषहराहिते २४ सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंविदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाःकथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनिश्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५

प्रसंगमिति अपावृतंनिरावरणम् २० साधूनांलक्षणमाह तितिक्षवइतिचतुर्भिः साधवःशास्त्रानुवर्तिनः साधुसुशीलंतदेवभूषणंयेषाम् २१ २२ एतानुक्तलक्षणान् तापाआध्यात्मिकादयोनतपंति नव्यथयंति कुतःमद्गतंचेतोयेषांतान् २३ येतापैर्नाभिभूयंतेतेसाधवइत्यर्थः २४ सत्संगस्यभक्त्यंगतामुपपादयति सतामिति वीर्यस्यसम्यक्वेदनंयासुतावीर्यसंविदः हृत्कर्णयोरसायनाःसुखदाः तासांजोषणात्सेवनात् अपवर्गोऽविद्यानिवृत्तिर्वर्त्मयस्मिन्तस्मिन्हरौ प्रथमंश्रद्धाततोरतिःततोभक्तिःअनुक्रमिष्यतिअनुक्रमेणभविष्यतीत्यर्थः २५

ततःकिमतआह भक्त्येति ममरचनायासृष्ट्यादिलीलातस्याअनुचिंतयायाभक्तिस्तयाऐंद्रियात्सुखात्जातविरागःसन् दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मिकात्ततोय
त्तउद्युक्तःसन्चित्तस्यग्रहणेयतिष्यते यतिष्यति ऋजुभिःभक्तिप्रधानत्वादनायासैः २६ तदेवंप्रकृतेर्गुणानामसेवयाज्ञानादिभिश्चअयंजीवइहैवदेहेमामेवाव
रुंधेप्राप्नोति २७ काचिदितिकास्विदित्यर्थःउचितायोग्यातत्रापिममस्त्रियाःकीदृशीगोचरायोग्या निर्वाणंमोक्षात्मकंतवपदंस्वरूपम् अन्वश्नवैअनंतरमेव-
सर्वात्मनाप्राप्स्यामि अंजसास्विति पाठेअहंस्विति संबंधः २८ भगवद्वाणोयोभगवंतंलक्ष्मीकरोतीत्यर्थः यतःयस्मात्योगात् २९ विजानीहिविशेषेणज्ञाप-
य सुखमनायासेन ३० इत्थंमातुरर्थंप्रयोजनंविदित्वा जातस्नेहत्वेहेतुःयत्रयस्यांतन्वादेहेनाविर्भूतः तत्त्वान्याम्नायंतेअनुक्रम्यंते यस्मिन् किंतत् यत्सांख्यं
प्रवदंतितत्प्रोवाचभक्तिवितानंचयोगंच ३१ काचित्त्वय्युचिताभक्तिरितिपृष्टामुत्तमांभक्तिंलक्षयति गुणाःविषयाःलिंग्यंतेज्ञायंतेयैस्तेषांदेवानांद्योतनात्म

भक्त्यापुमान्जातविरागऐंद्रियादृष्टश्रुतान्मद्रचनाऽनुचिंतया चित्तस्ययत्तोग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायंप्रकृतेर्गुणा
नांज्ञानेनवैराग्यविजृंभितेन योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच काचित्त्वय्युचिताभक्तिःकी
दृशीममगोचरा ययापदंतेनिर्वाणमंजसाऽन्वश्नवाअहम् २८ योयोगोभगवद्वाणोनिर्वाणात्मंस्त्वयोदितः कीदृशःकतिचांगानियतस्तत्त्वावबो
धनम् २९ तदेतन्मेविजानीहियथाऽहंमंदधीर्हरे सुखंबुध्येयदुर्बोधंयोषाभवदनुग्रहात् ३० मैत्रेयउवाच विदित्वार्थंकपिलोमा
तुरित्थंजातस्नेहोयत्रतन्वाऽभिजातः तत्त्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवाचवैभक्तिवितानयोगम् ३१ श्रीभगवानुवाच देवानांगुण
लिंगानामानुश्रविककर्मणाम् सत्त्वएवैकमनसोवृत्तिःस्वाभाविकीतुया ३२ अनिमित्ताभागवतीभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशुयाकोशंनि
गीर्णमनलोयथा ३३ नैकात्मतांमेस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाऽभिरतामदीहाः येऽन्योऽन्यतोभागवताःप्रसज्यसभाजयंतेममपौरुषाणि ३४
पश्यंतितेमेरुचिराण्यंबसंतःप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि रूपाणिदिव्यानिवरप्रदानिसाकंवाचंस्पृहणीयांवदंति ३५

कानामिंद्रियाणांतदधिष्ठातृणांवासत्त्वेसत्त्वमूर्तौहरावेवयावृत्तिःसाभक्तिःसिद्धेर्मुक्तेरपिगरीयसीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूताअनिमित्तानिष्कामास्वाभाविकीअयत्नसिद्धा
तेषामेवंविधवृत्तौहेतुमाह गुरोरुच्चारणमनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदः तद्विहितमानुश्रविकंतदेवकर्मयेषामतएवएकमेकरूपमविकृतंमनोयस्यपुंसःशुद्धसत्त्वस्येत्यर्थः
३२ भक्तिश्चप्रासंगिकीभवत्येवेत्याह याभक्तिःकोशंलिंगशरीरंजरयतिक्षपयतिस्वप्रयत्नंविनैवसिद्धौदृष्टांतःनिगीर्णंभुक्तमन्नमनलोजाठरोयथाजरयतीति ३३
भक्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामितिपंचभिः एकात्मतांसायुज्यमोक्षंमदर्थमीहाक्रियायेषांप्रसज्य आसक्तिंकृत्वापौरुषाणिवीर्याणि ३४ प्रसन्नानिव
क्त्राण्यरुणानिलोचनानिचयेषुतैर्मद्रूपैःसाकंसहनित्यंपरमेश्वरानुभवसुखभक्तावधिकमितिभावः ३५ ५ ५ ५ ५

आत्मानंदस्त्ववश्यंभावीत्याह नैरिति दर्शनीयामनोहराअवयवाश्रुखनेत्रादयोयेषुतैः हृतःआत्माचित्तंयेषांहृताआकृष्टाः प्राणाश्चेंद्रियाणियेषांतान् भजतःअनिच्छतः इच्छाहीनानपि अण्वींगतिंमुक्तिंप्रयुंक्तेप्रापयति कैःसाधनैःहृतात्मनःउदारैर्विलासादिभिः तत्रविलासोलीलावामंमनोहरंसूक्तंमधुरभाषणम् ३६ विभूत्यादिकंच तत्राधिकमित्याह अथोअविद्यानिवृत्त्यनंतरंविभूतिंसत्यलोकाधिगतांभोगसंपत्तिम् अणिमाद्यष्टांगमैश्वर्यम् अनुप्रवृत्तंभक्तिमनुसृतएवप्राप्तमपिभागवतींच श्रियंवैकुंठस्थांसंपत्तिम् अस्पृहयंति तेयद्यपिनस्पृहयंतीत्यर्थः तथाऽपितुलोकेवैकुंठेअश्नुवते प्राप्नुवंत्येव ३७ नन्वेवंतर्हिलोकलाविशेषात् स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानांकदाचिद्विनाशःस्यात्तत्राह हेशांतरूपे यद्वा शांतंशुद्धसत्त्वंतद्रूपेवैकुंठेमत्पराःकदाचिदपिननक्ष्यंति भोग्यहीनानभवंति अनिमिषोमेहेतिःमदीयंकालचक्रंचनोलेढितान्नग्रसति तत्रहेतुर्येषामिति सुतइवस्नेहविषयः सखेवविश्वासास्पदंगुरुरिवोपदेष्टासुहृदिवहितकारीइष्टंदेवमिवपूज्यः एवंसर्वभावेनमांयेभजंतितान्मदीयंकालचक्रंनग्रसतीत्यर्थः ३८ एवंभूतांतुमुक्तिमेकांतभक्तेभ्योददामीत्याह इममितिद्वाभ्याम् उभयायिनंलोकद्वयगामिनमात्मानंसोपाधिकमात्मानमनुयेपुत्रकलत्रादयः

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वींप्रयुंक्ते ३६ अथोविभूतिंमममायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् श्रियंभागवतींवास्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेतेऽश्नुवतेतुलोके ३७ नकर्हिचिन्मत्पराःशांतरूपेनंक्ष्यंतिनोमेनिमिषोलेढिहेतिः येषामहंप्रियआत्मासुतश्चसखागुरुःसुहृदोदैवमिष्टम् ३८ इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनम् आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः ३९ विसृज्यसर्वानन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखम् भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपुरुषेश्वरात् आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्त्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतिमद्भयात् वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयम् ४३ एतावानेवलोकेऽस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरम् ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेपंचविंशतितमोऽध्यायः २५

श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामितत्त्वानांलक्षणंपृथक् यद्विदित्वाविमुच्येतपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः १

येचपश्वादयःरायःधनानि ३९ अन्यांश्चपरिग्रहान्मृत्योःसंसारात् अतिपारयेअतितारयामि ४० अभक्तानांतुकथंचिदपिनमोक्षइत्याह नेति मद्भगवतोऽन्यत्रभगवतोमत्तोविनासर्वभूतानामात्मनोभगवदादिविशेषणत्रयेणसामर्थ्यंनिरपेक्षत्वंहितकारित्वंचोक्तम् ४१ ऐश्वर्यंस्फुटयतिमद्भयादिति श्रुतिश्च भीषाऽस्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति ४२ मद्भजनादेवमोक्षइत्यत्रसदाचारंप्रमाणयति ज्ञानेति ४३ उपसंहरति एतावानिति मय्यर्पितंसत् मनःस्थिरंभवतीतियत् एतावानेव ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांपंचविंशतितमोऽध्यायः २५ षड्विंशेपुंप्रकृत्योस्तुविवेकायोपवर्ण्यते सांख्येनसर्वभावानांजन्मलक्षणभेदतः १ धात्राप्युत्रायत्प्रोक्तंक्षत्त्रेमित्रासुतेनयत् मात्रेसांख्यंतदध्यात्मप्राधान्येनाहतत्त्ववित् २ तत्वान्यायंयत्प्रवदंतिसांख्यमित्यत्रसांख्यंभक्तिर्योगश्चेतित्रयमुपक्षिप्तंतत्रभक्तिमुक्त्वाइदानींसांख्यमाह अथेति १ ६ ६ ६ ६

ननुमुक्तिरात्मज्ञानादेवनतुतत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीतिश्रुतेरतआह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपंज्ञानम् अतएवहृदयग्रंथिभेदनम् अहंकारनिव
र्तकंनिःश्रेयसप्रयोजनाययदाहुः तत्तेवर्णयामि तत्तल्लक्षणादेवविविक्तात्मज्ञानंभवतीतिभावः २ तत्रपुरुषंलक्षयति अनादिरिति आत्मैवपुरुषः कोऽसावात्मा प्रत्य
क्प्रतिलोमंधामस्फूर्त्तिर्यस्य क्षणिकपक्षंव्यावर्त्तयति अनादिरिति संसारित्वपक्षंव्यावर्त्तयति प्रकृतेःपरःअन्यःअसंगः ज्ञानादिगुणत्वंवारयति निर्गुणः मीमांस-
काद्यभिमतज्ञानविषयत्वंवारयति स्वयंज्योतिः अनेनैवप्राभाकराभिमतंज्ञानाधारत्वेनस्फुरणमपिनिरस्तम् स्वयंज्योतिष्ट्वेहेतुः विश्वंयेनसमन्वितंप्रकाशतइति
शेषः एतैरेवहेतुभिःपुरुषस्यप्रकृतेःपरत्वमपिसिद्धम् ३ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेनप्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्यासैवजीवोपाधिरविद्याविक्षेपशक्त्यासैव-
मायापारमेश्वरीपुरुषश्चजीवेश्वररूपेणद्विविधःतत्रयःप्रकृत्यविवेकेनसंसरतिसजीवः यस्तुप्रकृतिंवशीकृत्यविश्वसृष्ट्यादिकरोतिसपरमेश्वरः तत्रप्रकृत्यविवेकेन
जीवस्यसंसारप्रकारमाह सएषइतिपंचभिः सूक्ष्मामव्यक्तांदेवींदेवस्यविष्णोःशक्तिंलीलयाउपगतांयदृच्छयैवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ तस्यालीलामाह गुणैरिति
ज्ञानंगूहयतिआवृणोतीतिज्ञानगूहातया तथाचश्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजांजनयंतींसरूपाम् अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभो

ज्ञानंनिःश्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्शनम् यदाहुर्वर्णयेतत्तेहृदयग्रंथिभेदनम् २ अनादिरात्मापुरुषोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः प्रत्यक्धामास्व
यंज्योतिर्विश्वंयेनसमन्वितम् ३ सएषप्रकृतिंसूक्ष्मांदैवींगुणमयींविभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यतलीलया ४ गुणैर्विचित्राःसृजतींस
रूपाःप्रकृतिंप्रजाः विलोक्यमुमुहेसद्यःसइहज्ञानगूहया ५ एवंपराभिध्यानेनकर्तृत्वंप्रकृतेःपुमान् कर्मसुक्रियमाणेषुगुणैरात्मनिमन्य
ते ६ तदस्यसंसृतिर्बंधःपारतंत्र्यंचतत्कृतम् भवत्यकर्तुरीशस्यसाक्षिणोनिर्वृतात्मनः ७ कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः भोक्तृत्वेसु
खदुःखानांपुरुषंप्रकृतेःपरम् ८ देवहूतिरुवाच प्रकृतेःपुरुषस्यापिलक्षणंपुरुषोत्तम ब्रूहिकारणयोरस्यसदसच्चयदात्मकम् ९

गामजोन्यइति मुमुहे आत्मानंविस्मृतवान् ५ पराभिध्यानंप्रकृत्यध्यासः तेनप्रकृतेर्गुणैः कर्मसुक्रियमाणेषुकर्तृत्वमात्मनिमन्यते ६ तदितिकर्तृत्वमननमेव
अस्यपुरुषस्यसाक्षिमात्रत्वात् अकर्त्तुरेवसतः कर्मभिर्बंधः ईशस्यापरतंत्रस्यैवकर्मबंधकृतंभोगेपारतंत्र्यम् निर्वृतात्मनः सुखात्मकस्यैवसंसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः
प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ७ ननुचैतन्यसामानाधिकरण्येनैवकर्तृत्वादिप्रतीतेस्तस्यैवतदंगीक्रियतांनेत्याह कार्यंशरीरंकारणमिंद्रियंकर्त्तादेवता
वर्गः तद्भावापत्तौपुरुषस्यप्रकृतिंकारणंविदुः कूटस्थस्यस्वतोविकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेवकर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेतुपुरुषंका
रणंविदुरित्यस्यायंभावःयद्यप्यहंकारगतमेवकर्तृत्वादिकंभोक्तृत्वंचतथाऽपिविकारस्यजडावसानत्वादुपाधिप्राधान्यं भोगस्यचिदवसानत्वात्उपहितप्राधान्यमिति
८ तदेवंसंसारिणंपुरुषंतद्धेतुंप्रकृतिंचज्ञात्वेदानींजगत्कारणमीश्वरंतत्प्रकृतिंचपृच्छति प्रकृतेरिति अस्यविश्वस्यसदसच्चस्थूलंसूक्ष्मंचकार्यंयदात्मकंतयोःप्रकृतिपुरु
षयोः ९

तत्र प्रकृतिं लक्षयति यत्प्रधानं तदेव प्रकृतिमाहुः किं तत् प्रधानं स्वतोऽविशेषं विशेषवत्तद्विशेषाणामाश्रयः तर्हि किं ब्रह्म नत्रिगुणं किं महत्तत्त्वादि न अव्यक्तं प्रकार्यं किं कालादि न सदसदात्मकं कार्यकारणरूपम् किं जीवः प्रकृतिः न नित्यम् १० अन्येषां तत्त्वानां लक्षणं वक्तुं तानि गणयति पंचभिरित्यादि संख्याभेदेन एतच्चतुर्विंशतिकम् एतानि चतुर्विंशतिर्यस्मिन् गणे तं गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यात्मकं ब्रह्मविदुः ११ एतद्विवृणोति महाभूतानीति त्रिभिः तावंति पंचैव १२ १३ अंतरात्मकमंतःकरणम् लक्षणरूपया व्यवच्छेदिकया १४ यावान्मया प्रोक्तः एतावानेव संख्यातः तत्त्वज्ञैः काले तु मतद्वयमाह यः कालः स पंचविंशकः प्रकृतेरेवावस्थाविशेष इत्यर्थः १५ एके तु पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य प्रभावं विक्रमं कालमाहुः तमेव कालं द्वेधा लक्षयति यतो भयं भवति कस्य प्रकृतिमीयुषः प्राप्तस्य अत एव देहे अहंकारेण विमूढस्य कर्तुर्जीवस्य अनेन संहारकत्वेन लक्षितः १६ सृष्टिहेतुत्वेन लक्षयति प्रकृतेरिति १७ कोऽसौ भगवान् तमाह अंतः सर्वप्राणिनां यः पुरुषरूपेण नियंतृत्वेन समन्वेति सम्यक् तद्वि

श्रीभगवानुवाच यत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् प्रधानं प्रकृतिमाहुरविशेषं विशेषवत् १० पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ११ महाभूतानि पंचैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावंति गंधादीनि मतानि मे १२ इंद्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते १३ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मकम् चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया १४ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंशकः १५ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः १६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः १७ अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया १८ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् आधत्त वीर्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् १९ विश्वमात्मगतं व्यंजन्कूटस्थो जगदंकुरः स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः २०

कारहित एवानुस्यूतो वर्त्तते बहिश्च कालरूपेण एष भगवान् यद्वा यः पुरुष इति प्रसिद्धः कालः स पंचविंशः एके तु पुरुषस्य प्रभावं कालमाहुः प्रभावस्यैव लक्षणं यत इति पुरुषस्यैव कालत्वे हेतुः प्रकृतेरिति उभयथा विवक्षायां हेतुः अंतरिति शेषं समानम् तदेवं प्रकृतेश्चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोश्चैक्यविवक्षया अतः पंचविंशति तत्त्वानि भवंति तयोर्भेदविवक्षायां च षाड्विंशतिर्भवंति १८ इदानीं तत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणान्याह दैवादित्यादिना एतान्यसंहत्य सत्तः प्राक्तनेन ग्रंथेन तत्र चित्तस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह चतुर्भिः दैवात् जीवादृष्टात् क्षुभिता धर्मा गुणा यस्याः योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिम् सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत महतः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलम् १९ विश्वमहंकारादिप्रपंचम् आत्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यंजन् प्रकटयन् महान् तीव्रं प्रलयकालीनं तमोऽपिबत् कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत्पूर्वं प्रलयसमये महांतं प्रकृतौ विलापयामासेत्यर्थः २० ७ ७ ७

प्रसंगाच्चतुर्व्यूहोपासनामाह यत्तदितिसर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छंविशदंशांतंरागादिरहितंभगवतःपदमुपलब्धिस्थानम् अतएववासुदेवाख्यंयदाहुः अ यमर्थः अधिभूतरूपेणतस्यैवमहानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेणाचित्तमिति उपास्यरूपेणवासुदेवइति अधिष्ठातातुतस्यक्षेत्रज्ञएवमहंकारेसंकर्षणउपास्यः रुद्रोऽधि ष्ठातामनस्यनिरुद्धउपास्यः चंद्रोऽधिष्ठाताबुद्धौप्रद्युम्नउपास्यः ब्रह्माधिष्ठातेतिज्ञातव्यम् २१ स्वच्छत्वंभगवद्बिंबग्राहित्वम् अविकारित्वंलयविक्षेपराहित्यम् अपांप्रकृतिः फेनतरंगादिरहिताऽवस्थापराभूसंसर्गाद्यागंतुकानीयायथामधुरास्वच्छाशांताचतद्वदित्यर्थः २२ अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह महत्तत्त्वादितिच तुर्भिः क्रियारूपशक्तिर्यस्यसःक्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारिकइति तस्यकार्यमाह यतःयस्मात् मनआदीनांभवउत्पत्तिः २४ तस्मिन्नुपास्यव्यूहमाह सहस्रशि रसमिति २५ कर्तृत्वंदेवतादिरूपेणकरणत्वमिंद्रियरूपेणकार्यत्वंभूतरूपेण शांतत्वादिकंतुतत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ मनसउत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह वैकारिका दितिद्वाभ्याम् संकल्पश्चिंतनंविकल्पोविशेषचिंतनंयस्यमनसःसंकल्पविकल्पाभ्यांकामसंभवोवर्त्ततइति कामरूपावृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता नतुप्रद्युम्नव्यूहोत्पत्तिः तस्य

यत्तत्सत्त्वगुणंस्वच्छंशांतंभगवतःपदम् यदाहुर्वासुदेवाख्यंचित्तंतन्महदात्मकम् २१ स्वच्छत्वमविकारित्वंशांतत्वमितिचेतसः वृत्तिभि र्लक्षणंप्रोक्तंयथाऽपांप्रकृतिःपरा २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधःसमपद्यत २३ वैकारिकस्तैज सश्चतामसश्चयतोभवः मनसश्चेंद्रियाणांचभूतानांमहतामपि २४ सहस्रशिरसंसाक्षाद्यमनंतंप्रचक्षते संकर्षणाख्यंपुरुषंभूतेंद्रिय मनोमयम् २५ कर्तृत्वंकरणत्वंचकार्यत्वंचेतिलक्षणम् शांतघोरविमूढत्वमितिवास्यादहंकृतेः २६ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वम जायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यांवर्त्ततेकामसंभवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंहृषीकाणामधीश्वरम् शारदेंदीवरश्यामंसंराध्यंयोगिभिःश नैः २८ तैजसात्तुविकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९ संशयोऽथविपर्यासोनिश्चयःस्मृतिरेवच स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तितःपृथक् ३० तैजसानींद्रियाण्येवक्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्यहिक्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१

संकल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्यचानिरुद्धस्योक्तेः २७ शारदंशरत्कालीनमिंदीवरंनीलोत्पलंतद्वत् श्यामम् यत्शनैःसंराध्यंवशीकर्तुंयोग्यम् दुर्ग्रहत्वा त् २८ बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह तैजसादितिद्वाभ्याम् हेसति द्रव्यस्फुरणरूपंविज्ञानमिति चित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् इंद्रियाणामनुग्रहइतिसविकल्पज्ञानंहृषी काणामधीश्वरमितियदुक्तंतत्तुनिर्विकल्पकज्ञाने २९ द्रव्यस्फुरणस्यैवप्रपंचः संशयादिः विपर्यासोमिथ्याज्ञानम् निश्चयःप्रमाणंज्ञानंस्वापोनिद्राप्रमाणविपर्ययविक ल्पनिद्रास्मृतयइतिपातंजलोक्तेः ३० इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानितैजसाहंकाराज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणांवैकारिकत्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः तत्रहेतुःप्राणस्येति हियस्मात्प्राणस्यक्रियाशक्तिर्बुद्धेश्चविज्ञानशक्तिता अतःप्राणस्यतैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रियाणांतैजसत्वंतथा बुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामपींद्रियाणांतैजसत्वमित्यर्थः ३१ ध ध ध ध ध

तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिंतल्लक्षणंचाह तामसादितिपंचदशभिः श्रोत्रंतुशब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरंतत्संबंधमात्रंकथ्यते नतूत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दंगच्छतिप्राप्नोतीतिशब्दगम् ३२ शब्दस्यलक्षणमाह अर्थाश्रियत्वमर्थवाचकत्वंद्रष्टुलिंगत्वंकुड्यांतरितस्यवक्तुर्ज्ञापकत्वम् तदुक्तम् लिंगंपद्द्रष्टृदृश्ययोरिति नभसस्तन्मात्रत्वंसूक्ष्मत्वंशब्दस्यलक्षणमित्यन्वयः ३३ छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वंबहिरंतर्व्यवहारास्पदत्वम् आत्मामनः प्राणादीनांधिष्ण्यत्वमाश्रयत्वंनाड्यादिछिद्ररूपेणवृत्तिः कार्यमेवलक्षणंवृत्तिलक्षणम् एवमुत्तरत्राप्येकेनश्लोकेनतन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेनतन्मात्रलक्षणंतृतीयेन महाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयम् ३४ कालात्वक्स्पर्शस्यसंग्रहः सम्यग्ग्रहणंयथापुंस्त्वंनियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्शस्यसंग्रहस्ततोभवतीतिशेषः शब्दतन्मात्रादित्यादितन्मात्राणामुत्तरत्तउत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५ स्पर्शत्वंस्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतोवायोस्तन्मात्रत्वंच ३६ चालनंवृक्षशाखादेः व्यूहनंमेलनंतृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्यगंधवतोघ्राणंप्रति तथाशैत्यादिमतःस्पर्शनंप्रति शब्दस्यश्रोत्रंप्रतिनेतृत्वंसर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वम् कर्मणाकार्येणाभिलक्षणम् भावे

तामसाच्चविकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभःश्रोत्रंचशब्दगम् ३२ अर्थाश्रियत्वंशब्दस्यद्रष्टुर्लिंगत्वमेवच तन्मात्रत्वंचनभसोलक्षणंकवयोविदुः ३३ भूतानांछिद्रदातृत्वंबहिरंतरमेवच प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वंनभसोवृत्तिलक्षणम् ३४ नभसःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततोवायुस्त्वक्स्पर्शस्यचसंग्रहः ३५ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्यमुष्णत्वमेवच एतत्स्पर्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभस्वतः ३६ चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्यशब्दयोः सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंवायोःकर्माभिलक्षणम् ३७ वायोश्चस्पर्शतन्मात्राद्रूपंदैवेरितादभूत् समुत्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभनम् ३८ द्रव्याकृतित्वंगुणताव्यक्तिसंस्थात्वमेवच तेजस्त्वंतेजसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ३९ द्योतनंपचनंपानमदनंहिममर्दनम् तेजसोवृत्तयस्त्वेताःशोषणंक्षुत्तृडेवच ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसोदैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादंभोजिव्हारसग्रहः ४१ कषायोमधुरस्तिक्तःकट्वम्लइतिनैकधा भौतिकानांविकारेणरसएकोविभिद्यते ४२ क्लेदनंपिंडनंतृप्तिःप्राणनाप्यायनोदनम् तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमाः ४३

ल्युट् कर्मैवाभिलक्षणमितिविग्रहेतुकरणे ३७ ३८ द्रव्याकृतित्वंद्रव्यस्याकारसमर्पकत्वम् गुणताद्रव्योपसर्जनप्रतीतिः शब्दस्यतुस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिः अप्रत्यक्षद्रव्यत्वस्यस्पर्शादेरपिस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिः रूपस्यतुनैवमितितस्यायंविशेषउक्तः व्यक्तिसंस्थात्वंद्रव्यस्ययासंस्थासन्निवेशः सैवसंस्थायस्यतत्परिणामतयाप्रतीतिरित्यर्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वं ३९ द्योतनंप्रकाशनंपचनंतंडुलादेः क्षुत्तृट्अशनापिपासाचतद्द्वारेणपानमदनम् ४० जिव्हारसनेंद्रियम् रसोगृह्यतेऽनयेतिरसग्रहः यद्वा रसग्रहस्ततोभवतीतिशेषः ४१ कषायादिषुलवणोऽपिद्रष्टव्यः भौतिकानांसंसर्गिद्रव्याणांयएकोमधुरएवसन्नेवमनेकधाभिद्यतेसरसइत्यर्थः ४२ क्लेदनमार्द्रीकरणम् पिंडनंमृदादेःपिंडीकरणं तृप्तिः तृप्तिदातृत्वं प्राणनंजीवनंआपोमयःप्राणइतिश्रुतेः आप्यायनंतद्द्वैक्लव्यनिवर्त्तनं उदनंमृदूकरणं ओदनमितिपाठेपिसएवार्थः भूयस्त्वंकूपादावुद्धृतस्यापिपुनःपुनरुद्भवः ४३

गंधगःगंधंप्राप्नोति ४४ करंभोमिश्रगंधः यथाव्यंजनादीनांहिंग्वादिसंस्कारेण पूतिर्दुर्गंधः सौरभ्यः कर्पूरादेः शांतः शतपत्रादेः उग्रोलसुनादेः संसर्गिणां द्रव्यावयवानांवैषम्यात् यएवंविभिद्यतेसगंधइत्यर्थः ४५ ब्रह्मणोभावनंप्रतिमादिरूपेणसाकारतापादनम् स्थानंजलादिविलक्षणतयानन्येरपेक्ष्येणस्थितिः धारणंजलाद्याधारत्वम् सतामाकाशादीनांविशेषणमवच्छेदकत्वंसर्वेषांसत्वानांप्राणिनांतद्गुणानांचपुरुत्वादीनामुद्भेदः परिणामविशेषैःप्रकटीकरणम् ४६ श्रोत्रादीनांशब्दादिग्राहकत्वमुक्तंतेषांचलक्षणंतदेवेत्याहपंचभिःश्लोकार्द्धैः नभसोगुणविशेषः शब्दोयस्यार्थोविषयः ४७ ४८ गुणविशेषशब्दव्यावर्त्यंदर्शयति परस्यकारणस्यधर्मःशब्दादिः अपरस्मिन्कार्येवाय्वादौकारणान्वयाद्दृश्यते अतोभावानामाकाशादीनांविशेषोगुणः सर्वोऽपिशब्दादिर्भूमावेवोपलक्ष्यते चतुर्णांतत्रान्वयात् जलादिषुयथा

रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसोदैवचोदितात् गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वीघ्राणस्तुगंधगः ४४ करंभपूतिसौरभ्यशांतोद्यादिभिःपृथक् द्रव्यावयववैषम्याद्गंधएकोविभिद्यते ४५ भावनंब्रह्मणस्थानंधारणंसद्विशेषणम् सर्वसत्वगुणोद्भेदःपृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४६ नभोगुणविशेषोर्थो यस्यतच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोऽर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः ४७ तेजोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषोऽर्थोयस्य तद्रसनंविदुः भूमेर्गुणविशेषोऽर्थोयस्यसघ्राणउच्यते ४८ परस्यदृश्यतेधर्मोह्यपरस्मिन्समन्वयात् अतोविशेषोभावानांभूमावेवोपलक्ष्यते ४९ एतान्यसंहत्ययदामहदादीनिसप्तवै कालकर्मगुणोपेतोजगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्योयुक्तेभ्योऽडमचेतनम् उत्थितंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौविराट् ५१ एतदंडंविशेषाख्यंक्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तोयादिभिःपरिवृतंप्रधानेनावृतैर्बहिः यत्रलोकवितानोऽयंरूपंभगवतोहरेः ५२ हिरण्मयादंडकोशादुत्थायसलिलेशयात् तमाविश्यमहादेवोबहुधानिर्बिभेदखम् ५३ निरभिद्यतास्यप्रथमंमुखं वाणीततोऽभवत् वाण्याऽवन्हिरथोनासेप्राणोतोघ्राणएतयोः ५४ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणीचक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्योन्यभिद्येतांकर्णौश्रोत्रं ततोदिशः ५५ निर्बिभेदविराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ततओषधयश्चासन्शिश्नंनिर्बिभिदेततः ५६ रेतस्तस्मादापआसन्निरभिद्यतवैगुदम् गुदादपानोऽपानाच्चमृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौचनिरभिद्येतांबलंताभ्यांततःस्वराट् पादौचनिरभिद्येतांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ५८

ऽन्वयमेवनसर्वः आकाशेत्वन्यान्वयाभावादेकएवेति ४९ एवंकारणोत्पत्तिमुक्त्वाकार्योत्पत्तिमाहसार्द्धैस्त्रिभिः एतान्यसंहत्यअमिलित्वायदास्थितानितदा जगदादिरीश्वरःप्राविशत् सप्तेतिचप्राधान्याभिप्रायेणोक्तम् प्रवेशस्तुसर्वेष्वपिविवक्षितएव ५० अनुविद्धेभ्यः क्षभितेभ्यः यस्मादंडादसौविराट्पुरुषउदतिष्ठत् ५१ भगवतोरूपमितिपुरुषाभेदाभिप्रायेण ५२ तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह हिरण्मयादितिनवभिः उत्थायऔदासीन्यंविहायतमाविश्यअधिष्ठायमहांश्चासौदेवश्च खंछिद्रम् ५३ वाण्यासहवन्हिरभवत्प्राविशत् नासेनिरभिद्येताम् प्राणोतःप्राणेनऊनःस्यूतःसन्प्राणः एतयोर्नासिकयोरभवदित्यनुषंगः ५४ घ्राणादनंतरंवायुश्च प्राणोतइतिविशेषणंसर्वेंद्रियेष्वपिद्रष्टव्यम् न्यभिद्येतामन्वभिद्येतामितिपाठद्वयेऽप्येकएवार्थः ततोदिशःप्राविशन् ५५ आदिशब्देनकेशाः ५६ ५७ स्वराडिंद्रः हरिर्विष्णुः ५८ ७ ७ ७ ७

आभृतं जातम् ५९ बुद्ध्यादिषुहृदयमेवाधिष्ठानंगिरांपतिः ब्रह्माचैत्यःक्षेत्रज्ञः ६० अन्वयव्यतिरेकाभ्यांक्षेत्रज्ञंविवेक्तुंसर्वेषांपुनःप्रवेशमाह एतइतिनव-भिः ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ विराट्देहस्यव्यष्टिदेहंदृष्टांतत्वेनदर्शयन्सांख्यानुकथनस्यप्रयोजनमाह यथेतिद्वाभ्याम् ६९ प्रथमंपरमेश्वरेभक्तिस्ततोऽन्यत्रविरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ताधीः एकाग्रंचित्तंततोयत्ज्ञानंतेनप्रत्यगात्मानंक्षेत्रज्ञमस्मिन्नात्मनिकार्यकारणसंघातेविविच्याचिंतयेत् ७० इतितृतीयस्कंधेटीकायांषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ सप्तविंशेततःसम्यग्बहुसाधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेनमोक्षरीतिर्निरूप्यते १ विवेकज्ञानेन-

नाड्योस्यनिरभिद्यंततान्भ्योलोहितमाभृतम् नद्यस्ततःसमभवन्नुदरंनिरभिद्यत क्षुत्पिपासेततःस्यातांसमुद्रस्त्वेतयोरभूत् ५९ अथास्यहृदयं भिन्नंहृदयान्मनउत्थितम् मनसश्चंद्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंकारस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोऽभवत् ६० एतेह्यभ्युत्थितादेवानैवास्यो त्थापनेऽशकन् पुनराविविशुःखानितमुत्थापयितुंक्रमात् वह्निर्वाचामुखंभेजेनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६१ घ्राणेननासिकेवायुर्नोदतिष्ठत्तदावि-राट् अक्षिणीचक्षुषादित्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६२ श्रोत्रेणकर्णौचदिशोनोदतिष्ठत्तदाविराट् त्वचंरोमभिरोषध्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६३ रेतसाशिश्नमापस्तुनोदतिष्ठत्तदाविराट् गुदंमृत्युरपानेननोदतिष्ठत्तदाविराट् ६४ हस्ताविंद्रोबलेनैवनोदतिष्ठत्तदाविराट् विष्णुर्गत्यैवचरणौ नोदतिष्ठत्तदाविराट् ६५ नाडीर्नद्योलोहितेननोदतिष्ठत्तदाविराट् क्षुत्तृड्भ्यामुदरंसिंधुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् ६६ हृदयंमनसाचंद्रोनोदतिष्ठत्त दाविराट् बुद्ध्याब्रह्मापिहृदयंनोदतिष्ठत्तदाविराट् रुद्रोऽभिमत्याहृदयंनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६७ चित्तेनहृदयंचैत्यःक्षेत्रज्ञःप्राविशद्यदा विराट्तदैवपुरुषःसलिलादुदतिष्ठत ६८ यथाप्रसुप्तंपुरुषंप्राणेंद्रियमनोधियः प्रभवंतिविनायेननोत्थापयितुमोजसा ६९ तमस्मिन्प्रत्यगा-त्मानंधियायोगप्रवृत्तया भक्त्याविरक्त्याज्ञानेनविविच्यात्मनिचिंतयेत् ७० इतिश्रीभाग॰ तृ॰ कापिलेयोपाख्यानेतत्त्वसमाम्नायेषड्विं शतितमोऽध्यायः २६ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोऽपिपुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १ सएष यर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्माकर्ताऽस्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैःकर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांप थि भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशम् ५

मोक्षमुपपादयितुंशुद्धस्यैवपुरुषस्यपूर्वोक्तंप्रकृत्यविवेकतःसंसारमनुस्मारयतिप्रकृतिस्थोऽपीतित्रिभिः देह स्थोऽपिनाज्यतेनलिप्यते गुणैस्तत्कृतैःसुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वंततोविकारित्वंतस्मात् १ २ अनिर्वृतःसन्प्रकृतिसंगकृतैःसदसन्मिश्रयोनि षुदेवतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ३ ननुतर्ह्यवास्तवत्वात्संसृतेःकिंतन्निवृत्तिप्रयासेनतत्राह अर्थेहीति ४ यतोविषयध्यानमनर्थहेतुःअतोम नोनियंतव्यमित्याह अतएवेति असतामिंद्रियाणांपथिविषयमार्गे तीव्रेणदृढेन विरक्त्याचतीव्रया ५ ७ ७ ७ ७

भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वकारणानिवर्णयन् ज्ञानेनमोक्षप्रकारमाहषड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैः चित्तमभ्यसन्पुनःपुनरेकाग्रीकुर्वन्नात्मानमुपलभ्यसर्वानुस्यूतमद्वयंपर
मात्मानंप्रतिपद्यतइतिषष्ठेनान्वयः सत्येननिष्कपटेनभावेनप्रेम्णा ६ अप्रसंगतः संगत्यागेनबलीयसाईश्वरेऽर्पितेन ७ विविक्तशरणएकांतवासी ८ असदाग्रह
महंममताम् प्रकृतेःपुरुषस्यचदृष्टंतत्त्वंयेनतेनज्ञानेन ९ निवृत्तानिबुद्ध्यवस्थानानिजाग्रदादीनियस्यसः अतएवदूरीभूतअन्यदर्शनंयस्य आत्मनाअहंकारावच्छि
न्नेन आत्मानंशुद्धमुपलभ्यएकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यांकरणत्वकर्मत्वेदृष्टांतमाह चक्षुषाचक्षुरवच्छिन्नेनार्केणगगनस्थमर्कमिव एवमात्मदृक्शुद्धमात्मानंप
श्यन् १० मुक्तलिंगंनिरुपाधिकमसतिमिथ्याभूतेऽहंकारेसदाभासंसद्रूपेणाभासमानंब्रह्मप्राप्नोति शुद्धजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतःकारणस्यप्रधानस्य
बंधुमधिष्ठानम् असतःकार्यस्यचक्षुरिवप्रकाशकंसर्वेषुकार्यकारणेष्वनुस्यूतम् अद्वयंपरिपूर्णम् ११ अहंकारोपहितेनशुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिंसदृष्टांतमाह यथे
ति जलेस्थितआभासःसूर्यप्रतिबिंबोयदागृहांतर्वर्तिभित्तौस्फुरतितदागृहकोणस्थितैःपुरुषैर्भित्त्यादौस्थलेस्थितेनस्वाभासेनसूर्यप्रतिबिंबेनयथाप्रथमंजल

यमादिभिर्योगपथैरभ्यसंश्छ्रद्धयाऽन्वितः मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनच ६ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्मचर्येणमौनेनस्व
धर्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विविक्तशरणःशांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ८ सानुबंधेचदेहेऽस्मिन्नकुर्वन्न-
सदाग्रहम् ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनप्रकृतेःपुरुषस्यच ९ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्यदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानंचक्षुषेवार्कमात्मदृक् १०
मुक्तलिंगंसदाभासमसतिप्रतिपद्यते सतोबंधुमसच्चक्षुःसर्वानुस्यूतमद्वयम् ११ यथाजलस्थआभासःस्थलस्थेनावदृश्यते स्वाभासेनत
थासूर्योजलस्थेनदिविस्थितः १२ एवंत्रिवृदहंकारोभूतेंद्रियमनोमयैः स्वाभासैर्लक्षितोऽनेनसदाभासेनसत्यदृक् १३ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबु
द्ध्यादिष्विहनिद्रया लीनेष्वसतियस्तत्रविनिद्रोनिरहंक्रियः १४ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टोनष्टवन्मृषा नष्टेऽहंकरणेद्रष्टानष्टवित्तइवातुरः १५

स्थआभासोऽवदृश्यतेलक्ष्यतेगगनस्थस्यगृहमध्येप्रतिबिंबायोगात् चार्थेतथाशब्दः यथाचेत्यर्थः यथाचजलस्थेनदिविस्थितःसूर्योलक्ष्यते १२ एवंभूतेंद्रियमनो
मयैः देहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैःस्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैस्त्रिगुणोऽहंकारःसतोब्रह्मणआभासोयस्मिन् तेनरूपेणलक्षितःअहंकारस्याभासंविनाविषयाभासानुत्प
त्तेःअनेनचाहंकारेणसदाभासवतासत्यदृक्परमार्थज्ञप्तिरूपआत्मालक्षितइत्यर्थः १३ इदानींसुषुप्तिसाक्षित्वेनशुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतोदर्शयतित्रिभिः भू
तादिषुअसतिअसत्तुल्येअव्याकृतेनिद्रयालीनेषुसत्सुयस्तत्रसदाविनिद्रोनिरहंक्रियस्तमात्मानंप्रतिपद्यतइतितृतीयेनान्वयः १४ ननुयदितदाविनिद्रोऽसाव
स्तितर्हिजाग्रत्स्वप्नयोरिवस्फुटःकिंनावभासतेतत्राह पूर्वंसद्द्रष्टाऽतोद्रष्टृत्वेनसविकल्पतयास्फुटंप्रतीनः सुषुप्तौतुभूतादेरहंकारविषयस्यलीनत्वात्तद्विषयेऽ
हंकारेनष्टेसतिस्वयमनष्टोऽपिमृषैवात्मानंनष्टवन्मन्यमानोयः अन्यस्यनाशेऽन्यस्यनष्टतुल्यत्वेदृष्टांतः नष्टवित्तोयथाआतुरोविवशःनष्टवद्भवतीत्यर्थः १५ ९७

ध्मातंसंतप्तमित्यर्थः लोहंस्वर्णंयथामलंत्यजतितथामनोविरजंस्यात् ततश्चंचलंनस्यादितिभावः १० प्राणायामादीनांसमाधौद्वारकार्यण्याह प्राणायामैरि-
तिदोषान् वातश्लेष्मादीन् संसर्गान् विषयसंसर्गान् अनीश्वरान् रागादीन् वायुनासहमनसःस्थिरीकरणंधारणा स्थिरस्यवृत्तिसंततिर्ध्यानम् वृत्तिनिरोधःसमाधि
रितिभेदः स्वसमाहितंस्थिरंजातम् काष्ठांकलांमूर्त्तिमित्यर्थः स्वनासाग्रेऽवलोकनंयस्य एतच्चलयविक्षेपयोःपरिहाराय ११ १२ ध्येयंहरिमाहसप्तभिःप्रस
न्नंवदनांभोजंयस्यतंध्यायेदितिषष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणेईक्षणेनेत्रेयस्य नीलोत्पलदलवत्श्यामम् १३ लसत्पंकजस्यकिंजल्कवत्पीतेकौशेयवाससीयस्य
श्रीवत्सोलांछनंवक्षसियस्य भ्राजत्कौस्तुभेनामुक्तासंश्लिष्टाकंधरायस्य १४ मत्तद्विरेफाणांकलोमधुरोध्वनिर्यस्यांतयापरीतंव्याप्तम् परार्ध्यानिअमूल्यानि
हारादीनियस्य १५ कांचीगुणेनोल्लसंतीश्रोणीयस्य भक्तानांहृदयांभोजमेवविष्टरमासनंयस्य भक्तानांमनोनयनानिवर्धयतिहर्षयतीतितथा १६ अपीच्य
मतिसुंदरंभक्तविषयंदर्शनंयस्यकैशोरेतारुण्येवयसिसंतंस्थितम् भृत्यानामनुग्रहेकातरंव्यग्रम् १७ कीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंयशोयस्य पुण्यश्लोकाब-

मनोचिरात्स्याद्विरजंजितश्वासस्ययोगिनः वाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषान् प्रत्या
हारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदामनःस्वंविरजंयोगेनसुसमाहितम् काष्ठांभगवतोध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवद-
नाभोजंपद्मगर्भारुणेक्षणम् नीलोत्पलदलश्यामंशंखचक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससम् श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौ
स्तुभामुक्तकंधरम् १४ मत्तद्विरेफकलयापरीतंवनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिंहृदयांभोजविष्ट
रम् दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्धनम् १६ अपीच्यदर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् संतंवयसिकैशोरेभृत्यानुग्रहकातरम् १७ कीर्त-
न्यतीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करम् ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्यवतेमनः १८ स्थितंव्रजंतमासीनंशयानंवागुहाशयम् प्रेक्षणीयेहितं
ध्यायेत्शुद्धभावेनचेतसा १९ तस्मिँल्लब्धपदंचित्तंसर्वावयवसंस्थितम् विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः २० संचिंतयेद्भगवत
श्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यम् उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारम् २१ यच्छौच
निःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिकृतेनशिवःशिवोऽभूत् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंदम् २२

लिप्रमुखाःतेषांयशस्करम् समग्राण्यंगानियस्मिन् नच्यवतेनापयातिनपर्यैति १८ प्रेक्षणीयमीहितंलीलायस्य १९ तदेवंसमग्रध्यानमुक्त्वाएकैकावयवध्यानमा
ह तस्मिन्लब्धंपदंस्थितिर्येनतत् चित्तंविशेषेणलक्ष्मीकृत्यएकत्रएकस्मिन्नंगइत्यर्थः २० तदेवपादादिक्रमेणाहत्रयोदशभिः सम्यक्चिंतयेत् पादतलेरेखात्मका-
निवज्रादीनिलांछनानितैराढ्यंयुक्तम् उत्तुंगाश्चरक्ताश्चविलसंतोनखास्तेषांचक्रवालंमंडलंतस्यज्योत्स्नाभिराहतोमहतांध्यातॄणांहृदयांधकारोयेन एतच्चस
र्वमुपादेयविशेषणंध्येयत्वेनैवोच्यते २१ किंच यस्यशौचेनक्षालनेननिःसृतायाःसरित्प्रवरायाःगंगायाःउदकेनतीर्थेनसंसारतारकेणमूर्ध्निअधिकृतेनधृतेन
शिवोऽपिशिवोऽभूत् अत्यधिकंस्वरूपंप्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसियःशमलशैलःपापपर्वतःतस्मिन्निसृष्टंक्षिप्तंवज्रमिवयत् यद्वा शमलशैलनिसृष्टस्वलांछनरूपंवज्रंयेनत
त् २२

विभोर्जानुद्वयंतस्यैतंजंघाद्वयम् अखिलस्यविधातुर्ब्रह्मणः जनन्यालक्ष्म्यासंलालितंस्पर्शचातुर्येणसंसेवितम् संसारित्वमिवप्रतीतंवारयन्ति अभवस्येति हृ
दिकुर्यात् ध्यायेत् २३ सुपर्णस्यभुजयोःस्कंधयोः अधिउपरि औजसोबलस्यनिधीआधारौअतसिकायाःकुसुमवत्कांत्यावभासमानौ व्यालंबिआगुल्फंलंबमा
नंयत् पीतांबरंवासस्तस्मिन्वर्त्तमानोयःकांचीकलापस्तेनपरिरंभः संश्लेषोविद्यतेयस्यतत्तत् विभोर्नितंबबिंबंहृदिकुर्यादिति पूर्वेणैवान्वयः २४ अमुष्यहरेर्नाभिन्ह
दंध्यायेत् कथंभूतम् भुवनानांकोशस्यसमूहस्यगुहाअधिष्ठानंयदुदरंतत्रस्थितम् यत्रनाभिन्हदेआत्मयोनेर्ब्रह्मणोधिषणांधिष्ण्यंअखिललोकात्मकंपद्मम् व्यूढ
मुत्थितं तथाहरिन्मणिवृषौमरकतमणिश्रेष्ठाविवयौस्तनौतयोःद्वयंध्यायेत् विशदहाराणांमयूखैःगौरंश्वेतम् २५ ऋषभस्यश्रेष्ठस्य महाविभूतेर्महालक्ष्म्या
अधिवासस्थानंवक्षःकंठंचमनसिकुर्यात् कथंभूतंकंठम् कौस्तुभमणिर्येभूषणार्थंधृतःतस्यअधिकंभूषणंअर्थः प्रयोजनंयस्य कौस्तुभमणिमेवस्वयमलंकु
र्वंतमित्यर्थः पुंसांस्मर्तॄणांचमनोनयनानांनिर्वृतिमादधानमित्युभयोर्विशेषणम् २६ निर्णिक्तानिउज्ज्वलीकृतानि बाहुवलयान्यंगदानियेषु अधिश्रितालोकपा

जानुद्वयंजलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याऽखिलस्यसुरवंदितयाविधातुः ऊर्वोर्निधायकरपल्लवरोचिषायत्संलालितंहृदिविभोरभवस्यकुर्यात् २३ ऊ
रूसुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधीअतसिकाकुसुमावभासौ व्यालंबिपीतवरवाससिवर्त्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंबबिंबम् २४ ना
भिन्हदंभुवनकोशगुहोदरस्थंयत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् व्यूढंहरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरम् २५ वक्षोऽ
धिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानम् कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६ बा
हूंश्चमंदरगिरेःपरिवर्त्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजःशंखंचतत्करसरोरुहराजहंसम् २७ कौमो
दकींभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालांमधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्त्वममलंमणिमस्यकंठे २८ भृत्यानु
कंपितधियेहगृहीतमूर्तेःसंचिंतयेद्भगवतोवदनारविंदम् यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामलकपोलमुदारनासम् २९ यच्छ्रीनि
केतमलिभिःपरिसेव्यमानंभूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम् मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रंध्यायेन्मनोमयमतंद्रितउल्लसद्भ्रु ३०

लायेषु दशशतारंचक्रंनसह्यंतेजोयस्य करसरोरुहराजहंसमिव २७ अरातयोयेभटायोद्धारस्तेषांशोणितमेवकर्दमस्तेनदिग्धांलिप्ताम् अस्यकंठेमालांमणिंचस्म
रेत् मधुव्रतानांवरूथस्यगिराउपघुष्टांनादिताम् चैत्यस्यजीवस्यतत्त्वम् तदुक्तंवैष्णवे आत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणामलम् बिभर्तिकौस्तुभमणिस्वरूपंभगवान्ह
रिरिति २८ भृत्येष्वनुकंपिताकृतानुकंपायाधीस्तयागृहीतामूर्त्तिर्येनतस्य विस्फुरतीयेमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रचलनेनविद्योतितौअमलौकपोलौयस्मिन्तत् उ
दाराउन्नतानासायस्मिन्तत् २९ यच्चस्वयाभूत्याशोभयाअलिभिःपरिसेव्यमानंमीनद्वयाश्रयंचश्रीनिकेतनंपद्ममधिक्षिपद्धर्त्तितंतत्ध्यायेत् तत्रकुंतलैरलीनामधि
क्षेपः नेत्रद्वयेनमीनद्वयस्येतिद्रष्टव्यम् अब्जेदवनेत्रेयस्मिन्नित्युपमानांतरम् उल्लसंत्यौभ्रुवौयस्मिन् मनोमयंमनस्याविर्भवत् ३० ५ ५ ५

कृपया अधिकमित्यर्थः अक्षिभ्यांनिसृष्टंप्रयुक्तंस्निग्धस्मितेनानुगुणितंसंयुक्तम् विपुलःप्रसादोयस्मिन् गुहायांहृदि ३१ अवनतायेऽखिललोकास्तेषांतीव्रशोकेन-
यान्यश्रूणितेषांसागरंविशोषयतीतितथातम् हरेर्हासम् अस्यअत्युदारंभ्रूमंडलंच ध्यायेत् कथंभूतम् निजमाययामकरध्वजस्यापिसंमोहनायरचितम् मुनिकृते
मुनीनामुपकारायमुनीनांसंमोहनेप्रवृत्तम् काममेवमोहयितुमित्यर्थः ३२ मंदहासध्यानमुक्त्वास्फुटहासध्यानमाह विष्णोःप्रहसितमुच्चैर्हसितंध्यायेत् कीदृशंध्या
नायनम् अतिसुंदरतयाप्रयत्नंविनैवध्यानस्यविषयभूतम् सौंदर्यमेवाह बहुलयाअधिकयाअधरोष्ठस्यभासाकांत्याअरुणीभूतास्तनवः सूक्ष्माद्विजाएवकुंदमुकुला
नितेषांपंक्तिःस्फुरतियस्मिंस्तत् देहकुहरेहृदयाकाशेअवसितस्यज्ञातस्यप्रेमरसेनार्द्रयाभक्त्यातस्मिन्नेवार्पितमनाःसन्पृथक्तद्व्यतिरिक्तंद्रष्टुंनेच्छेत् नचित्तंविचालये
दित्यर्थः ३३ समाधिमाह एवमितिद्वाभ्याम् निर्बीजःसबीजश्चेतिद्विविधोयोगः तत्रनिर्बीजियोगोयतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम् ततस्ततोनियम्यैतदा-
त्मन्येववशंनयेदितिगीताद्युक्तमार्गेणक्रियमाणेऽपिदुष्करःसमाधिःसबीजेतुसुकरः तत्रहिपरमानंदमूर्त्तौहरौध्यायमानेऽयत्नतएवचित्तोपरमोभवति तदुक्तम् हृता

तस्यावलोकमधिकंकृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितंविपुलप्रसादंध्यायेच्चिरंविपुलभावनयागु
हायाम् ३१ हासंहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् संमोहनायरचितंनिजमाययास्यभ्रूमंडलंमुनिकृते
मकरध्वजस्य ३२ ध्यानायनंप्रहसितंबहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्यविष्णोर्भक्त्यार्द्रया
ऽर्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ३३ एवंहरौभगवतिप्रतिलब्धभावोभक्त्याद्रवद्धृदयउत्पुलकःप्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलयामुहुरर्द्यमान-
स्तच्चापिचित्तबडिशंशनकैर्वियुंक्ते ३४ मुक्ताश्रयंयर्हिनिर्विषयंविरक्तंनिर्वाणमृच्छतिमनःसहसायथाऽर्चिः आत्मानमत्रपुरुषोऽव्यव
धानमेकमन्वीक्षतेप्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५

त्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोगतिमण्वींप्रयुंक्तइति अतःसएवोप
क्षिप्तः योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्येति तदेवायत्नसिद्धत्वंदर्शयति एवंध्यानमार्गेणहरौप्रतिलब्धोभावःप्रेमयेनतयाभक्त्याद्रवत्हृदयंयस्य प्रमोदादुद्गतानिपु
लकानियस्य औत्कंठ्यप्रवृत्ताश्रुकलयाचमुहुरर्द्यमानः आनंदसंप्लवेनिमज्जमानः दुर्ग्रहस्यभगवतोग्रहणेबडिशंमत्स्यबंधनमिवउपायभूतंचित्तमपिध्येयाद्वियुंक्ते
तद्धारणेशिथिलप्रयत्नोभवतीत्यर्थः ३४ यर्हियदाएवंनिर्विषयंभवति अतएवमुक्ताश्रयंचध्येयसंबंधंविनाधातर्यवस्थानासंभवात् नचपूर्ववत् श-
ब्दादिर्विषयःस्यात् यतस्तत्रविरक्तंपरमानंदानुभवेन अतोनिर्वाणंलयमृच्छति वृत्तिरूपतांपरित्यज्यब्रह्माकारेणपरिणमतइत्यर्थः यथाऽर्चिर्ज्वालाआ
श्रयविषयापगमेमहाभूतज्योतीरूपेणपरिणमते अत्रअस्यांदशायामव्यवधानंध्यातृध्येयविभागशून्यमेकमखंडम् आत्मानमनुगतमीक्षते अत्रहेतुः
प्रतिनिवृत्तोपगतोगुणप्रवाहोदेहाद्युपाधिर्यस्य ३५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

नचरूढोत्थितइवपुनः संसरतीत्याह सोऽपिसएवपुरुषः तस्मिन्महिम्निब्रह्मरूपेअवसितः अवसानंनिष्ठांप्राप्तः कयामनसोनिवृत्याचरमयाऽविद्यारहितयेतिरूढमुम्ना
द्विशेषः तत्रत्यविद्याऽस्तिनत्विदानीम् अत्रहेतुः एतयायोगाभ्यासकृतयेत्यर्थः नन्वेवमपिसुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेकुतोब्रह्मैक्यंतत्राह दुःखयोः सुखदुःखयोर्हेतुत्वं
भोक्तृत्वंयत्पूर्वमासीत्तदपिअसतिअविद्याकृते कर्त्तरिअहंकारेविधत्तेतन्निष्ठमेवपश्यतीत्यर्थः यतः उपलब्धपरात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः ३६ तस्यजीव-
न्मुक्तिमाह देहंचेतिद्वाभ्याम् चरमउक्तलक्षणः सिद्धोदेहमपिनविपश्यति कुतः सुखदुःखेआसनादुत्थितमुत्थायतत्रैवस्थितंनतत् स्थानादपेतंततोदैववशात्पुनरपिउपे
तंवानविपश्यति यतः स्वरूपंप्राप्तः यतोदेहात्स्वरूपमध्यगमत् तंदेहमितिवा सतोऽप्यननुसंधानेदृष्टांतः वासः परिकृतंकटित्तटेपरिवेष्टितंस्थितंगतंवामदिरामदेनां
धोयथानपश्यतीति ३७ ननुतर्हिदेहस्यकथंप्रवृत्तिनिवृत्तीजीवनंचतत्राह देहोऽपीति दैवंपूर्वसंस्कारस्तद्वशेनगच्छन् यावत्स्वारंभकंकर्मास्तितावत्प्रतिसमी
क्षते जीवत्येवसारूढः सेंद्रियः ननुतर्हितस्मिन्पुनः प्रसंगः स्यात्तत्राह तंदेहंस्वाप्नदेहादितुल्यंसप्रपंचंपुत्रादिसहितंपुनर्नभजते अहंममेतिनाभिमन्यते आरूढः

सोऽप्येतयाचरमयामनसोनिवृत्यातस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये हेतुत्वमप्यसतिकर्त्तरिदुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्तउपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६
देहंचतंनचरमःस्थितमुत्थितंवासिद्धोविपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३७ देहोऽपि
दैववशगः खलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तु ३८ यथापुत्राच्च
वित्ताच्चपृथङ्मर्त्यः प्रतीयते अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वाऽपिस्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिम
तात्तदग्निः पृथगुल्मुकात् ४० भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभूतेषुचा
त्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ईक्षेतानन्यभावेनभूतेष्विवतदात्मताम् ४२ स्वयोनिषुयथाज्योतिरेकंनानाप्रतीयते योनीनांगुणवैषम्यात्तथात्माप्र
कृतौस्थितः ४३ तस्मादिमांस्वांप्रकृतिंदैवींसदसदात्मिकाम् दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४४ इतिश्रीभा० तृ० कापिलेयेसाधना
नुष्ठानंनामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८

प्राप्तः समाधिपर्यंतोयोगोयेन अतएवप्रतिबुद्धंवस्तुआत्मतत्त्वंयेनसः ३८ प्रतिबोधप्रकारमाह षड्भिः यथेति अतिस्नेहवशादात्म-
त्वेनाभिमतादपिपुत्रादेः मर्त्यः पित्रादिः पुरुषोदेहादेर्द्रष्टा ३९ पृथगवस्थानाभावेऽपिभेदंसदृष्टांतमाह यथोल्मुकादिदानींज्वलतः काष्ठात् स्वसंभवात् अग्नेः संभूतात्
आत्मत्वेनअग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपिअत्यंताविवेकिनोहिधूमेऽप्यग्न्यभिमानोऽस्ति उल्मुकात्पूर्वसिद्धादपितद्दाहकः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ४० भूतादेर्द्रष्टा
तेभ्यः पृथक् तस्मादपिजीवसंज्ञिताद्ब्रह्मसंज्ञितः पृथक् तथाप्रधानादपितत्प्रवर्त्तकोभगवान्पृथगित्यर्थः ४१ उपाधितोविवेकमुक्त्वातस्यैक्यमाह सर्वभूतेष्विति भूते-
षुचतुर्विधेषुतदात्मतांमहाभूतात्मतताम् ४२ धर्मभेदस्याप्यौपाधिकतांसदृष्टांतमाह स्वयोनिषुज्योतिरग्निः गुणवैषम्यात् दीर्घह्रस्वादिभेदात् प्रकृतौदेहे ४३ स्वांशस्य
जीवस्यबंधहेतुंदैवींदेवस्यविष्णोःशक्तिंपराभाव्यतत्प्रसादेनैवजित्वास्वरूपेणब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४४ इतितृतीयस्कंधेटीकायांअष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८

एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तु बहुधोच्यते कालस्य च बलं घोरा संसृतिश्च विरक्तये १ उक्तानुवादपूर्वकं भक्तिमार्गभेदान्पृच्छति द्वाभ्याम् लक्षणं महदादीनां यथा सांख्ये श्रुतथा कथितम् येन लक्षणेन तत्पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः १ यो भक्तियोगो मूलं प्रयोजनं यस्य तद्यन्मूलं त त्कथितम् तस्य भक्तियोगस्य मार्गं प्रकारं विस्तरतो मे ब्रूहि २ येन संसृतीनां आख्यानेन विगतरागो भवेत् ३ ईश्वररूपस्य महाप्रभावस्य ते त्वदात्मकस्य यद्धेतोर्यद्भयात् कुशलं पुण्यं कुर्वंति ४ अचक्षुषः अज्ञस्य अतो मिथ्याभूते देहादावभिमतिरहंकारो यस्य अतः कर्मस्वनुविद्धया आसक्तया धिया श्रांतस्य अतएव अनाश्रये अपारे तमसि संसारे चिरं प्रसुप्तस्य लोकस्य प्रबोधाय त्वं योगप्रकाशको भास्करः किलाविर्भूतोऽसि ५ श्लक्ष्णं सुंदरम् ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभावभूता ये गुणास्तेषां मार्गेण प्रवृत्तिभेदेन भावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदात् भक्तिभेद इत्यर्थः ७ अभिसंधाय संकल्प्य संरंभी क्रोधी भिन्नदृक् भेददर्शी यो भावं भक्तिं कुर्यात् स त्रिविधोऽपि तामसः ८ पृथक्भावः भेदद-

देवहूतिरुवाच लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् १ यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो २ विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत् आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा लोक संसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं बत कुर्वंति यद्धेतोः कुशलं जनाः ४ लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये श्रांतस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ५ मैत्रेय उवाच इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनंद्य महामुनिः आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ६ श्रीभगवानुवाच भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७ अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ८ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ९ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः १० मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगांभसोंऽबुधौ ११ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृण्हंति विना मत्सेवनं जनाः १३

र्शी ९ कर्मनिर्हारं पापक्षयम् परस्मिन्परमेश्वरे तदर्पणं कर्मार्पणम् भगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमिति विधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वमर्चादावर्चनं च त्रिष्वपि समानम् तदेवं तामसादिभक्तिषु त्रयस्त्रयो भेदाः तासु यथोत्तरं श्रैष्ठ्यम् एवं च श्रवणकीर्त्तनादयो नव अपि प्रत्येकं नव नव भेदाः तदेवं सगुणा भक्तिरेकाशीतिभेदा १० निर्गुणा तु भक्तिरेकविधैव तामाह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेति द्वाभ्याम् अविच्छिन्ना संतता ११ अहैतुकी फलानुसंधानशून्या अव्यवहिता भेददर्शनरहिता च मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि पुरुषोत्तमे मनोगतिरिति या भक्तिः सा निर्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणमित्यन्वयः लक्षणं स्वरूपम् १२ भक्तानां निष्कामतां कैमुत्यन्यायेनाह सालोक्यं मया सह एकस्मिन् लोके वासं सार्ष्टिं समानैश्वर्यं सामीप्यं निकटवर्त्तित्वं सारूप्यं समानरूपतां एकत्वं सायुज्यं उत अपि दीयमानमपि न गृण्हंति कुतस्तत्कामनेत्यर्थः १३

किमितितर्हिभजंते भक्तेरेवपरमफलत्वादित्याह सएवेति ननुत्रैगुण्यंहित्वाब्रह्मप्राप्तिः परमफलंप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुभक्त्यावानुषंगिकमित्याह येनभ
क्तियोगेनमद्भावायब्रह्मत्वाय १४ एवंभूतायाभक्तेः साधनान्याहपंचभिः निषेवितेनसम्यगनुष्ठितेनअनिमित्तेनस्वधर्मेणानित्यनैमित्तिकेनमहीयसाश्रद्धा-
दियुक्तेनक्रियायोगेनपंचरात्राद्युक्तपूजाप्रकारेणशस्तेननिष्कामेण १५ मद्धिष्ण्यंमत्प्रतिमादितस्यदर्शनादिभिः सत्त्वेनधैर्येणअसंगमेनवैराग्येण १६ १७
१८ मद्धर्मणः भगवद्धर्मानुष्ठातुःपुरुषस्याशयश्चित्तम् १९ प्रयत्नंविनैवप्राप्तौदृष्टांतःवातोरथः प्रापकोयस्यगंधस्य आशयात्स्थानात् आवृङ्क्ते आत्मसात्क
रोति अविकारिसमंयच्चेतः २० चित्तशुद्धिश्चसर्वभूतात्मदृष्ट्यैवभवतीतिवक्तुंकेवलप्रतिमादिनिष्ठांनिंदन्नाह अहमितिसप्तभिः अर्चैवविडंबनमनुकरण
म् अर्चायांपूजाविडंबनमितिवा अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिंदाः क्रमेणचतुर्भिर्निषिध्यंते २१ हित्वाउपेक्ष्य २२ २३ द्रव्यैरुत्पन्नयाक्रिययाभूतग्रामावमानिनःतन्नि

सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः येनातिव्रज्यत्रिगुणंमद्भावायोपपद्यते १४ निषेवितेनानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा क्रियायोगेनशस्तेनना
तिहिंस्रेणनित्यशः १५ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः भूतेषुमद्भावनयासत्त्वेनासंगमेनच १६ महतांबहुमानेनदीनानामनुकंपया
मैत्र्याचैवात्मतुल्येषुयमेननियमेनच १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्चमे आर्जवेनार्यसंगेननिरहंक्रिययातथा १८ मद्धर्मणोगु-
णैरेतैःपरिसंशुद्धआशयः पुरुषस्यांजसाऽभ्येतिश्रुतमात्रगुणंहिमाम् १९ यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात् एवंयोगरतंचेतआत्मानम
विकारियत् २० अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्माऽवस्थितःसदा तमवज्ञायमांमर्त्यःकुरुतेऽर्चाविडंबनम् २१ योमांसर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरम्
हित्वार्चांभजतेमौढ्याद्भस्मन्येवजुहोतिसः २२ द्विषतःपरकायेमामानिनोभिन्नदर्शिनः भूतेषुबद्धवैरस्यनमनःशांतिमृच्छति २३ अहमुच्चा
वचैर्द्रव्यैःक्रिययोत्पन्नयाऽनघे नैवतुष्येर्चितोऽर्चायांभूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् यावन्नवेदस्वहृदि-
सर्वभूतेष्ववस्थितम् २५ आत्मनश्चपरस्यापियःकरोत्यंतरोदरम् तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणम् २६ अथमांसर्वभूतेषुभूता
त्मानंकृतालयम् अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याऽभिन्नेनचक्षुषा २७ जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ततःसचित्ताःप्रवरास्त
तश्चेंद्रियवृत्तयः २८

दकस्य २४ तर्हिकिमर्चादावर्चनमनर्थकमेवनेत्याह अर्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितंमांस्वहृदि
यावन्नवेद स्वकर्मकृत् कर्माविरोधेनयथाऽवकाशम् अनेनकर्मनिष्ठायाअपिसएवावधिरित्युक्तंभवति २५ अंतराअंतरंभेदंउत्अपिअरमल्पम् अल्पमपिभे
दंयःपश्यतीत्यर्थः यद्वा अंतरामध्येउदरंशरीरंमृत्युरहंतस्यभयंविदधेकरोमि २६ अथअतःसर्वभूतेषुकृतालयंकृतावासम् तत्रहेतुः भूतानामात्मान-
मंतर्यामिणम् अभिन्नेनचक्षुषासमदर्शनेन २७ तत्रापियथोत्तरंमानाद्यतिशयःकर्तव्यइतिवक्तुंतारतम्यमाह जीवाइतिसार्द्धैःषड्भिः अजीवानांअचेतने
भ्यःततस्तेष्वपिप्राणभृतःप्राणवृत्तिमंतःसचित्ताःज्ञानवंतइंद्रियाणांवृत्तयोयेषु इंद्रियवृत्तयोवृक्षाणामपिसूक्ष्माःसंत्येव तथाहिमहाभारतेमोक्षधर्मे
षुस्मर्यते तस्मात्पश्यंतिपादपाः तस्माज्जिघ्रंतिपादपाइत्यादिप्रसिद्धातरुषुप्रभूतानुस्पर्शनेंद्रियवृत्तिरेव २८ ७ ७ ७ ७

अतस्तेभ्यस्पर्शविद्भ्योरसवेदिनोमत्स्यादयःश्रेष्ठाःगंधविदोभ्रमरादयःशब्दविदःसर्पादयः २९ रूपभेदविदःकाकादयःउभयतोदंतायेषाम् अपादेभ्यस्तेभ्यो बहुपादाः तेभ्यःश्चतुष्पादाइत्यर्थः द्विपान्मनुष्यः ३० ततस्तेषुवर्णाः ३१ संशयच्छेत्तामीमांसकः ततोऽपिकेवलात् स्वधर्मकृत् मुक्तसंगस्यलक्षणम् आत्मनो धर्ममदोग्धा निष्कामइत्यर्थः ३२ अर्पिताअशेषाःक्रियाअर्थास्तत्फलानिआत्मादेहश्चयेन अतएवनिरंतरःअव्यवहितःअकर्तुःकर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानांकलयापरिकलनेनअंतर्यामितयाप्रविष्टइतिदृष्टेत्यर्थः ३४ उक्तंभक्तियोगंपूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेनसहोपसंहरति भक्तियोगश्चेति हेमानविपुरुषपरमेश्वरम् यदन्यत्पृष्टंजीवस्यसंसृतीःकालस्यस्वरूपंचाचस्वेतितदाह एतदितिसार्द्धेन एतत्सर्वनियंतृयद्भगवतोरूपम् कीदृशम् प्रधानपुरुषात्मकंपरंतद्व्यतिरिक्तंच

तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः २९ रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ३० ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ताततःश्रेयान्स्वकर्मकृत् मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियाऽर्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्तकर्मणः नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् ३३ मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहुमानयन् ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामानव्युदीरितः ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ३५ एतद्भगवतोरूपंब्रह्मणःपरमात्मनः परंप्रधानपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयम् ३७ योऽन्तःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्त्यखिलाश्रयः सविष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौकालःकलयतांप्रभुः ३८ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबांधवः आविशत्यप्रमत्तोऽसौप्रमत्तंजनमंतकृत् ३९ यद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतियद्भयात् यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात् ४० यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह स्वेस्वेकालेऽभिगृह्णंतिपुष्पाणिचफलानिच ४१ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयात् ४२ नभोददातिश्वसतांपदंयन्नियमाददः लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतम् ४३ गुणाभिमानिनोदेवाःसर्गादिष्वस्ययद्भयात् वर्त्ततेऽनुयुगंयेषांवशएतच्चराचरम् ४४

एतदेवदैवमित्यभिधीयते कीदृशंकर्मणोविचेष्टितम् नानासंसृतिलक्षणंयस्मात्तत् दैवप्रेरितकर्मकृताःसंसृतयोविचित्राइत्यर्थः ३५ ३६ एतदेवभगवतोरूपंकालइतिचाभिधीयते कीदृशम् रूपभेदस्यवस्तूनामन्यथात्वस्यआस्पदमाश्रयःकारणम् उक्तंहिकालाद्गुणव्यतिकरइति वक्ष्यतेचगुणव्यतिकरःकालइति दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाह भूतानामितियावत्समाप्ति महदादीनांतत्तदभिमानिनांजीवानाम् ३७ भयहेतुत्वमाह यइति भूतैरेवभूतान्यत्तिसंहरति अधियज्ञःयज्ञफलदाता कलयतांवशीकुर्वताम् ३८ ३९ ४० यद्यस्मात्भीताः ४१ यतोभीताःसरितःस्रवंति इंधेदीप्यते सहगिरिभिर्भूः ४२ अदःनभःयन्नियमात् यस्याज्ञयामहान्महत्तत्त्वमंकुरात्मकंस्वदेहंलोकत्वेनतनुनेविस्तारयति ४३ गुणाभिमानिनोगुणनियंतारोदेवाब्रह्मादयःअस्यविश्वस्यसर्गादिषुप्रवर्तंते अनुयुगंवारंवारमित्यर्थः ४४

जनेनपित्रादिनाजनंपुत्रादिंजनयन्नादिकृत्मृत्सुनाअंतकमपिमारयन्नंतकरः स्वयंतनादिरनंतोऽव्ययश्च ४५ इतितृतीयेटीकायांएकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः२९
त्रिंशेतुकायकांतादिलालनाकुलचेतसाम् कामिनांतामसीपापादधोगतिरुदीर्यते १ कालप्रभाववर्णनपूर्वकंवैराग्यायविचित्रकर्मकृतांसंसृतिमध्यायत्रयेणप्र
पंचयति तस्येतस्यबलिनःकालस्य बलिनेतिवापाठःकाल्यमानःविचाल्यमानोऽपिवायोर्विक्रमंयथामेघपंक्तिर्नवेद १ विक्रममेवाह यंयमर्थंदुःखेनप्रयासेनो
पादत्ते आपादयति तंतंभगवान्कालोधुनोति विनाशयति यत्कृतेयन्निमित्तम् २ शोकेहेतुः यद्यस्मात्सानुबंधस्यकलत्रादिसहितस्यदेहस्यसंबंधीनिगृहादी
नि वसूद्रव्यम् अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ३ दुर्मतित्वंदर्शयन्दुःखंप्रपंचयति जंतुरितिचतुर्दशभिः ४ नारक्यांनरकाहारादिभिर्जातायाम् ५ निगूढमूलं-

सोऽनंतोऽतकरःकालोऽनादिरादिकृदव्ययः जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांऽतकम् ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधे
एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः२९ कपिलउवाच तस्येतस्यजनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमम् काल्यमानोऽपिबलिनोवायोरिवघ-
नावलिः १ यंयमर्थमुपादत्तेदुःखेनसुखहेतवे तंतंधुनोतिभगवान्पुमाञ्शोचतियत्कृते २ यदध्रुवस्यदेहस्यसानुबंधस्यदुर्मतिः ध्रुवाणि
मन्यतेमोहाद्गृहक्षेत्रवसूनिच ३ जंतुर्वैभवएतस्मिन्यांयांयोनिमनुव्रजेत् तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ४ नरकस्थोऽपिदे
हंवैनपुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यांनिर्वृतौसत्यांदेवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु निगूढमूलहृदयआत्मा
नंबहुमन्यते ६ संदह्यमानसर्वांगएषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियस्त्रीणामसतीनांचमायया
रहोरचितयालापैःशिशूनांकलभाषिणाम् ८ गृहेषुकूटधर्मेषुदुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेगृही ९ अर्थैरा
पादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्वयम् १० वार्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः लोभाभि-
भूतोनिःसत्त्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ११ कुटुंबभरणाकल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः श्रियाविहीनःकृपणोध्यायंछ्वसितिमूढधीः १२ एवंस्व
भरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्तदा नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरम् १३ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्यो
मरणाभिमुखोगृहे १४ आस्तेऽवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः १५

ग्रस्तमनोरथंहृदयंयस्य बहुमन्यतेकृतार्थोऽहमितिश्लाघते ६ उद्वहनाधिनापोषणचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्तआत्माइंद्रियाणिचयस्य
कयाअसतीनांपुंश्चलीनामपिरहसिरचितयासंभोगादिरूपया मधुरभाषिणांशिशूनामालापैश्चसुखवन्मन्यतइत्युत्तरेणान्वयः ८ कूटाःवित्तशाठ्या
दिबहुलाधर्मायेषुदुःखप्रधानेषु ९ येषांपोषणेनाधोयातितान्पुष्णाति शेषभुगिति भोगोऽपितस्यदुर्लभइत्यर्थः १० वार्त्तायांजीविकायाम् निः
सत्त्वःअशक्तःपरार्थेपरस्वे ११ अकल्पःअसमर्थः १२ पूर्वंयथाआद्रियंते तथाआदरनकुर्वंति कीनाशाःकृपणाःकृषीवलागोजरंवृद्धंबलीवर्दम्
१३ भ्रियमाणःपुष्यमाणः १४ अवमत्याऽवज्ञयाउपन्यस्तंसमीपेप्रक्षिप्तंदत्तम् गृहपालःश्वाआहरन्भुंजानःआमयावीरोगी १५ ७७ ७७

उत्तारोबहिर्निर्गतनेत्रः कफेनसंरुद्धानाड्योमार्गभूतायस्य कासश्वासाभ्यांकृतआयासोयस्य घुरघुरइतिशब्दंकरोति १६ परिवीतःपरिवेष्टितः वाच्यमानः बंधो
तातेत्याहूयमानः १७ अस्तधीर्नष्टमतिः १८ मृतस्यपुण्यपापाभ्यांद्वेगती तत्रपापगतिमाह यमदूतावित्यादियावत्समाप्ति सरभसंसक्रोधमीक्षणंययोस्तौदृष्ट्वा
१९ आवृत्यनिरुध्य २० तयोस्तर्जनैर्निर्भिन्नंहृदयंयस्य आर्त्तःसन्चलतीतिद्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यांपरीतोव्याप्तःतप्ताःवालुकाःयस्मिन् निर्गतआश्र
मोविश्रामस्थानमुदकंचयस्मिन् २२ यमसदनंनीतोभवति २३ तत्रैवविशेषमाह अध्वनःसंबधिनांयोजनानांनवतिंनवचसहस्राणिपापाधिक्येन द्वाभ्यांनीतः

वायुनोत्क्रमतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते १६ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः वाच्यमानोऽ
पिनब्रूतेकालपाशवशंगतः १७ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः १८ यमदूतौतदाप्राप्तौभी
मौसरभसेक्षणौ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुंचति १९ यातनादेहआवृत्यपाशैर्बध्वागलेबलात् नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटाय-
था २० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्त्तोऽघंस्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैःसंतप्यमा
नःपथितप्तवालुके कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयाचताडितश्चलत्यशक्तोऽपिनिराश्रमोदके २२ तत्रतत्रपतन्श्रांतोमूर्च्छितःपुनरुत्थितः यथापापी-
यसानीतस्तमसायमसादनम् २३ योजनानांसहस्राणिनवतिंचनवाध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोतियातनाः २४ आदीपनंस्व
गात्राणांवेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनंक्वापिस्वकृत्तंपरतोऽपिवा २५ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारःश्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्द
शद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृंतनंचावयवशोगजादिभ्योभिदापनम् पातनंगिरिशृंगेभ्योरोधनंचांबुगर्त्तयोः २७ यास्तामिस्रांधतामिस्रारौर
वाद्याश्चयातनाः भुंक्तेनरोवानारीवामिथःसंगेननिर्मिताः २८ अत्रैव नरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते यायातनावैनारक्यस्ताइहाप्युपलक्षि-
ताः २९ एवंकुटुंबंबिभ्राणउदरंभरएववा विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुंक्तेतत्फलमीदृशम् ३० एकःप्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वकलेवरम् कुशलेत
रपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतम् ३१ दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमान् भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३२ केवलेनह्यधर्मेणकुटुंब-
भरणोत्सुकः यातिजीवोंऽधतामिस्रंचरमंतमसःपदम् ३३

सन् २४ यातनाःसंक्षेपतोदर्शयतिचतुर्भिः आदीपनंप्रज्वलनंप्राप्नोति स्वेनकृत्तं-
छिन्नंयत्स्वस्यमांसंतस्यभक्षणमित्यर्थः २५ आत्मनोवैशसंपीडाम् २६ भिदापनंभेदप्रापणम् २७ २८ नचैतदसंभावितम् अत्रापिदृश्यमानित्वादित्या
ह अत्रैवेति २९ उभयंकुटुंबंस्वदेहंच ३० पापार्जितंधनंभुंजतेबहवः कर्त्तैवनरकंयातीत्याह एकइति भूतद्रोहेणयद्भृतंतत्तु स्थूलंकलेवरंवाइहैवहित्वा-
कुशलादितरत् पापंतदेवपाथेयंभोग्यंयस्य ३१ ननुपापमपिविहायगच्छतुतत्राह दैवेनेति तस्यकुटुंबपोषणस्यशमलंपापंदैवेनईश्वरेणप्रापितंभुंक्ते
३२ ननुकुटुंबपोषणंविहितमेवतत्राह केवलेति तमसोनरकस्यचरमंपदंस्थानम् ३३ ७ ७ ७ ७ ७

पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाह नरलोकस्यमनुष्यदेहस्यप्राप्तेरधस्तात् अर्वाक्यावत्योयातनाः आदिशब्देनश्वसूकरादियोनयश्चयाः ताःसर्वाःक्रमेणसंप्राप्य भोगेनक्षीणपापःशुचिःसन् अत्रपुनःनरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ३४ इतितृतीयस्कंधेटीकायांत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० एकत्रिंशेविमिश्रैस्तुपुण्यपापैरिहो तरा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यतेराजसीगतिः १ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तंतदेवविशेषतोदर्शयति कर्मणापूर्वकृतेनदेवमीश्वरः तदेवनेत्रंनेतृप्रवर्त्तकंयस्यप्रविष्टो भवति १ कललंसुक्रशोणितमिश्रितंभवति बुद्बुदवर्तुलाकारम् कर्कंधूर्बदरीफलंतदाकारंकठिनंपेशीमांसपिंडाकारम् अंडवायोन्यंतरे २ बाव्हंघ्र्यादीना मंगानांविग्रहोविभागः लिंगंचछिद्राणिचतेषामुद्भवः ३ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतःप्रावृतः ४ मातुर्जग्धेनभक्षितेनान्नेनपानादैश्चएधमानाधातवोयस्य जंतूनांसं भवोयस्मिन्तस्मिन् असंमतेगर्त्तेशेते तथाचमार्कंडेयपुराणे नाडीचाप्यायनीनामनाभ्यांतस्यनिबध्यते स्त्रीणांतथांऽत्रसुषिरेसानिबद्धोपजायते क्रमेतेभुक्तपी-

अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेकर्मवि पाकोनामत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० श्रीभगवानुवाच कर्मणादैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः १ कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदम् दशाहेनतुकर्कंधूःपेश्यंडंवाततःपरम् २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाव्हंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखलोमास्थिचर्मा णिलिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणावीतःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेध द्धातुरसंमते शेतेविण्मूत्रयोर्गर्त्तेसजंतुर्जंतुसंभवे ५ कृमिभिःक्षतसर्वांगःसौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैःक्षुधितैर्मु- हुः ६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टःसर्वांगोत्थितवेदनः ७ उल्बेनसंवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्चबहिरावृतः आ स्तेकृत्वाशिरःकुक्षौभुग्नपृष्ठशिरोधरः ८ अकल्पःस्वांगचेष्टायांशकुंतइवपंजरे तत्रलब्धस्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् स्मरन्दीर्घमनु च्छ्वासंशर्मकिंनामविंदते ९ आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपिवेपितः नैकत्रास्तेसूतिवातैर्विष्ठाभूरिवसोदरः १० नाथमानऋषिर्भीतः सप्तवध्रिःकृतांजलिः स्तुवीततंविक्लवयावाचायेनोदरेऽर्पितः ११ जंतुरुवाच तस्योपसन्नमवितुंजगदिच्छयात्तनानातनो- र्भुविचलच्चरणारविंदम् सोऽहंव्रजामिशरणंह्यकुतोभयंमेयेनेदृशीगतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा १२

तानिस्त्रीणांगर्भेदरेतथा तैराप्यायितदेहोऽ सौजंतुर्वृद्धिमुपैतिवाइति ५ तत्रत्यैःकृमिभिःखादद्भिः सौकुमार्यात् कोमलत्वेनक्षतानिसर्वांगानियस्य ६ उल्बणैःदुःसहैः सर्वेष्वंगेषुउत्थितावेदनायस्यआ स्तइत्युत्तरेणान्वयः ७ उल्बेनजरायुणाभुग्नंकुटिलीभूतंपृष्ठंशिरोधराग्रीवाचयस्य ८ दैवात्पूर्वकर्मवशात् लब्धास्मृतिर्येनसः दीर्घदुरंतमनुच्छ्वासंयथाभव तितथातत्रस्थितःसन् ९ सूतिहेतुभिर्वातैर्वेपितःसोदरःसमानोदरजन्मा विष्ठाभूःकृमिरिवेति १० नाथमानोयाचमानःउपतप्यमानइतिवा ऋषिर्देहात्मद र्शीभीतःपुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयोबंधनभूताःधातवोयस्यसः विक्लवयाव्याकुलया ११ उपसन्नंजगद्रक्षितुंस्वेच्छयागृहीतनानामूर्त्तेः भगवतश्चरणारविं दमकुतोभयंसोऽहंशरणंव्रजामि भुविचलदितिश्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतोमेअनुरूपायोग्या येनेदृशीगर्भवासलक्षणागति दर्शितानस्य १२ ६७ ६७

ननुकोऽसौयंशरणंव्रजसिकोवातवतस्यचविशेषः येनसेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्रमातुर्देहे भूतेंद्रियाशयमयींदेहाकारपरिणतांमायामवलंब्यआ-
श्रित्यकर्मभिरावृतस्तरूपइवबद्धइवचयःआस्तेसोऽहम् यस्तुअत्रैवास्तेतंनमामि कथंभूतमित्यपेक्षायांतुशब्दोक्तविशेषंदर्शयति आतप्यमानेहृदयेवसितंप्र
तीतमेवमप्यविकारम् कुतःविशुद्धंनिरुपाधिम् तत्कुतः अखंडोबोधोयस्यतम् १३ ननुत्वमपिवस्तुतः शुद्धएव असंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेः तत्कथंयुवयोरयं
विशेषस्तत्राह यःपंचभिर्भूतैः रचितेशरीरेअयथामिथ्यैवछन्नः नवस्तुतः यतस्तेनशरीरेणरहितःअसंगः अतोयथेवइंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रियाणिचगु
णाश्चअर्थाश्चचिदाभासश्चतदात्मकः सोऽहंतंवंदे कथंभूतम् तेनशरीरेणअविकुंठोमहिमायस्यतम् अवगुंठेतिपाठेअवसन्नंगुंठनमावरणंयस्यसमहिमाय
स्येत्यर्थः तत्रहेतुः प्रकृतिपुरुषयोःपरंनियंतारम् कुतःऋषिंसर्वज्ञंविद्याशक्तिमित्यर्थः विद्याऽविद्याकृतोविशेषइतिभावः १४ ननुज्ञानेनायंबंधोनिवर्त्स्यति
किंपरमेश्वरवंदनेनतत्राह यस्यमाययानष्टस्मृतिःसंसारसंबंधिनिपथितदभिश्रमेणतत्कृतेनक्लेशेनचरन्नयंजीवः महतस्तस्येश्वरस्यानुग्रहंविनापुनःकया-

यस्त्वत्रबद्धइवकर्मभिरावृतात्मा भूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम् आस्तेविशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितंनमा
मि १३ यःपंचभूतरचितेरहितःशरीरेच्छन्नोयथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् तेनाविकुंठमहिमानमृषिंतमेनंवंदेपरंप्रकृतिपूरुषयोःपुमांस
म् १४ यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिःपुनरयंप्रवृणीतलोकंयुक्त्याकयामहदनुग्रहमंत
रेण १५ ज्ञानंयदेतददधात्कतमःसदेवस्त्रैकालिकंस्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः तंजीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनायवयंभजेम
१६ देह्यन्यदेहविवरेजठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितोभृशतप्तदेहः इच्छन्नितोविवसितुंगणयन्स्वमासान्निर्वास्यतेकृपणधीर्भ
गवन्कदानु १७ येनेदृशींगतिमसौदशमास्यईशसंग्राहितःपुरुदयेनभवादृशेन स्वेनैवतुष्यतुकृतेनसदीननाथःकोनामतत्प्रति
विनाऽजलिमस्यकुर्यात् १८

युक्त्यालोकंनिजस्वरूपंप्रवृणीत संभजेतअभिश्रमहेतुत्वेनपंथानंविशिनष्टि उरूणिगुणनिमि
त्तानिकर्माणिनितरांबंधनानियस्मिन् ईश्वरस्यप्रसादंविनाज्ञानाभावात्सएवसेव्यइत्यर्थः १५ ईश्वरएवज्ञानदइत्युपपादयन्नाह यदेतत्त्रिकालविषयंज्ञान
तत् तंविनाकतमोमय्यदधात् नकोऽपि किंतुसदेवः ईश्वरएव ननुअन्यःप्रकृष्टोजीवःदधातुनेत्याह जीवरूपांकर्मपदवीमनुवर्तमानावयमितितद्व्यतिरेकेणनकोऽपि
समर्थइत्यर्थः अन्यस्यात्रासंभवमुक्त्वातस्यसंभवमाह स्थिरेषुचरेषुचांतर्यामिरूपोऽनुवर्तितोऽशोयेनतंभजेम १६ स्वदुःखंविज्ञापयन्नाह देहीतिअन्यदे
हविवरेमातुरुदरकुहरेयोऽसृग्विण्मूत्रकूपः तस्मिन्पतितः तत्रजठराग्निनाभृशंतप्तोदेहोयस्य अतएवकृपणधीः इतोविवरात्विवसितुंनिर्गंतुमिच्छन्स्वमा-
सान्गणयन् असौकदानुअहोबहिर्निर्वास्यते १७ तत्कृतमुपकारंस्मरन्नाह येनेदृशींगतिंज्ञानंभवादृशेनेतिनिरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैवस्वयंतुष्यतु अंज
लिमात्रंविनातत्कृतोपकारेप्रत्युपकारकःकुर्यादित्यर्थः १८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

ईदृशीं गतिमित्यनेन जात्यंतरविलक्षणज्ञानं प्रापितवानित्युक्तं तदेव वैलक्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरः पश्वादिः सप्तवध्रिर्जीवः स्वदेहे शारीरके शरीरभवे सु
खदुःखे केवलं ननु पश्यति अहं पुनर्यत्सृष्टया धिषणया यद्दत्तेन विवेकज्ञानेन दमशरीरी दमइत्युपलक्षणम् शमदमादियुक्तशरीरवान् आसमभवम् तमेव च
पुराणमनादिं पुरुषं पूर्णं बहिश्च हृदि च पश्ये पश्यामीत्यन्वयः कथमपरोऽक्षतया प्रतीतं चैत्यमिव अहंकारास्पदं भोक्तारमिवेत्यर्थः १९ विवेकज्ञानकृतसंसारो
द्वेगमनुवदन् मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यति सोऽहमिति द्वाभ्याम् हे विभो बहुदुःखवासं यथा भवति तथा गर्भे वसन्नपि सोऽहं गर्भाद्बहिर्निर्गंतुमिच्छामि तत्र हेतुः
अंधकूपप्राये यत्र बहिरुपयातं गतं प्राणिनं देवस्य तव माया उपसर्पति व्याप्नोति यदनु यां मायामनु मिथ्यामतिर्देहेऽहंबुद्धिः संसृतिचक्रं च कलत्रपुत्रादिसंबंधानु
पसर्पति २० तस्मादत्रैव स्थितोऽपि विगतविक्लवः अव्याकुलः सन् सुहृदा आत्मना सारथिरूपया बुद्ध्यैव आत्मानं तमसः संसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रनानाग

पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे यत्सृष्टयासतमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् १९ सोऽ
हं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्या मतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २०
तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः २१
कपिल उवाच एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वाऽवा
क्शिर आतुरः विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः २३ पतितो भुव्यसृङ्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां ग
तिं गतः २४ परच्छंदं न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचिपर्यंके जंतुः स्वेदजदूषि
ते नेशः कंडूयनेऽगानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदंत्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः रुदंतं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा इत्येवं शै
शवं भुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च २७ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्पितः सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिष्व
ताय चात्मनः २८

र्भवासरूपमेतत् व्यसनं दुःखं यथा मे मा भविष्यत् न भविष्यति तथाऽत्रैव साधनसामग्री तत्राह उपसादितो हृदयं प्रापितो विष्णोः पादो येन
मया सः २१ दशमासाः परिच्छेदका यस्येति प्रसूतिपूर्वक्षणोपलक्षणमृषिर्जीवः सद्यः तत्क्षणमेव अर्वाचीनमवाङ्मुखं सूतिहेतुर्मारुतः क्षिपति नुदति २२ अवसृ
ष्टः अधःक्षिप्तः सन् २३ रोरूयति रोरूयते २४ परस्य छंदमभिप्रायमविदुषा अनभिप्रेतं स्तन्यार्थं रोदने उदरव्यथां प्रकल्प्य निंबरसपानम् उदरव्यथया रोदने स्त
नपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टने चानीशः सन् रोरूयति इत्यनुषंगः २६ आमा कोमला त्वक् यस्य तं विगतं गर्भे जातं ज्ञानं यस्य शैशवं पंचवर्षाणि ततः पौ
गंडं यौवनादर्वाक् तत्र चाध्ययनादि दुःखम् २७ यौवनदुःखमाह सार्द्धैस्त्रिभिः अलब्धाभीप्सित त्वेन शुचार्पितः व्याप्तः अज्ञानादिद्धो दीप्तो मन्युर्यस्य सः
देहेन सहैव वर्धमानेनाभिमानेन मन्युना च विग्रहं विरोधं करोति आत्मनो नाशाय २८ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अज्ञानंप्रपंचयति भूतैरारब्धदेहे असतिदेहादावाग्रहोयस्यसअसदाग्रहोहंममेतिमतिंकरोति २९ तदर्थंदेहार्थंयत्येनकर्मणाबद्धःयोदेहःअनुयातिपुनःपुन रायातिअनुवर्त्ततइतिवा कुतःअविद्याकर्मभ्यांबध्यतइतितथा ३० यद्यसद्भिरास्थितःअधिष्ठितःसन्तेषांपथिरमते पथिसन्मार्गेआस्थितोऽपियद्यसद्भिःसह रमतइतिवा तर्हियातनादेहआवृत्येत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेणनरकंप्रविशति ३१ असत्संगंनिंदतिसत्यमितित्रिभिः ३२ खंडितात्मसुदेहात्मबुद्धिषुयोषितांक्रीडा- मृगवदधीनेषु ३३ यथाचयोषित्संगिनांसंगतोबंधः तथान्यप्रसंगतोनभवेत् ३४ योषित्संगस्यानर्थहेतुतांप्रपंचयति प्रजापतिरितिसप्तभिः रोहिद्भूतांमृगीरूपांस तीमृक्षरूपीमृगाकारःसन्हतत्रपोनिर्लज्जः ३५ तेनब्रह्मणासृष्टामरीच्यादयःतैःसृष्टाःकश्यपादयःतैरपिदेवमनुष्यादयः तेषुकोन्वपुमानखंडितधीःअनाकृष्टमनाः ३६ दिशांजयिनःशूरानपि ३७ प्रतिलब्धःआत्मरूपलाभोयेन अस्यमुमुक्षोर्याःप्रमदाःनिरयद्वारंवदंतियोगिनः ३८ शनैःशुश्रूषादिमिषेणोपयातियायोषिद्रूपामायातां

भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यबुधोऽसकृत् अहंममेत्यसद्ग्राहःकरोतिकुमतिर्मतिम् २९ तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धोयातिसंसृतिम् योऽनुयातिद दत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ३० यद्यसद्भिःपथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितोरमतेजंतुस्तमोविशतिपूर्ववत् ३१ सत्यंशौचंदयामौनंबु- द्धिःश्रीर्ह्रीर्यशःक्षमा शमोदमोभगश्चेतियत्संगाद्यातिसंक्षयम् ३२ तेष्वशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु संगंनकुर्याच्छोच्येषुयोषित्क्री डामृगेषुच ३३ नतथास्यभवेन्मोहोबंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३४ प्रजापतिःस्वांदुहितरंदृष्ट्वातद्रूपध- र्षितः रोहिद्भूतांसोऽन्वधावदृक्षरूपीहतत्रपः ३५ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्येहमायया ३६ बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेणकेवलम् ३७ संगंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारु रुक्षुः मत्सेवयाप्रतिलब्धात्मलाभोवदंतियानिरयद्वारमस्य ३८ योपयातिशनैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्मनोमृत्युंतृणैःकूप मिवावृतम् ३९ यामन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभायतीम् स्त्रीत्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदम् ४० तामात्मनोविजानीयात्सत्यपत्य गृहात्मकम् दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ४१ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्रजन् भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ४२

मृत्युंप्रतिकूलामीक्षेत ३९ मुमुक्षुःस्त्रियंप्रत्येतदेवाह यामन्यतइतिद्वाभ्याम् ऋषभायतींपुरुषवदाचरंतींयांममायांवित्तादिप्रदंमन्यते तदातांपुरुषरूपांमायांमृत्युं विद्यादित्युत्तरेणान्वयः यतःपूर्वजन्मनिस्वयंपुमान्स्त्रीसंगतःअंतकालेस्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्तोजीवः ४० तांपत्यादिरूपंमृत्युंविजानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्यगाय नमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्यमृत्युः ४१ तदेवंजीवस्यसंसृतिःप्रपंचिता तत्रचतस्यकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनंजन्ममरणंचोक्तम् तत्रैवंशंक्यते ननुव्यापकस्यकथंलोकाल्लोकांतरगमनंनित्यस्यचकथंजन्ममरणेभोगेनकर्मक्षयेचसतिजन्ममरणंचेष्यते तत्कुतःपुनरपितस्यकर्मसंभवइति तत्रलोकांतरग मनंकर्मचसंभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधितयाभूतेनजातेनजीवेनलिंगदेहेनलोकांतरमनुव्रजन्अविरतंकर्माणिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ ६

जन्ममरणसंभवमाह जीवोपाधिर्लिंगदेहः अस्यात्मनः अनुगतः अनुवर्त्ती भूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारो देहः भोगायतनम् तयोर्निरोधः कार्यायोग्यतातदस्य-
जीवस्य मरणमुच्यते आविर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते ४३ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्य नेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायां रूपादिदर्शने काचकामला-
दिदोषेण यदाऽयोग्यताभवति तदैव चक्षुषइंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोःस्थानचक्षुषोर्यदाऽयोग्यता तदैव द्रष्टुर्जीवस्य द्रष्टृत्वायोग्यता एवंस्थूलदेहवैकल्येलिंग-
स्य वैकल्यं तदेव जीवस्य मरणम् नस्वतइत्यर्थः ४४ क्वचिदेकः अधिकः श्लोकः पठ्यते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्य स्थूलशरीरस्य द्रव्येक्षायां यदाऽयोग्यता तत्त्वं
चत्वंमरणम् अहंमानात् इदमेवाहमित्यभिमानेनद्रव्यस्य स्थूलशरीरस्य दर्शनमुत्पत्तिः अक्ष्णोर्गोलकयोः द्रव्यावयवस्य रूपादेर्दर्शनेयोग्यता शेषंसमानम् ४५
यस्मान्नवस्तुतोजीवस्यजन्ममरणादि तस्मान्मरणात्संत्रासोनकार्यः जीवनेनचकार्पण्यंदैन्यं कार्यंसंभ्रमश्चजीवनप्रयत्ने ४६ ननुसर्वथामुक्तसंगत्वे कथंजीवित

जीवोऽस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः तन्निरोधोऽस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४३ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षाऽयोग्यतायदा
तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ४४ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतातदा तदैवचक्षुषोद्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः ४५ तस्मा
न्नकार्यः संत्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः बुध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ४६ सम्यग्दर्शनयाबुद्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया मायाविरचितेलो
केचरेन्न्यस्यकलेवरम् ४७ इतिश्री भागवतेमहापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने जीवगतिकथनमेकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१
कपिलउवाच अथयोगृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे काममर्थंचधर्मांश्चदोग्धिभूयःपिपर्त्तितान् १ सचापिभगवद्धर्मात्काममूढःपरा
ङ्मुखः यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयाऽन्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिः पितृदेवव्रतःपुमान् गत्वाचांद्रमसंलोकंसोमपाःपुनरेष्यति ३ य
दाचाहींद्रशय्यायांशेतेऽनंतासनोहरिः तदालोकालयंयांतित एतेगृहमेधिनाम् ४ येस्वधर्मान्नदुह्यंतिधीराःकामार्थहेतवे निःसंगान्यस्त
कर्माणः प्रशांताःशुद्धचेतसः ५ निवृत्तिधर्मनिरतानिर्ममानिरहंकृताः स्वधर्माख्येनसत्त्वेनपरिशुद्धेनचेतसा ६

मतआह सम्यक्पश्यतिवि
चारयतीतिसम्यग्दर्शना तयाबुद्ध्यामायाविरचितेलोकेकलेवरंन्यस्यनिक्षिप्यतस्मिन्नासक्तिंत्यक्त्वाविचरेदित्यर्थः ४७ इतितृतीयस्कंधेटीकायामेकत्रिंश
त्तमोऽध्यायः ३१ द्वात्रिंशेसात्त्विकेधर्मेरूर्ध्वगतिरुदीर्यते तत्त्वज्ञानविहीनस्यततश्चपुनरागतिः १ तदेवंपापकर्मणोगतिरुक्ता इदानींकाम्यकर्मणोगति-
माह अथेतिचतुर्भिः योगृहएवावसन्स्वान्धर्मान्दोग्धि दोह्यमाह काममर्थंच तान्दुग्धान्धर्मान्भूयःपिपर्त्तिपूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपिभगवदाराधनरू
पाद्धर्मात् पराङ्मुखःसन् भावकृतानपिदेवान्पितॄंश्चयजते २ ततः किंतत्राह तेषांश्रद्धया आक्रांताव्याप्तामतिर्यस्य पित्रर्थंदेवार्थंच व्रतंनियमोयस्यसोमपाः तत्र
सोमंपीत्वेत्यर्थः ३ लोकेनिष्वत्यपिपुण्यक्षयात्सातमुक्त्वालोकानामपिलयमाह यदाचाहरहःप्रलये ४ भगवद्धर्मनिष्ठानांतत्प्राप्तिमेवगतिमाहत्रिभिः येतुका
मार्थप्रयोजनाय स्वधर्मान्नदुह्यंतिनदुहंतिनिःसंगाअनासक्ताः न्यस्तानिईश्वरेसमर्पितानिकर्माणियैः ५ ६ ७ ७ ७ ७ ७

विश्वतोमुखं परिपूर्णं पुरुषं यांति तथाच श्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः पुरुषो ह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणम् उत्पत्त्यंतभावनं निमित्तकारणम् ७ परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेण तत्प्राप्तिमाह द्विपरार्धावसान इति त्रिभिः परस्य हिरण्यगर्भस्य परिचिंतकाः परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकाः ८ क्ष्मादीनि पंचमहाभूतानि मनश्चेंद्रियाणि च अर्थाश्च शब्दादयः भूतादिश्चाहंकारः एवमादिभिः परिवृतं युक्तं ब्रह्मांडं प्रतिसंहर्तुमिच्छुः सन् अव्याकृतमीश्वरं परारव्यं द्विपरार्धलक्षणं कालम् ९ परेत्य दूरं गत्वा भगवंतं हिरण्यगर्भमनुप्रविष्टा ये योगिनः अमृतं परमानंदरूपं प्रधानमुत्कृष्टं ब्रह्म तेनैव सह प्रयांति न तु पूर्वम् यतस्तदा अगताभिमानाः तथाच स्मृतिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति १० भगवदुपासकास्तु साक्षादेव तं प्राप्नुवंति न तु क्रमेण अतस्त्वं साक्षात्तमेव भजेत्याह अथ तस्माद्भावेन प्रेम्णा ११ एवं तावद्भगवद्भक्तानां निरंतरमेव तत्प्राप्तिः भगवदभेदेन हिरण्यगर्भोपासकानां तु क्रमेणेत्युक्तम् भेदेनोपासने तु ब्रह्मादयोऽप्यावर्त्तंते किमुतान्य इत्याह आद्य इति चतुर्भिः यो वेदगर्भः सोऽपि गुणव्यतिकरे जाते पूर्ववद्यथा ब्र

सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखम् परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनम् ७ द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते तावदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ८ क्ष्मांऽभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परारव्यमनुभूय परः स्वयंभूः ९ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः १० अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ११ आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्त्तकैः १२ भेददृष्ट्याभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणा कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभः १३ स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्त्तिना जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते १४ ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेऽपि धर्मविनिर्मितम् निषेव्य पुनरायांति गुणव्यतिकरे सति १५ ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयाऽन्विताः कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः १६ रजसा कुंठमनसः कामात्मानो जितेंद्रियाः पितॄन्यजंत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः १८

ह्मपदाधिकृतः सन् प्रजायते न केवलं स एवैकः किंतु ऋषिभिर्मरीच्यादिभिः योगेश्वरादिभिश्च सह १२ जन्मनि हेतुद्वयम् भेददृष्ट्याऽभिमानेन कर्तृत्वादिति च यथापूर्वत्वे हेतुः निःसंगेन निष्कामेण कर्मणेति १३ किं कृत्वाऽत्र प्रजायते प्रथमं पारमेष्ठ्यमैश्वर्यं निषेव्य पश्चात्प्रलये सगुणं गुणाधिष्ठातारं प्रथमावताररूपं पुरुषं संसृत्य प्राप्य १४ तेऽपि ऋषिप्रमुखाः स्वकर्मनिर्मितमैश्वर्यं निषेव्य पुरुषं च संसृत्य यथापूर्वं स्वस्वाधिकारेण पुनरायांतीत्यन्वयः १५ यदा ब्रह्मोपासकानामपि भेददर्शनाभिमानाभ्यामेवमावृत्तिस्तदा काम्यकर्मणां किं वक्तव्यमिति तान्निंदन्नाह षड्भिः ये त्विह कर्मस्वासक्तमनसः संतः अप्रतिषिद्धानि काम्यानि नित्यानि च कर्माणि कृत्स्नानि कुर्वंति ते अर्यम्णो दक्षिणेन पथा धूममार्गेण पितृलोकं व्रजंतीति पंचमेनान्वयः मध्ये तन्निंदा १६ १७ हरति संसारं मेधा यस्य कथनीया उरवो विक्रमा यस्य तस्य मधुद्विषः कथायां विमुखाः संतो ये त्रैवर्गिकाः १८ ७

येचाच्युतस्य कथासुधांहित्वाऽसतांगाथाः शृण्वंतितेनूनंदैवेनविहिताइत्यन्वयः १९ पितृलोकात्पुनःप्रजामनुपुत्रादिषुप्रजायंतेगर्भाधानादारभ्यश्मशानां-
ताःक्रियाःकृतवंतः यथोक्तकारिणइत्यर्थः २० कथंप्रजायंतेतदाह ततस्तेपुनरिमंलोकंप्रतिपतंति विष्वंशितउद्योभोगसाधनंयेषाम् २१ परमेष्ठिनंपर
मेश्वरंप्रीत्यातस्यगुणानाश्रयंतेयाभक्तिस्तया २२ भजनेचज्ञानवैराग्येस्वतएवभवतइत्याह वासुदेवइति २३ तदेवोपपादयति यदाऽस्यभक्तस्यचित्तंभग
वद्गुणानुरागेणतस्मिन्नेवनिश्चलंसदिंद्रियवृत्तिभिर्वैषम्यमर्थेषुनगृण्हाति २४ तदेवात्मनात्मानंस्वप्रकाशमीक्षतेकथंभूतंसमंचतद्दर्शनंचतत् कुतःनिःसं-
गंसंगाद्धिवैषम्यंभवति निःसंगत्वेहेतुः हेयोपादेयरहितम् तत्कुतः पदंव्यवसितमारूढं परमानंदोऽहमितिनिश्चयंप्राप्तमित्यर्थः २५ समेष्वर्थेष्वित्युक्तंतदे
वसाम्यंदर्शयति ज्ञानमात्रमेवपरब्रह्मादिशब्दैःप्रसिद्धंदृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणरूपेणपृथक्प्रतीयते ज्ञानमात्रत्वेनसमेष्वित्यर्थः २६ ननुज्ञानमात्रमात्मनःस्व

नूनंदैवेनविहतायेचाच्युतकथासुधाम् हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाःपुरीषमिवविड्भुजः १९ दक्षिणेनपथाऽर्यम्णःपितृलोकंव्रजंतिते प्रजा
मनुप्रजायंतेश्मशानांतक्रियाकृतः २० ततस्तेक्षीणसुकृताःपुनर्लोकमिमंसति पतंतिविवशादेवैःसद्योविभ्रंशितोदयाः २१ तस्मात्त्वं
सर्वभावेनभजस्वपरमेष्ठिनम् तद्गुणाश्रययाभक्त्याभजनीयपदांबुजम् २२ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः जनयत्याशुवैरा-
ग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्शनम् २३ यदास्यचित्तमर्थेषुसमेष्विंद्रियवृत्तिभिः नविगृण्हातिवैषम्यंप्रियमप्रियमित्युत २४ सतदैवात्मनात्मानंनिः
संगंसमदर्शनम् हेयोपादेयरहितमारूढंपदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान् दृश्यादिभिःपृथग्भावैर्भगवानेकईयते
२६ एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः युज्यतेऽभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकंपराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्मनिर्गुणम्
अवभात्यर्थरूपेणभ्रांत्याशब्दादिधर्मिणा २८ यथामहानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट् एकादशविधस्तस्यवपुरंडंजगद्यतः २९
एतद्वैश्रद्धयाभक्त्यायोगाभ्यासेननित्यशः समाहितात्मानिःसंगोविरक्त्यापरिपश्यति ३० इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञानंतद्ब्रह्मदर्शनम् येनानु
बुध्यतेतत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ३१

रूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेतिकिमनेकसाधनसाध्येनयोगेनप्राप्यतेतदाह एतावानिति युज्यतेप्राप्यते प्रपंचसंगस्त्युदा
सएवयोगफलमित्यर्थः २७ ननुकथंप्रत्यक्षादिप्रतीतःप्रपंचोप्युदसितुंशक्यते प्रतीतेर्भ्रांतित्वादित्याह ज्ञानमिति पराचीनैःपराङ्मुखैःशब्दादिधर्मोर्मिथ्य
तेनार्थरूपेणज्ञानरूपंनिर्गुणंब्रह्मैवावभाति नत्वर्थःपृथगस्तीत्यर्थः २८ अर्थरूपत्वमेवोदाहृत्यदर्शयति यथेति अहंरूपः अहंकारः सचत्रिवृत् त्रिगुणात्म
कः पुनश्चभूतरूपेणपंचविधः इंद्रियरूपेणैकादशविधश्च स्वराट्जीवरूपः तस्यजीवस्यवपुरंडंजगच्चयतोयेभ्योमहदादिभ्यःतथाऽवभाति २९ ननुत
र्हिजनःकिमित्येवंनप्रत्येतितत्राह एतद्ब्रह्म ३० उक्तमेवार्थंसुखप्रतिपत्त्यर्थंसंक्षेपेणानुवदति इतीति हेगुर्विपूज्ये ३१ ७ ७ ७

अनेनचज्ञानयोगेनभगवानेवप्राप्योयथाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुण्योज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोभक्तिलक्षणश्चयोयोगस्तयोर्द्वयोरप्येकएवार्थःप्रयोजनम् कोऽसौ भगवच्छब्दोलक्षणंज्ञापकोयस्य तदुक्तंगीतासु तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताइति ३२ ननुज्ञानयोगस्यआत्मलाभःफलंशास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्यतुभजनीयेश्वरप्राप्तिःकुतस्तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयति यथाबहूनांरूपरसादीनांगुणानामाश्रयोगुडक्षीरादिः एकएवार्थोमार्गभेदप्रवृत्तैरिंद्रियैर्नानाप्रतीयते चक्षुषाशुक्लइति रसनेनमधुरइति स्पर्शनेनशीतइत्यादि तथाभगवानेवतत्तद्रूपेणावगम्यते ३३ शास्त्रमार्गानेवप्रपंचयति क्रिययेतित्रिभिः क्रिययापूर्त्तरूपयाक्रतुभिर्योगैः मर्शनंमीमांसा आत्मेंद्रियजयोनिषिद्धवर्जनम् ३४ उभयचिन्हेनसकामनिष्कामलक्षणेनतमेवाह यइति सकामधर्मप्राप्यंस्वर्गाद्यपिभगवतएवसगुणंस्वरूपमितिभावः ३५ एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक्स्वप्रकाशः ३६ तदेवंज्ञानयोगमुपसंहृत्यतस्यचभक्तियोगेनसमानार्थत्वमुक्त्वाभक्तियोगाद्युप

ज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोनैर्गुण्योभक्तिलक्षणः द्वयोरप्येकएवार्थोभगवच्छब्दलक्षणः ३२ यथेंद्रियैःपृथक्द्वारैरर्थोबहुगुणाश्रयः एकोनानेयतेतद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेंद्रियजयेनापिसंन्यासेनचकर्मणाम् ३४ योगेनविविधांगेनभक्तियोगेनचैवहि धर्मेणोभयचिन्हेनयःप्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्वावबोधेनवैराग्येणदृढेनच ईयतेभगवानेभिःसगुणोनिर्गुणःस्वदृक् ३६ प्रावोचंभक्तियोगस्यस्वरूपंतेचतुर्विधम् कालस्यचाव्यक्तगतेर्योऽतर्धावतिजंतुषु ३७ जीवस्यसंसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ३८ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीतायकर्हिचित् नस्तब्धायनभिन्नायनैवधर्मध्वजायच ३९ नलोलुपायोपदिशेन्नगृहारूढचेतसे नाभक्तायचमेजातुनमद्भक्तद्विषामपि ४० श्रद्दधानायभक्तायविनीतायानसूयवे भूतेषुकृतमैत्रायशुश्रूषाऽभिरतायच ४१ बहिर्जातविरागायशांतचित्तायदीयताम् निर्मत्सरायशुचयेयस्याहंप्रेयसांप्रियः ४२ यइदंशृणुयादंबश्रद्धयापुरुषःसकृत् योवाभिधत्तेमच्चित्तःसह्येतिपदवींचमे ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ मैत्रेयउवाच एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहूतिः विस्त्रस्तमोहपटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिम् १

संहरति प्रावोचमितिद्वाभ्याम् चतुर्विधंत्रिगुणनिर्गुणभेदेन अंतर्धावतिउत्पत्तिनिधनादिकरोति ३७ अंगहेमातः ३८ उपदेशेऽनधिकारिणोदर्शयति नैतदितिद्वाभ्याम् खलायपरोद्वेजकाय भिन्नायदुराचाराय धर्मध्वजायदांभिकाय ३९ ४० अधिकारिणआह श्रद्दधानायेतिद्वाभ्याम् ४१ ४२ एतच्छ्रवणकीर्त्तनपरस्यापिमत्पदप्राप्तिरेवफलमित्याह यइति अप्यर्थेचकारः सोऽपिमत्पदवीमेतिहिनिश्चितम् ४३ इतितृतीयस्कंधेटीकायांद्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ त्रयस्त्रिंशेतुतस्यैवकपिलस्योपदेशतः ज्ञानभावेनतन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यते १ विस्त्रस्तंमोहरूपपटलमावरणंयस्याःसा तत्त्वान्येवविषयस्तेनांकितासिद्धिः सांख्यंज्ञानंतस्यभूमिंक्षेत्रम् प्रवर्त्तकम् १ ७ ७ ७

अथेतिवाक्यांतरे अजोऽपित्ववपुः केवलंदध्यौ नतुदृष्टवान् सचस्वयंसाक्षात् यस्यतवजठराज्जातः सभवानेवविश्वस्यसर्गादिविधत्ते नतुतवसर्गादिकर्त्ताकश्चिदस्ति एवंभूतस्त्वंमेमयाकथंजठरेणधृतइतित्रयाणामन्वयः कथंभूतंवपुःसत् व्यक्तम् तत्रहेतुःअंतःसलिलेशयानम् कीदृशम् भूतानींद्रियाणिचअर्थाश्चशब्दादयःआत्मा चमनः एतन्मयमेतैर्व्याप्तमित्यर्थः कुतःगुणानांप्रवाहोयस्मिन् तत्कुतः अशेषस्यकार्यकारणस्यबीजंकारणम् २ कथंभूतोभवान् सर्गादिविधत्तेगुणप्रवाहरूपेणविभक्तंवीर्यंशक्तिर्येनसः शक्तिद्वारेणविधत्तेनसाक्षादित्यर्थः यतःअनीहोनिष्क्रियः तर्हिकथंशक्तिद्वारेणापिसर्गादिविधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थंविधत्ते आत्मनांजीवानामीश्वरः जीवानांभोगार्थमित्यर्थः ननुकथंविचित्रान् भोगानेकएवविदध्यात्तत्राह अतर्क्याः सहस्रमपरिमिताः शक्तयोयस्य ३ किंच प्रलये-यस्योदरेएतत् विश्वमासीत् सत्वंमयाजठरेणकथंधृतः ननुशिशौमयिकिमेतदुच्यतेतत्राह वटपत्रइति अंघ्रिपादांगुष्ठंपिबतीत्यंघ्रिपानः इदमपिशिशुत्वंतद्वदेवमायाइतिभावः ४ अथवानत्वंमयाअपत्यांतरमिवजठरेभृतः किंतुवाराहाद्यवतारवदिच्छयैवाविर्भूतोऽसीत्याह त्वंदेहतंत्रोदेहपरिकरः स्वीकृतमूर्त्तिरसि

देवहूतिरुवाच अथाप्यजोंतःसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्थात्ममयंवपुस्ते गुणप्रवाहंसदशेषबीजंदध्यौस्वयंयज्जठराब्जजातः २ सएवविश्वस्यभवान्विधत्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ सत्वंभृतोमेजठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत् विश्वंयुगांतेवटपत्रएकःशेतेस्ममायाशिशुरंघ्रिपानः ४ त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभाजांचविभोविभूतये यथाऽवतारास्तवसूकरादयस्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये ५ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्त्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित् श्वादोऽपिसद्यःसवनायकल्पतेकुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ६ अहोबतश्वपचोऽतोगरीयान्यज्जिह्वाऽग्रेवर्त्ततेनामतुभ्यम् तेपुस्तपस्तेजुहुवुःसस्नुरार्याब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ७ तंत्वामहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्स्रोतस्यात्मनिसंविभाव्यम् स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुंकपिलंवेदगर्भम् ८ मैत्रेयउवाच ईडितोभगवानेवंकपिलाख्यःपरःपुमान् वाचाविक्लवयेत्याहमातरंमातृवत्सलः ९ कपिलउवाच मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदितेनमे आस्थितेनपरांकाष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १०

पाप्मनांदुष्टानांनिदेशभाजामाज्ञाऽनुवर्त्तिनांविभूतयेसमृद्धये आत्मपथोपलब्धयेज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ५ अतस्त्वद्दर्शनादहंकृतार्थाऽस्मीतिकैमुत्यन्यायेनाह यन्नामधेयस्यश्रवणमनु-कीर्त्तनंचतस्मात् क्वचित् कदाचिदपिश्वानंअत्तीतिश्वादः श्वपचः सोऽपिसवनायसोमयागायकल्पते योग्योभवति अनेनपूज्यत्वंलक्ष्यते ६ तदुपपादयति अहोबतेत्याश्चर्ये यस्यजिह्वाऽग्रेतवनामवर्त्ततेसश्वपचोऽपिअतःअस्मादेवहेतोर्गरीयान् यद्यस्माद्वर्त्ततेअतइतिवा कुतइत्यतआह तएवतपस्तेपुः कृतवंतःजुहुवुः होमंकृतवंतः सस्नुस्तीर्थेषुस्नाताःआर्याःतएवसदाचाराः ब्रह्मवेदमनूचुःअधीतवंतः त्वन्नामकीर्त्तनेतपआद्यंतर्भूतमतस्तेपुण्यतमाइत्यर्थः यद्वा जन्मांतरेतै-स्तपोहोमादिसर्वंकृतमितित्वन्नामकीर्त्तनेनमहाभाग्योदयादवगम्यतइत्यर्थः ७ प्रत्यक्स्रोतसिप्रत्याहृतेआत्मनिमनसिसंविभाव्यम् संचिंत्यम् वेदागर्भेयस्यसः ८ अविक्लवयागंभीरयावाचा ९ तेतवसुसेव्येनसुखंसेव्येनमेमयाउदितेनआस्थितेनानुष्ठितेनपरांकाष्ठांजीवन्मुक्तिमवरोत्स्यसिप्राप्स्यसि १० ७

यायाः यास्यसि अतद्विदः मन्मतमविद्वांसः ११ अनुमतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्या आपीडे पुष्पमुकुटतुल्ये सरस्वत्येति पाठे मुकुटेनेव सं वेष्टिते बिंदुसरसि समा हिता बभूव १३ कथंभूता सती समाहिता तदाह अभीक्ष्णं त्रिषवणमवगाहः स्नानं तेन कपिशान् पिशंगान् स्वत एव कुटिलान् अलकान् केशान् तथा आत्मानं देहं चीरधा रिणं कृशं च बिभ्रती सती १४ प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगाभ्यां विजृंभितमतिशायितम् स्वगार्हस्थ्यं हित्वा पुत्रभूतेश्वरविरहातुरा सती वर्दनं किंचिदनिर्वाच्यं शोकं व्या कुलं च कारेति षष्ठेनान्वयः १५ यत्र गार्हस्थ्ये क्षीरफेननिभाः मृदुसुभ्राः शय्याः आस्तरणानि दंतघटिता मंचकाश्च स्वर्णमयाः परिकराः आसनानि पीठादीनि सुस्प र्शान्यास्तरणानि येषु १६ १७ बहुभिरमरद्रुमैः रम्यम् १८ यत्रोद्याने प्रविष्टमात्मानं देवहूतिमिति १९ आखंडल इंद्रस्तस्य यायोषितस्तासामपि ईप्सिततमं

भद्रस्वैतन्मतं मत्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः येन मामभवं यायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेय उवाच इति प्रदर्श्य भगवा न्सतीं तामात्मनो गतिम् स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ १२ सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् तस्मिन्नाश्रम आपी डे सरस्वत्याः समाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान्कुटिलालकान् आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशम् १४ प्र जापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृंभितम् स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च रत्नप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः १७ गृहोद्यानं कुसुमि तैरम्यं बह्वमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् १८ यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्यां कर्दमेनोपला लितम् १९ हित्वा तदीप्सिततममप्याखंडलयोषिताम् किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा २० वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला २१ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् बभूवाचिरतो वत्स निस्पृहा तादृशे गृहे २२ ध्या यती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम् सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा युक्तानुष्ठान जातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना २४ विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम् स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् २५

प्राप्तुमिष्टतमम् तत् हित्वा तत्राभिमानं त्यक्त्वा २० सुहृद्वियोगस्य दुःसहतामाह वनमिति नष्टे वत्से वत्सला गौरिवाभूत् २१ विरहकृतध्यानफलमाह निस्पृहा निर्वास ना वत्स विदुर २२ ततः स्वसुतः कपिलो यदाह तद्भगवतो रूपं ध्यायती तदा आत्मानं च विश्वतोमुखं सर्वगतं ध्यायती ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्बभूवेति पूर्वस्यैवानुषंगः केन ध्या यती विशुद्धेनात्मना मनसा २३ विशुद्धौ कारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेण योगेन वैराग्येण च युक्तानुष्ठानेन जातं यज्ज्ञानं तेन च युक्तानुष्ठानं च गीतासूक्तम् युक्ताहारवि हारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्मत्वापादकेन २४ विश्वतोमुखत्वे हेतुः स्वानुभूत्या स्वरूपप्रकाशेन तिरोभूतं मायागु णैर्विशेषणं परिच्छेदो यस्य २५

कथंभूते ब्रह्मणि आत्मनां जीवानां संश्रये भगवति तस्या जीवन्मुक्तिमाह सार्द्धैस्त्रिभिः तदा च निवृत्ता जीवापत्तिर्जीवभावो यस्यास्तस्याः भावस्तत्वं तस्मात् विगतक्लेशा प्राप्तनिर्वृ
तिश्च सती आत्मानं देहं न सस्मारेत्युत्तरेणान्वयः २६ ननु तथाऽपि गुणानां विद्यमानत्वात्कथमस्मरणं तत्राह नित्यारूढो लब्धप्रतिष्ठः समाधिर्यस्यास्तस्या भावस्तत्वं तस्मा
त्सरावृत्तः शांतो गुणनिमित्तो भ्रमो यस्याः सा २७ परतः पराभिरेव कर्द्दमसृष्टविद्याधरीभिः पोषः पोषणं यस्य आधिर्मनोग्लानिस्तदसंभवाद् कृशः मलैरवच्छन्नो बभौ
२८ दैवगुप्तमारब्धकर्मपालितम् २९ निर्वाणं नित्यमुक्तम् ३० हे वीर विदुर उपेयुषी प्राप्ता ३१ हे सौम्य तस्यास्तन्मर्त्यं शरीरं सरिदभूत् कथंभूतम् योगेन विधुता विली-

ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा नसस्मार
तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहः परतः पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः २८ स्वांगं तपोयोग
मयं मुक्तकेशं गतांबरम् दैवगुप्तं नबुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः २९ एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परम् आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवंतमवाप
ह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित्
स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ३२ कपिलोऽपि महायोगी भगवान्पितुराश्रमात् मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ३३
सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणा
मपि लोकानामुपशांत्यै समाहितः ३५ एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोऽहं तवानघ कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ३६ य इदमनुशृणो
ति योऽभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविंदम् ३७ इति श्रीभागवते
महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ ॐ ॐ ॐ

नामार्त्यं दैहिकाधातुमलाय यस्य ३२ कपिलोऽपि ययाविंत्युक्तं तदेव प्रपंचयति कपिलोऽपीति त्रिभिः समनुज्ञाप्य अनुज्ञां संप्रार्थ्य ३३ दत्तमर्हणमर्घ्यं निकेतनं च यस्मै ३४
उपशांत्यर्थं समाहित आस्ते ३५ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतदिति तवलया ३६ एतच्छ्रवणकीर्त्तनफलमाह य इति सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे उपलभते प्राप्नोति ३७ इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे भावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु ॐ ॐ

इतिश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधःसमाप्तः

[OrderDescription]
,CREATED=24.02.20 15:35
,TRANSFERRED=2020/02/24 at 15:57:15
,PAGES=119
,TYPE=STD
,NAME=S0002873
,Book Name=M-2853-SHRIMAD BHAGWAT TRITIYE SAKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,